

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

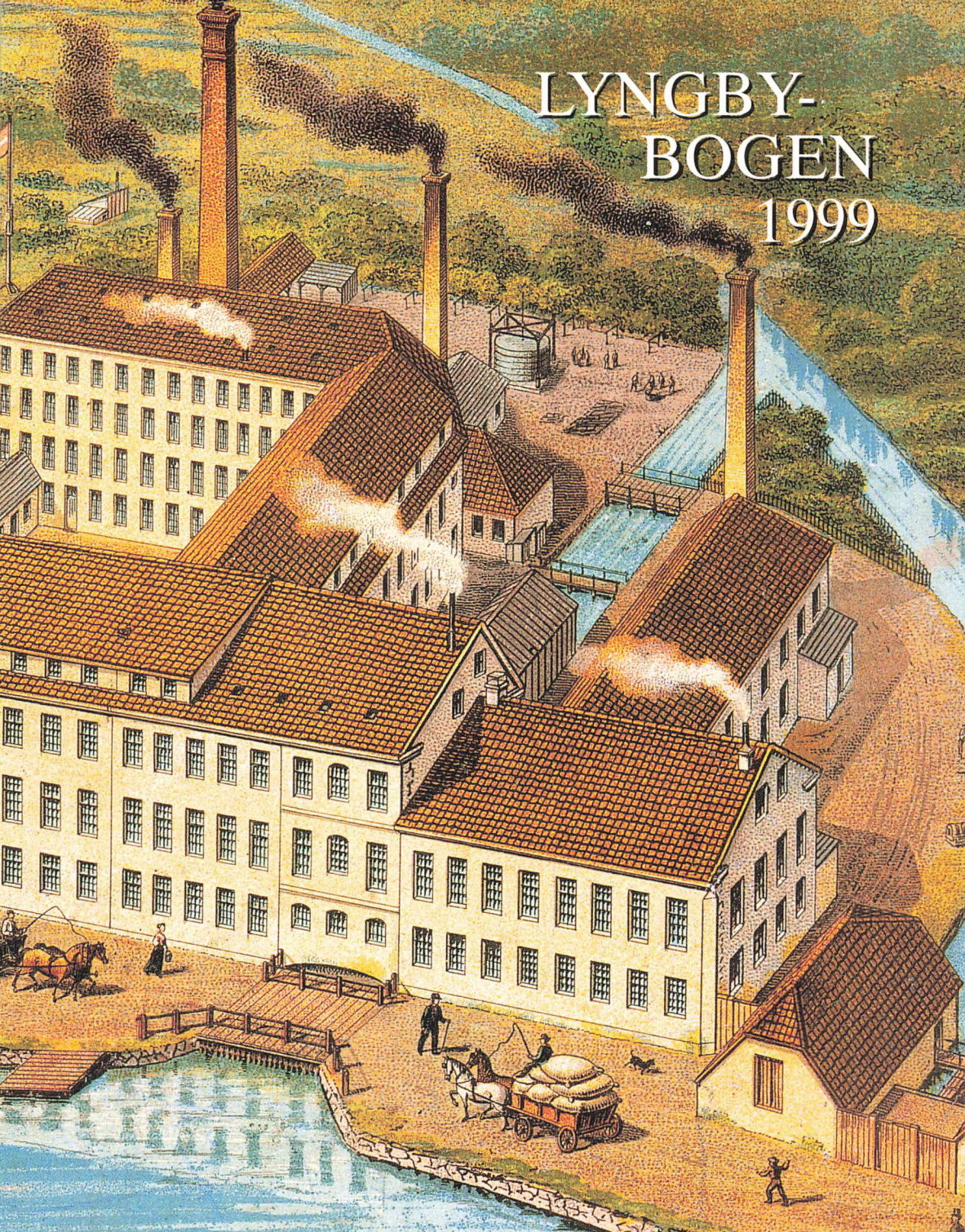
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

LYNGBY- BOGEN 1999

LYNGBY-BOGEN 1999

Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune

LYNGBY-BOGEN 1999

er redigeret af

arkivar, cand.mag. Jeppe Tønsberg

og udgivet af

Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune

Papiret er 115 g Multiart Silk

Sat og trykt hos A. Rasmussens Bogtrykkeri, Ringkøbing

i 2500 eksemplarer.

Ekspedition: Byhistorisk Samling, Lyngby Hovedgade 2, 2800 Lyngby,

telefon 4588 4383, telefax 4588 8627

ISBN 87-87298-30-9

ISSN 0107-7848

Indholdsfortegnelse

Christine Waage Rasmussen:

Sorgenfri slotshave og park - en retrospektiv undersøgelse 3

Jeppe Tønsberg:

Brede Klædefabriks produktionsbygninger 35

Jeppe Tønsberg:

Brede Klædefabriks arbejderboliger 61

Ole Harkjær og Jeppe Tønsberg:

København og DTU som grundejere i Lyngby-Taarbæk 121

Beretning om Byhistorisk Samlings virksomhed 1993-1998 137

Beretning om Historisk-topografisk Selskabs virksomhed 1993-1998 145

Navneregister 157

Omslaget viser Brede Klædefabrik omkr. 1880. Pladsen foran fabriksporten ud til mølledammen var dengang Bredes centrum. Husene i baggrunden til venstre er flyttet for at komme med på billedet. Farvetrykt tegning (del af plakat?) i Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk.

Christine Waage Rasmussen

Sorgenfri slotshave og park - en retrospektiv undersøgelse

Der er i disse år en stigende interesse for historiske miljøer så som slotte og herregårde og deres tilhørende haver og parker og bevaringen af disse. Det har, både i Danmark og i andre europæiske lande, udmøntet sig i bevarings- og rekonstruktionsprojekter ofte af temmelig omfattende karakter. Jeg har som landskabsarkitektstuderende også haft stor nysgerrighed for disse miljøer, der er levende billeder på vores kulturs historie. I mit afgangsspeciale beskæftigede jeg mig med bevaringsmetoder og den problematik, der opstår, når man beslutter sig for, at en historisk have skal bevares. Nærværende artikel er skrevet ud fra specialet, hvor jeg særligt beskæftigede mig med Sorgenfri slotshave og park.

Sorgenfris historie

Historien om Sorgenfri slot, have og park er lang. Denne artikel omhandler særligt barokhaven fra begyndelsen af 1700-tallet, og landskabshaven, der blev anlagt omkring år 1800.¹

Sorgenfri slot er beliggende i et typisk nordsjællandsk sø- og skovrigt morænebakke-land. At stedet har været attraktivt for bosættelse er ikke svært at forstå. Ikke blot er placeringen central i forhold til vej-systemet, der kanaliserede trafikken til de nordsjællandske kirkelige og kongelige godser, det er også stedet hvor landskabets

dejligheder rigtig tager sig ud. Mølleådalens tunneldalsformationer skaber dramatik i landskabet, der på den tid, hvor slotets historie tager sin begyndelse, var præget af skovklædte bakkedrag og agerland.

I 1690 lod vicekansleren i det danske kancelli Michael Wibe, opføre en lystgård på det sted hvor Sorgenfri slot ligger i dag. På dette tidspunkt var der begyndt at blive trangt indenfor Københavns volde, og det finere borgerskab begyndte derfor, med kongen som forbillede, at anskaffe sig ejendomme i Københavns nærhed, hvor landlige fristeder eller såkaldte lystgårde kunne opføres.² Der fandtes ikke nogen egentlig landstedsarkitektur, og bygningerne var oftest enkle og uanseelige og opført i bindingsværk og med stråtag.³ Men haverne var af vigtighed. De var rammene om de landlige glæder.

Det vides ikke, hvordan Wibes lystgård så ud, ej heller om der har været et tilhørende haveanlæg. Det var ikke længe, at Wibe fik glæde af sit værk, for allerede i slutningen af 1600-tallet kom Frederik d. 3.s uægte søn Ulrik Frederik Gyldenløve i besiddelse af gården. Det er i dennes ejerperiode at navnet »Sorge Frøe« første gang optræder.⁴

Gyldenløves svigersøn grev Carl Ahlefeldt til Langeland fik overdraget Sorgenfri i 1702, og det blev ham, der sørgede for, at Sorgenfri blev placeret blandt landets

Christine Waage Rasmussen, f. 1970, landskabsarkitekt.

første og fineste lyststeder af den type, hvor arkitektur og anvendelse betoner ordet lystslot, og hvor man kan begynde at tale om en egentlig landstedsarkitektur.

Ahlefeldt var en mand af stand og derfor godt vant med hensyn til boligforhold. Han lod sig ikke stille tilfreds med Wibes gård. Han entrerede med ingen mindre end den kongelige bygmester François Dieussart, der bekendte sig til den nederlandske barok.⁵ Det blev også denne stil, der kom til at præge det nye Sorgenfri, der, med den fremtoning det nu fik, betragtes som det første større private landsted i Danmark.⁶ Byggeriet påbegyndtes i 1705. Fra Ahlefeldts tid, mere nøjagtigt 1706, eksisterer der også en haveplan. Set i forhold til den tid den blev skabt på, er det en ganske anseelig have. Det var antagelig også Dieussart, der stod for havens udformning.

Havekunsten i Danmark på Ahlefeldts tid.

For at forstå det unikke omkring Ahlefeldts lystslot og den tilhørende barokhave, er det interessant med et tilbageblik på situationen i Danmark omkring 1600-tallets sidste fjerdedel.

På dette tidspunkt var landet forarmet efter de evigt tilbagevendende krige mod Sverige. Enevældens indførelse i 1660 havde derfor ikke foranlediget nogen særlig byggeaktivitet. Forudsætningerne for indførelsen af den store stils havekunst var altså ikke lige så gunstige som andre steder i Europa.

Det første tilløb til indførelsen af barokkens stil indenfor havekunsten ses i København. Det var Sofie Amalienborg, et lystslot med haveanlæg opført under Fre-

derik d. 3. i ca. 1667 og nedbrændt i 1689.⁷ Til sammenligning påbegyndtes de franske forbilleder landpalæet Vaux-le-Vicomte og kongeslottet Versailles i henholdsvis 1645 og 1660. Men trods det, at de franske strømninger her nåede hurtigt frem, fik anlægget, grundet sin korte levetid, ikke nogen mærkbar indflydelse på tidens andre byggeprojekter. Det var Ahlefeldts svigerfar Gyldenløve, der i 1672 lod opføre det første bypalæ efter barokkens forskrifter, det senere Charlottenborg. Dernæst, omkring 1695, ser et interessant italiensk inspireret haveanlæg dagens lys ved herregården Clausholm ved Randers. Herefter følger Frederik d. 4.s Frederiksberg, en suburban villa, der blev påbegyndt i 1699 som afløser for den mere upretentiøse Prinsens Gård. Og med denne gjorde Frederik d. 4. den italienske villakultur, hvor bygning og have udfolder sig som en enhed, til et greb i Danmark.

Barokkens havekunst slog først rigtig igennem i Danmark i 1700-tallets første fjerdedel hvor Frederik d. 4. viste sig som den store bygmester.⁸ Det var over et halvt århundrede senere end stilen manifesterede sig i Frankrig og for den sags skyld også i nabolandet Sverige. Først herefter kom der rigtig gang i land- og lyststeds-kulturen. I øvrigt er det interessant at bemærke, at Ahlefeldt og Frederik d. 4. var ungdomsvenner, og at de givetvis har udvekslet erfaringer og meninger om deres fælles interesse.⁹ Det interessante ved Sorgenfri er altså ikke blot, at det kan betragtes som det første lystslot opført og ejet af privatmand, men også at det blev opført på et tidspunkt, hvor Danmark var i økonomisk kri-

se, og hvor kongernes byggelyst hidtil havde koncentreret sig omkring byen og jagt-slottene i Nordsjælland mere end om egentlige lystslotte.

Den franske barokhave

Den barokke stilhave blev som nævnt udviklet til det sublime i Frankrig omkring midten af 1600-tallet, hvor enevælden og det franske hof var på sit højeste. En vigtig baggrund for udviklingen af stilen var kunstteoretiske og videnskabelige opdagelser. Særligt fik de nye opdagelser om universet og planetsystemet en stor indflydelse på attituden til rum, samtidig med at perspektivet, som middel til at beherske menneskets synlige verden, blev udviklet til det ekstreme. De nye rationelle, naturvidenskabelige tilegnelser forskød renæssancehumanisternes opfattelse af mennesket og naturen som ligeværdige parter, mod en overbevisning om, at mennesket er naturens hersker. Indenfor kunstens verden udmøntede det sig i en trang til, ikke blot at overvinde naturen, men også at overgå den. Dette er udtalt i barokkens have.

Stilen, også som den kom til udtryk i Sorgenfri Slotshave fra 1706, giver et udmærket billede af tidens ideologier og opfattelser. Det var et totalitært verdenssyn, der prægede kunst og arkitektur. Kunststykket i barokken blev at skabe en illusion af uendeligt og umådeligt rum inden for det genkendelige perspektiv. Haven bliver et element, der med skulpturel effekt kan skabe drama og illusion af et uendeligt, men behersket univers. Der skabes mulighed for øjets frie flugt, som man også ser

det i tidens lofters uendelige himmelperspektiver. Barokkens arkitektur og havekunst viser en overlegen forståelse for plastiske og maleriske værdier sammenkomponeret med evne for helhed.¹⁰ Facaden brydes og arbejder sig rytmisk frem og tilbage i en plasticitet, der også ses i havens dyrkning af rum, masser, lavt contra højt, lys imod mørke og massivt overfor genembrudt. Have og bygning bliver en enhed med havens artikulering af arkitekturen. Rytmen i kompositionen og den promenerendes færdsel er streng, stiv og veltilrettelagt men samtidig dynamisk og yndefuld, nøjagtig som den kommer til udtryk i barokkens menuet.

Elementerne i den franske barokhave er enkle. Der var broderiparterre, bosquet, allé og vand arrangeret på en grusflade symmetrisk omkring en midterakse (promenaden). Parterret ansås for det fornemste og dyreste element. Det kunne udformes på mange måder, men indeholdt dog sædvanligvis de samme elementer, nemlig selve broderimønsteret, ofte monogrammer, tegnet af smalle, lave buksbomhække og forskellig-farvede belægninger af bl.a. grus, tegl og sømaterialer. Dette »broderi-tæppe« var omgivet af de såkaldte plate-bande bede, smalle bede afgrænset af buksbomhække og udfyldt med blomster og punktvis opstillet formklippede buske. Bosquet er fransk og betyder lille skov. Disse »småskove« anlagdes omkring parterrebedene, i de fjernere hjørner af haven. Bosquetterne var afgrænset af klippede hække, træer eller stakitter. I bosquetterne kunne der være opstillet vandkunster eller andre underholdende ind-

slag. For at indramme haveanlægget og give form måtte man anvende elementer af stor skala, og hertil var alléerne effektfulde. Alléerne var samtidig gange. De kunne udformes på mange måder. Der var alléer, der var åbne eller lukkede for oven. Der kunne være dobbeltalléer, eller f.eks. en kombination af allétræer og hække. Der blev udregnet regler for den mest æstetisk korrekte proportionering af alléerne. Sidst men ikke mindst var der vandet. Vandet var adelsmærket. Jo flere springvand, bassiner, kanaler og vandkunster jo finere var det.

I barokkens haver blev den rationelle geometriske orden, med perspektivet indarbejdet, benyttet til at skabe en aksial planløsning med den enevældige konge i centrum. Kendskabet til perspektivets væsen blev brugt til at »snøde« - den såkaldte trompe l'oeil effekt - ved at anvende overdrevne perspektiviske virkemidler.

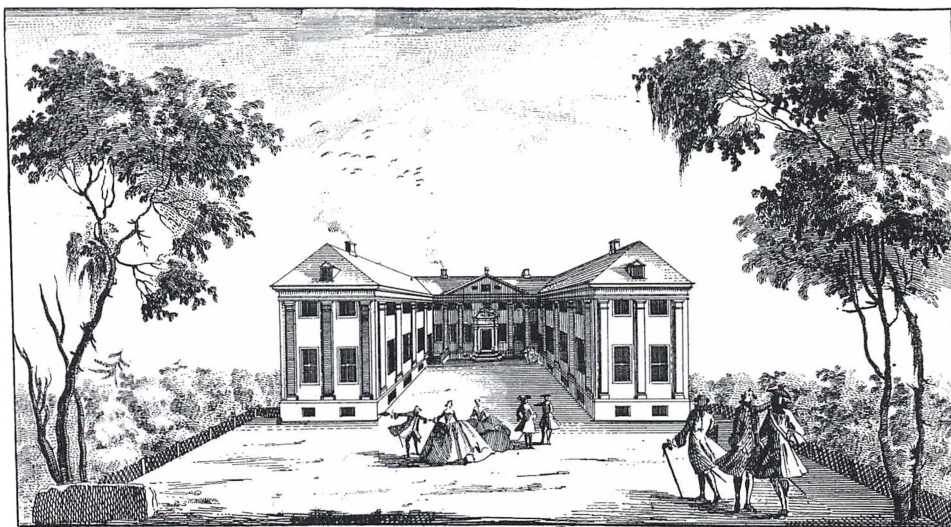
Barokkens haver fungerede som en slags mægtigt repræsentationslokale, hvor det at promenerer havde en stor betydning. Etnologen Erik Kalsgård Poulsen skriver om promenaden i den franske barokhave, at »Promenadens betydning (som aktivitetsform) bestod i at opleve og få bekræftet det socialt vedtagne og fremkalde følelsen af en delagtighed i den geniale esprit, som anlægget var udtryk for. Samtidig blev gæsten selv en del af decorationen. I sin farvestrålende, elegante dragt bekræftede han sammen med mængden af besøgende havens ry ... Promenaden var derfor først og fremmest en social foreteelse, hvor det vedtagne bekræftedes i fælles beundring.«¹ Det gjaldt om, indenfor både

samtalens kunst og den legemlige udfoldelse, at kunne føre sig frem med ynde og stil.

Ahlefeldts Sorgenfri

Slottet, Ahlefeldt lod opføre, blev placeret højt på et bakke drag. Slottet lagdes på en øst-vest vendt akse. Placeringen i landskabet gav mulighed for at udnytte terrænet mod øst til et terrasseret haveanlæg. Ankomsten til slottet skulle ske fra vest, og også her blev terrænet udnyttet i tidens ånd, til at skabe en pompøs velkomst. På selve plateauet, hvorpå hovedbygningen blev opført, afgravede man siderne, således at det kom til at hæve sig endnu mere markant med sine geometriske former i landskabet. Der blev fyldt jord på opkørselsvejen, der blev bygget op ved hjælp af stendiger. En dobbelt-allé flankerede vejen. Alt dette understregede slottet som det centrale og gav optimal udnyttelse af perspektivet.

Som det fremgår af et kobberstik fra 1740'erne, blev hovedbygningen opført som barokken foreskrev det. Stikket viser et trefløjet bygningskompleks i to etager med en lav mezzanin. Facaderne er smykket efter hollandsk barokmanér med pilastre gående fra sokkel til gesims. Over den centrale bygningskrop strækker en trekantfronton sig over de fem midterste fag til markering af havesalen. Taget er af glaserede teglsten. Bygningen blev opført i bindingsværk med hvidpudset skalmur. Havesalen blev placeret centralt i bygningen. Den optog hele bygningens bredde og begge etagers højde med indgang fra begge sider, og dette fortæller noget vigtigt om

Det Konge Slot Sorgenfries Prospect | Das Königl. Schloß Sorgenfrei
Thiele. sculp.

Prospekt af Sorgenfri Slot set fra vest. Kobberstik af J. H. Thiele ca.1740. Her efter Erik Sinding: Sorgenfri Slot på gamle prospekter, Herning 1980. Side 15.

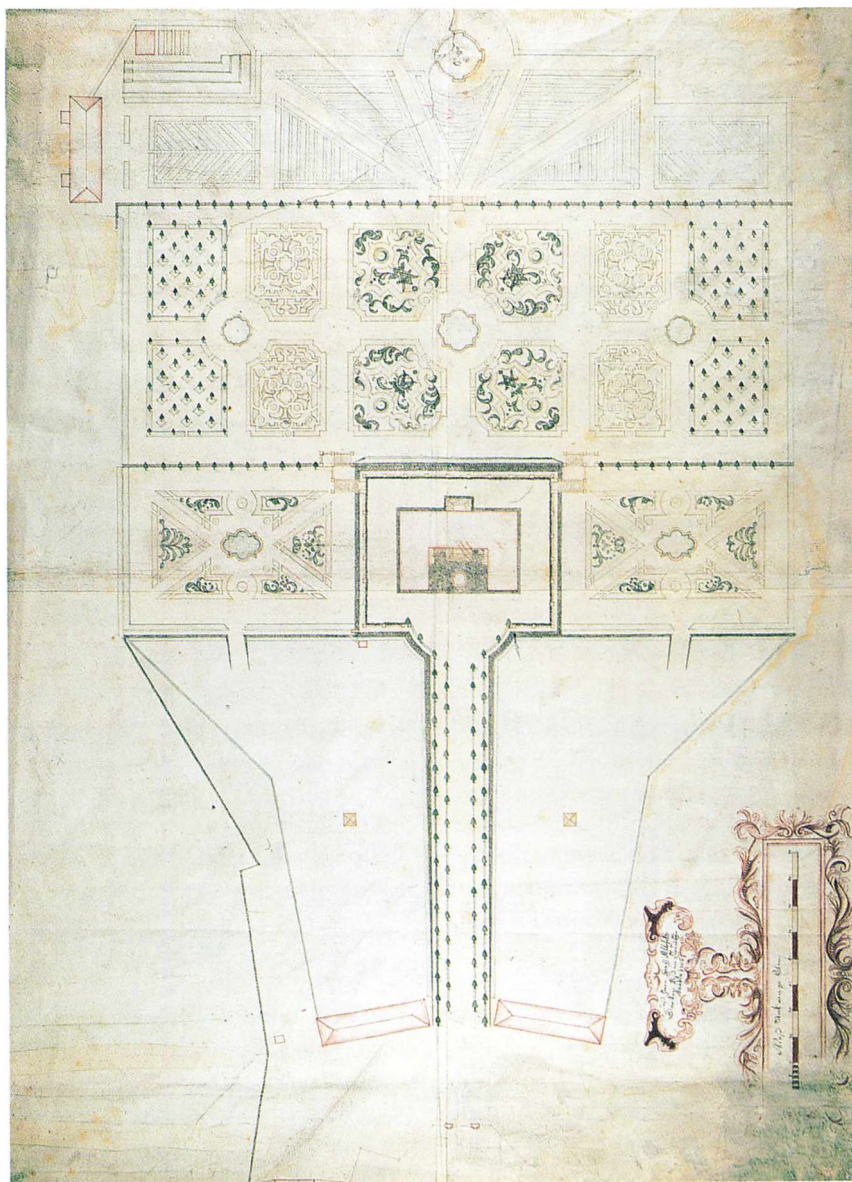
opfattelsen af have og bygning som et integreret hele. Der er både noget storslået, festligt og alligevel intimt over denne samhörighed, og lystslottets virke, at bringe mennesket i kontakt med naturen, bliver synliggjort på denne måde. Denne indretning med den gennemgående havesal er et ikke helt almindeligt fænomen¹².

Haven der blev anlagt i tilknytning til hovedbygningen var også efter barokkens forskrifter, og som det ses på planen, var det en ganske anseelig have.

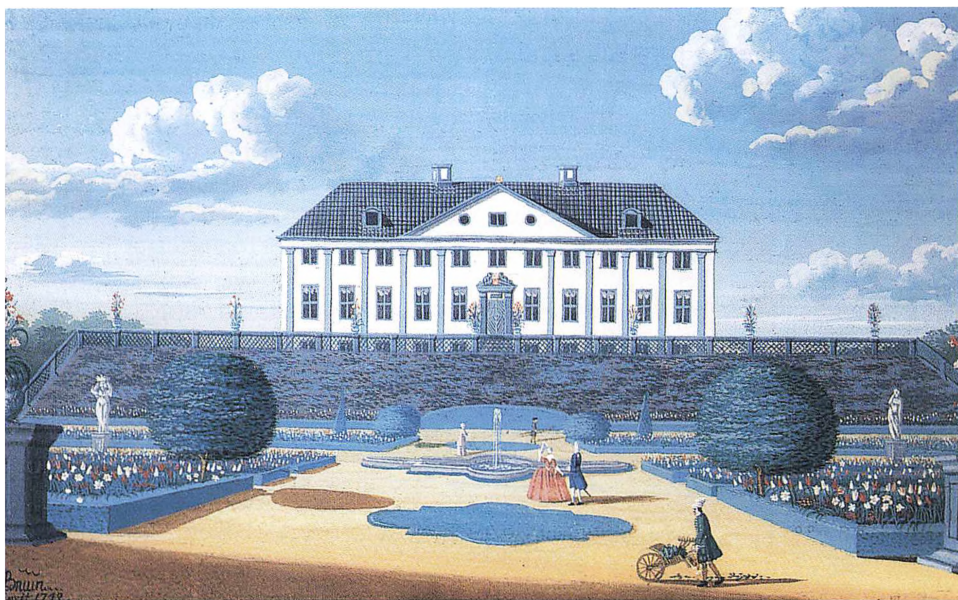
Indgangen til lyststedet var markeret af murede søjler. Let tilbagetrukket lå to bygninger symmetrisk placeret ved alléens afslutning. Bygningerne blev så vidt vides aldrig opført. For slottets beboere

foregik tilkørslen til slottet antageligt fra den gamle kongevej fra Frederik d. 2's tid, der jo ellers var lukket for al anden færdsel end den i kongens tjeneste. Den gamle kongevej lå omtrent hvor Kongevejen ligger i dag.

Ankomsten til slottet sker ad den alléprydede rampe. På plænerne, der flankerer alléen, er placeret to små pavillonlignende bygninger. Selve slottet ligger på et rektangulært grusbeklædt plateau hævet over omgivelserne ved en støttemur opført som støttemur. Plateauet er afgrænset af et balusterværk.¹³ I gården er et cirkulært springvand, der er det første ud af i alt 11 springvand man møder på sin vandring i haveanlægget.

Plan over Sorgenfri slot og have 1706. Angiveligt af François Dieussart. I cartouchen er skrevet: Des Herren Graff Allefeldts Garten Risz in Lyndbye. Anno 1706. Rigsarkivet. Forsvarets arkivers kortsamling. Geografiske kort fra 1700-1955. Bygnings- og haveanlæg. G VI-50.

Prospekt af Sorgenfri. Gouache signeret »J. J. Bruun / pünxit 1742«. Tekst bag på billedet: »Prospect af Det Kgl.:Lÿst Slott Sorgenfrÿd / at See fra neden i Lÿst Haugen AO 1741«.15 Originalen findes på Rosenborg.

To trapper, symmetrisk anbragt, fører ned til første terrasse, en i nord og en i syd, hvor to ens parterrebede udfolder sig. Mønstreet i parterret er arabesker. I midten ses bassiner. Mod vest afgrænses terrasserne af klippede hække, og mod øst af en række træer samt en balustrade. Trapper fører ned til næste plateau.

Slotsplateauets støttemur er optegnet som en stensætning afsluttet med et græsklædt glacis. Det vides ikke om støttemuren blev opført som angivet på planen. Sammenholder man planen med de forskellige stik og gouacher, der illustrerer slottets østfacade og det foran liggende haveanlæg, finder man, at ingen af prospekterne viser denne løsning. I stedet ses

enten en græsklædt skråning afsluttet med en hæk, eller skråningen fremtræder til-dækket med anden plantevækst. En oplagt tolkning af plan og stik kunne være, at man, som det også ses gjort på bl.a. Versailles, har dækket de store terrænspring med en klippet hæk. Uden hækken ville stensætningen blive en voldsom og ikke særlig stilistisk korrekt løsning. I øvrigt skal det bemærkes her, at flere af stikkene viser en runding i støttemuren hvor længdeaksen tager sit udgangspunkt. Ingen af planerne understøtter dette, og det er ikke muligt, at afgøre hvilken løsning, der er autentisk. Dette kunne muligvis afgøres ved en arkæologisk undersøgelse.

De fire centrale broderiparterrer der lig-

ger omkring hovedaksen viser Carl Ahlefeldts samt hans hustru Ulrikkes monogrammer. I midten er et bassin. I hvert kvarter ses også et lille cirkulært bassin samt arabesker og dyremotiver optegnet i lave hække på grus. Det centrale parterre flankeres af to ens parterresektioner, hvor den ene halvdel tegnes af et traditionelt parterremønster, mens den anden halvdel består af bosquetter af små klippede træer på rombeformede græsflader. Også disse sektioner er trukket op med en hæk. To mindre bassiner markerer sammenhørigheden med det centrale bed. Også denne terrasse afsluttes med en række træer.

En sideløbstrappe placeret i længdeaksen fører ned til næste terrasse. Dette var slottets køkkenhave, hvis mønster var optegnet af lige rækker, sandsynligvis indeholdende frugtbuske og diverse køkkenurter. Et bassin med svaner afslutter på værdig vis længdeaksen.

I planens øverste venstre hjørne ses en orangeribygning. Udgravninger har vist, at orangeriet var opført i rødflammede gule mursten.¹⁴ Bygningen var ca. 25 meter lang og 7.5 meter bred. Den har været brugt til overvintring af de mange planter i potter og baljer, der var opstillet i haven.

På Rosenborg findes et lille prospekt af Ahlefeldts Sorgenfri set fra havesiden, malet af J. J. Bruun (afbildet på forrige side). I al sin naivitet og sirlighed giver Bruun et godt indblik i havens inventar. I forgrunden og på balustraden ses hvide fajancevaser med blå dekoration. Spættede nelliker holdes oppe af bolchestribede plante-pinde, og i parterret ses flor af røde, hvide og spættede tulipaner samt pinseliljer. I

parterret er opsat postamenter med figurer. Forrest i midten ses et græstæppe, et såkaldt tapis verte, og bagved et bassin med springvand. Sammenholdes dette med Dieussårts plan vil man finde, at plan og prospekt ikke stemmer overens, idet kun springvandsbassinet findes på planen. Man kunne derfor foranlediges til at tro, at Bruun har fundet perspektivet lidt kedeligt og derfor pyntet med lidt ekstra effekter. Men derudover skal det nævnes, at de fund af potteskår, der er gjort i Sorgenfri slottshave af arkæolog-klubben Flækken, stemmer overens med de her tegnede vaser. Dette billede er det eneste af samtlige prospekter der viser et springvand. Det kunne tyde på, at det ikke har fungeret optimalt, og samtlige springvand derfor er blevet fjernet i årene efter 1742, hvor billedet er malet.

På Ahlefeldts tid blev der også bygget fasan- og lysthuse i skoven, og kroens bygninger blev sat i stand.¹⁶ Om haven var præcis som planen viser er ikke til at svare på, men meget tyder på det. Udgravninger har påvist orangeriets eksistens, og der er fundet utallige potteskår. Det fremgår af en inventarliste med beskrivelse af havens indretning fra august 1735, at Ahlefeldts have blev etableret, men beskrivelsen angiver også visse ændringer, der stemmer overens med hofbygmester Lauritz de Thurahs plan af haven, der blev trykt i 1749.

Hofbygmester Lauritz de Thurahs Sorgenfri
I 1743 blev slottet bestemt som sommerbolig for kronprins Frederik (d. 5.) og hans hustru prinsesse Louise af England. Slottet

kunne i udstrækning ikke tilfredsstillende kronprins' hushold, og derfor opførtes der to vinkelbygninger, en stald og en domestikbygning. Arkitekten var hofbygmester Lauritz de Thurah. Måden hvorpå disse bygninger er indarbejdet i det allerede eksisterende anlæg er mesterlig. De er diskret placeret i forgrunden for foden af slotsbakken, så det virkelige forhold med hensyn til størrelse og afstand til slottet er sløret til fordel for en monumentalisering af slottet. Det er et rent optisk bedrag, for de nye bygninger har sammenlagt en større bygningsmasse end selve slottet. Bygningerne danner en forgård, samtidig med, at de understreger perspektivet med slottet i centrum.¹⁷ Den nordre bygning er senere blevet forlænget og danner i dag et T.

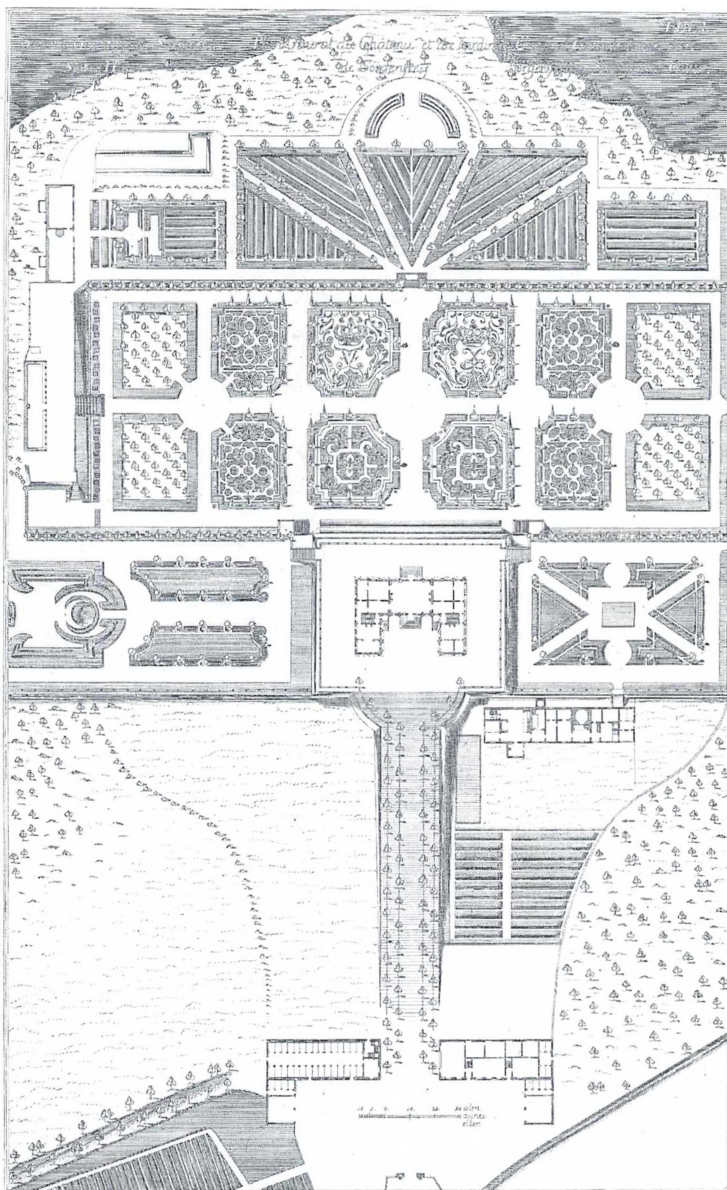
Der opførtes i 1743 en køkkenbygning tæt på hovedbygningen. Denne ses også på Thurahs plan. For at opnå symmetri i anlægget, opførtes der i 1745 en staldbygning nord for alléen svarende til køkkenbygningen. En planskitse af Thurah gengivet i Eiler Nystrøms »Fra Nordsjællands Øresundskyst«, viser at der også blev bygget en jægergård i skoven vest for slottet. Da kronprinsen blev konge i 1746 flyttede han imidlertid sin sommerresidens til Gyldenlund (Charlottenlund Slot), og der var derefter ikke brug for hverken jægergård eller den megen staldplads. Jægergården blev solgt til landsted, og stalden blev nedtaget og flyttet til Gyldenlund. Derfor optræder stalden hverken på plan eller prospekt af Sorgenfri i »Den Danske Vitruvius«. Derimod skimtes køkkenbygningens tag på prospektet.

Thurah foretog fornyelser af slottets in-

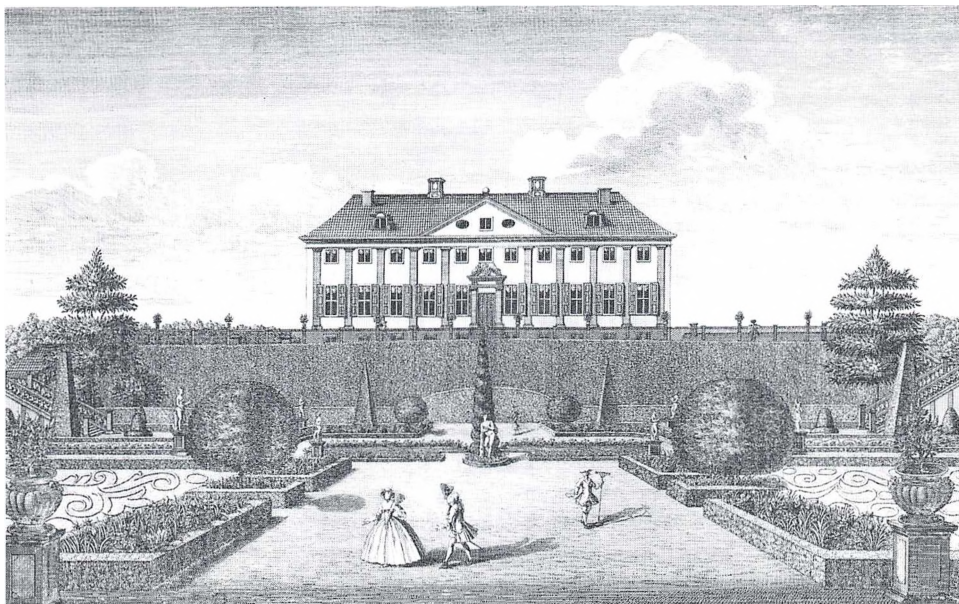
dre dele, men det ydre blev ikke rørt. Trods det fik slottet alligevel en anden fremtoning. Karakteren af let sommerbolig blev forandret med tilbygningerne, der med deres tyngde og betoning af akserne gjorde anlægget mere monumentalt. På denne måde skabte Thurah ud af det enkle landsted et sammenhængende anlæg og et anderledes imponerende bygningskompleks. Haven forblev i hovedtræk som Dieussart havde skabt den. Kun enkelte detaljer blev ændret.¹⁸ En tilføjelse der er kommet til siden Ahlefeldts tid er drivhuset vest for orangeribygningen.

Fra 1735 findes en detaljeret beskrivelse af havens indretning og inventar. Beskrivelsen passer godt med Thurahs plan, og ved hjælp af den, tegner der sig et levende billede af en fornem have. Haven er udstyret med over 400 træer og buske, både pryde og nyttevækster, og mange er klippet i kunstfærdige former. Fra listen skal blot refereres enkelte ting.¹⁹

Parterret syd for slottet er »indrettet til sex Lyst Qvarteer, Rabatterne indfattet med Buxbom, hvori 9 Buxbom Kugler = 8 Stk. Taxus, og langs Muuren tolf Gran-træer.« Parterret foran slottet beskrives som »Lysthaugen som er dend anden Absatz bestaaende af 8te Lyst-qvarteer og 4 Bohmqvarter«. Det vil sige otte parterrebeder og fire kvarterer med træer. I rabatten omkring de otte midterste bede er brugt taks- og buksbompypyramider samt »Abor Witæ« der var datidens navn for thuja. De fire yderste bede var hegnede med avnbøg, el og liguster og indeholdt diverse frugttræer. Afsatsen mod det nederste parti var markeret med grantræer og birke-

Lauritz de Thurahs plan over Sorgenfri slot og have samt tilbygninger, fra »Den danske Vitruvius«, 1749. Tome II. Tab. I. Thurah benævner slottet som »Det Kongelige Lyst-Huus Sorgenfrey«

Sorgenfri Slot set fra havesiden. Kobberstik af J. J. Bruun fra Lauritz de Thurahs: »Den Danske Vitruvius«. 1749. Tome II. Tab.III.

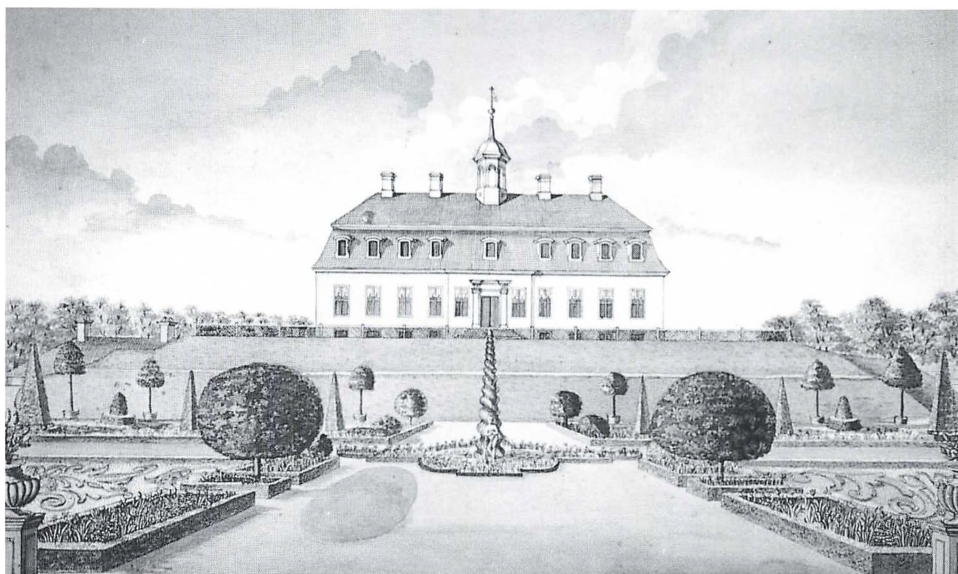
buske. Grantræer var, må man huske, en eksotisk og ikke velkendt art i Danmark på den tid.²⁰

Det nederste parti var »Kykken Hauge ... plantet med Stichesbær og Rebs Hekke, Rabatterne besat med 140 Frugttrær«. Der var terrasser til at sætte krukker på, og et espalier med nødder og frugttræer. Vest for slottet er endnu en køkkenhave beskrevet. Den er indhegnet med gærde.

Både orangeribygning og drivhus beskrives, svarende til Thurahs plan. Af et langt inventarium fremgår det hvilke vækster der har været i disse bygninger. Der var diverse citrusfrugter og flerkroneede laurbærtræer samt myrte- og rosmarintræer. Der var planter der blev dyrket for de-

res blomsters skyld og andre for deres værdi som krydderi. Der var et utal af forskellige pletter og baljer, malede eller bare »Gemeene«, der var bl.a. 12 nye store hollandske pletter og 30 nye baljer med jernbånd og anstrøgne med perlefarve. En liste angiver havens forskellige skulpturelle udsmykninger. Der var blandt andet 20 små »Træ-billeder på Postamenter« samt »Kongen af Sværig af hviid Marmor«. Til vedligeholdelsen var der bl.a. jern- og træriver og 6 havesakse. Alt er nøje ført til protokol, selv gartnerens sengetøj.

Beretningen melder intet om springvand eller pumpeværk, og det er højst sandsynligt, at når vandet skulle springe i bassinerne måtte det bæres op fra Mølle-

Tegning af Sorgenfri. 1757. Kunstneren er angiveligt J. J. Bruun, der har benyttet stikket fra Den danske Vitruvius som forlæg. Haven gengives næsten identisk med stikket. Tegningen findes på Øregaard Museet.

åen, og at de derfor, som også planen viser, er blevet nedlagt.

Hele haven var indhegnet med plankeværk. Der var placeret låger og porte på udvalgte steder, og langs med plankeværket var der plantet espaliertræer. Arterne var fersken, abricos, æble, pære, kirsebær, blomme samt nødder. På sydvendte espalierer var der vinstokke. Alt dette har man kunnet nyde til lyden af påfuglenes sørgmodige klageskrig.²¹

I 1747 overtog Frederik d. 5.'s moster Sophie Caroline af Ostfriesland Sorgenfri som bolig. Og med hende som bygherre, foretog Thurah i 1756 endnu en ombygning. Det nye slot blev opført på det gamle fundament. Men den lidt strenge barokbygning blev af Thurah omskabt til et et-

etages rokokopalæ, med høj kælder og mansardtag forsynet med et lille klokkespir. Slottet fik efter ombygningen en mindre imponant karakter. Erik Pontoppidan skriver i »Den Danske Atlas« i 1764 om haven fra hendes tid, at den er, »af maadelig Storhed, er yndig og vel anlagt, med Terrasser mod den forbie løbende Lyngbye AAe«.²² På kortbilag nr. 1 ses Sorgenfri slot med have og omgivelser i tiden omkring 1750.

Efter Sophie Caroline af Ostfriesland's død i 1764 overlod Christian d. 7. slottet til sin bror arveprins Frederik. 1764 var også året hvor man påbegyndte det nye Kongevejsbyggeri. Det var den schweizisk fødte ingeniør Jean Marmillod der forestod projekteringen.²³ Han var uddannet i Paris og

arbejdede efter barokkens landskabsidealer indenfor vejbyggeriet, hvor vejanlægge-
ne ikke blot blev opfattet som en praktisk
foranstaltning, men i sig selv også var et
stykke anvendt landskabsarkitektur. De
rette linier og det storslåede udsyn samt
den kunstneriske behandling af vejinven-
taret var nøglebegreberne.

Marmillods formgivning af den ny
Kongevej fik betydning for Sorgenfri
slots fremtoning i landskabet, for hvad
der engang var en lille lystgård på et bak-
kedrag, blev nu i kraft af det monumen-
tale vejanlæg flankeret af allétræer, for-
vandlet til en kompositorisk del af en gi-
gantisk barok constellation. Kongevejen
blev i 1767 åbnet for færdsel, dog mod
bompene.

Arveprins Frederiks Sorgenfri - nye strøm- ninger indenfor havekunsten og arkitektu- ren

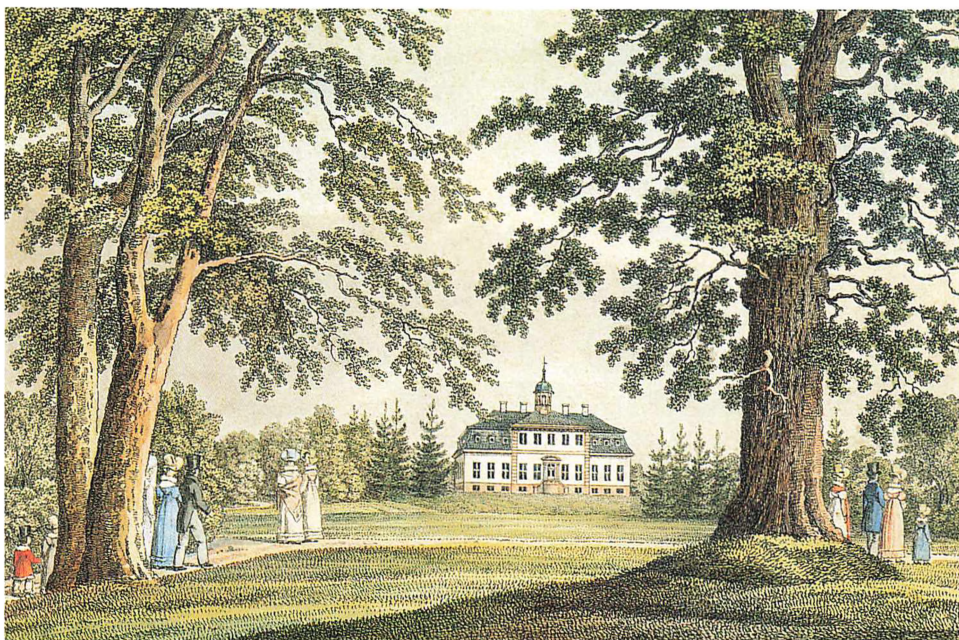
I slutningen af 1700-tallet, på arveprins
Frederiks tid, nåede de romantiske
strømninger til Sorgenfri, og såvel her
som så mange andre steder, fik den nye
stil afgørende konsekvenser for den gam-
le barokhave. I perioden 1791-94 lod prin-
sen slottet ombygge ved Peter Meyn.
Meyn fastholdt Thurahs grundplan, men
trods dette gjorde den nye dekorative be-
handling, at slottet igen ændrede karak-
ter. Denne gang var det de klassicistiske
strømninger der manifesterede sig. Mod
gården opmuredes en kvist over de tre
midterste fag. Kvisten afsluttedes af en
trekantsfronton smykket med kvindefi-
gurer og våbenskjold med initialer. Man-
sardetagen blev markeret af et baluster-

værk. Mod haven strakte kvisten sig over
fem fag, og den markeredes i facaden som
en midterrisalit med rustikkvadre. Bort-
set fra den senere tilføjede veranda på
gårdfacaden, fremstår slottet i dag i den
skikkelse som Meyn gav det. På dette
tidspunkt opførtes til erstatning af Thu-
rahs køkkenfløj Damefløjen. Den og slot-
tet blev foruden den hvælvede underjor-
diske gang, der allerede eksisterede, for-
bundet med en pergolalignende arkade
kaldet Blomstergangen.

En landskabshave skulle der også til,
og barokhaven, der på det tidspunkt var
omtrent 100 år gammel og som havefæ-
nomen dybt forældet, blev omlagt i ro-
mantisk landskabelig stil. Alléen valgte
man dog at bevare trods det, at den ikke
ligefrem passede ind i stilen. Men det kan
man vel både betragte som en forståelse
for slottet og helheden, og en erkendelse
af det umulige i at omgøre den formfaste
terrassering omkring slottet og opkørsels-
alléen. Samtidig er det måske også et tegn
på, at det var svært at slippe de formelle
former helt.

Den landskabelige eller den romantiske havekunst

Fornyetlsen af det havearkitektoniske
formsprog startede i England i 1700-tallets
første tredjedel blandt den nye rige land-
adel. Barokkens stive matematiske kom-
positioner, med signaler om en autoritær
hierarkisk centralstat, var uanvendelige
som forbillede for overklassen. Der skab-
tes, som modreaktion, en ny og friere stil,
der også afspejlede tidens mange strøm-
ninger, hvor bl.a. det romantiske natur-

Det nye Sorgenfri slot i landskabshaven. Kobberstik efter forlæg af H. G. F. Holm. Ca. 1828. Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk.

sværmeri og dyrkelsen af antikken fik særlig betydning for havekunsten. Inspireret af kunstnere som Poussins og Lorrains billedmotiver og kompositionsprincipper, deres dyrkelse af Europas kulturhistorie, intellektet og det følsomme menneske som en integreret del af naturens store sammenhæng, skabtes et billede på det idealiserede pastorale Arkadien.

Den primære inspiration var kulturlandskabet med græsningsenge, overdrev og afbidte træer. I det bevidst komponerede sceneri med få og enkle virkemidler som den blidt modellerede græsflade og beplantninger formgivet efter det selvgroedes princip, kunne drømmen om renæs-

sancens harmoni og klarhed opnås, samtidig med, at man brød med den klassiske symmetri.²⁴ Landskabshaven skulle anlægges sådan, at det ikke var muligt at overskue den som en helhed. Den skulle vække nysgerrighed, og rummene skulle udvikle sig for øjnene af den vandrende. Havens indhold skal opsøges og dog være uventet. Den vandrende ledes fra et scenario til et andet ad et stisystem med bølgeliniers formsprog.²⁵ Antikkens ruiner og middelalderlige bygningsværker samt andre eksotiske kulisser er stemningsinspirerende islæt, der lunefuldt leger med betragterens følelser. Som point de vue'er accentuerer de øjets frie flugt, mens vandre-

ren selv må følge den nøje fastlagte rute, der på raffineret vis aldrig leder direkte hen til det antydede objekt.

Idégrundlaget for landskabshaven er forankret i det litterære, og tilgangen til oplevelsen er akademisk. Var man dannet kunne man få lov til at snuse lidt til eros, for dette landskab blev skabt til det følsomme, veluddannede individ, der i et rum af naturens eget byggemateriale kunne værdsætte det kultiverede i symbiose med naturen. Her kunne man i ro og fred fyldes med tanker og følelser udsprunget af danselsen.

Landskabets rolige dvælende rytme afspejler sig i den vandrendes bevægelse. Kunsthistorikeren Margrethe Floryan

skriver i en artikel om den franske landskabshave, at der var tre måder at være til i haven på. For folk med »en følsom og melankolsk karakter«, ville det være det mest naturlige, at være i hvile. Derudover kunne man være i let aktivitet, som f.eks. at fiske eller at beskæftige sig med havearbejde, eller man kunne hengive sig til »studier og kontemplation«, i et bevidst forsøg på at udskyde de umiddelbare problemer.²⁶ Det er centralt, at man ikke socialiserer sig, som det var kutyme at gøre i barokkens anlæg, og samtidig gælder det, at menneskets placering i havens rum er diskret. Det er ideelt for den uformelle livsnydelse og sjælens adspredelse. Her kan Rousseaus filosofi dyrkes, og her kan det

»Dansebakken ved Sorgenfri«. Maleri af Jens Juel. Dateret til ca. år 1800. Maleriet findes nu på Statens Museum for Kunst; her efter ældre foto i Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk.

sublime, nemlig kunsten, som en inkarnation af mødet mellem menneske og natur tilbedes.

Som det kommer til udtryk i landskabs-haver som f.eks. Liselund fra 1790'erne og Frederiksberg Have, der blev omlagt omkring 1800, kom den landskabelige haves form i Danmark til også at bære præg af andre kontinentale mere romantiske strømninger. De engelske stiliserede græsningslandskaber i kombination med de pittoreske bygninger og ruiner, blev under påvirkning af Tysklands Sturm und Drangperiode krydret med et nationalromantisk islæt og en forkærlighed for det voldsomme. Endelig var kineserier og en dyrkelse af det sentimentale også på mode. Efterhånden afløstes kineserierne dog af andre strømninger. Klassicismen i arkitekturen dyrkede antikken som forbillede, og romantikken så noget evigt saliggørende i dyrkelsen af landets forhistorie, samtidig med idealiseringen af den vilde og utæmmede natur. Lokaliteten Schweiz blev forbilledet for et sømmeligt liv i kontakt med naturen takket være den litterære interesse siden 1700-tallets start. Efterligningerne af de norske landskaber kan sidestilles hermed.

Landskabshaven ved Sorgenfri

Der findes så vidt vides ingen oprindelig plan for landskabshaven ved Sorgenfri, som i sin udtryksform blev en kombination af den engelske landskabshave krydret med den sværmeriske kærlighed til det nationalromantiske.

Da det kræver plads at etablere en landskabshave, blev haven da også udvidet til

at dække skovområderne nord, syd og vest for slottet, omtrent svarende til den udstrækning parken har i dag. Skoven omdannedes ved hugst, og der blev sået græs i lysningerne, og parken blev udstyret på behørig vis. Der kom broer, lysthuse, en grotte, en kilde, og en kaninholm, og der blev opsat vaser og mindesmærker. Havens inventar er, set i sammenligning med andre tilsvarende anlæg, ikke specielt kosmopolitisk orienteret. Mindesmærkerne og vaserne fortæller om Sorgenfris' egen historie. Således et memoriam for Frederik d. 5. udført af Saly i 1764 - en bronzebuste på høj sokkel, flyttet til Sorgenfri efter branden på Christiansborg i 1794. En marmorstøtte med portrætsilhuet af arveprinsesse Sophie Frederikke blev rejst i 1794. Den er, ligesom havens to eneste nu eksisterende lysthuse, tegnet af Abildgaard og tydeligt klassicistisk. Disse genstandes placering fremgår af kortbilag 2, der viser Sorgenfri slot med landskabshaven i perioden omkring 1820.

At mennesket begyndte at dyrke sig selv i pagt med naturen gjaldt ikke kun for de fine. Også den almene befolkning begyndte at tage ud i det fri. Arveprinsen lod indrette en festplads ved Dansebakken i skovområdet vest for slottet, så også godtfolk kunne fornøje sig om sommeren. Og Sorgenfri blev et yndet udflugtsmål. Folk kom valfartende helt fra København for at muntre sig i det grønne. Jens Juel har skildret dette på det kendte maleri »Dansebakken ved Sorgenfri« (afbildet på forrige side). Et idealbillede af den danske familie, der i de fredelige omgivelser kan nyde glæden ved naturen. Her

skal det nævnes, at kroen Lottenborg ved den gamle vej til Frederiksdal (nu Lottenborgvej), der oprindeligt var et lille ledvogterhus ved navn Hop-Ind, udviklede sig til et meget besøgt traktørsted for Sorgenfris skovgæster. Også den del af haven der ligger på den anden side af Kongevejen blev åbnet for offentligheden, med undtagelse af plænen foran slottet og beplantningen omkring, der blev hegnet til privathave. Dyrkningshaverne var forbeholdt slottets beboere.

Parkens væsentligste attraktioner lå indenfor en nær radius af slottet, og her var det særligt det »bjergrige« terræn og Mølleåen der vakte inspiration. Man lod udgrave et slynget kanalforløb langs åen i den sydlige, sumpede ende af parken. Parken fik et væld af små slyngende stier og broforbindelser. Et kig på kortet fortæller om romantikkens forkærlighed for både sværmeriske, ædle, faretruende og mystiske stednavne. Her blot et par eksempler som Svanebroen, Kongens Gang, Smallebro og Hængelasses' Gang, der fik sit navn efter en mand der hængte sig her. Også Den Hvide Bro er et typisk romantisk indslag, der går igen i mange landskabshaver.

Arveprinsen lod også plante fyr og grantræer omkring slottet og i forbindelse med »bjergscenerne«. Træerne skulle illudere den vilde danske natur, om end det ikke er udpræget karakteristiske danske naturelementer. Men havde man ikke de Schweiziske Alper, da kunne man jo ty til Norge, for at finde et landskab der svarede til idealerne, og hvori man samtidig havde en vis fædrelandskærlighed begravet.

Schweizerhytten, der blev tegnet af

Abildgaard omkring år 1800, blev placeret på et af parkens højeste punkter (afbildet på næste side). Bygningsværket som type er et eksempel på højromantikens sværmeri for og forestillinger om »Fjeldboers exceptionelle Dyder« som Christian Elling udtrykker det.²⁷ Samtidig kan der heri også spores en dyrkelse af den voldsomme vilde natur, og bag dette ligger den frihedstrang, der var så ansporende for dannelsen af denne havetype. Huset fremstår i dag med blotlagt bindingsværk, men var oprindeligt pudset hvidt. Tagbeklædningen er af strå og med et stort udhæng. Huset, der også kaldes The-huset idet slottets beboere ofte indtog deres eftermiddagste her, havde et anderledes sart indre. Væggene var prydet med spejle og der var bladslyngninger omkring vinduerne der havde blyindfattede ruder.²⁸ Hytten regnes for en af de fineste af slagsen herhjemme, og har dengang fremstået som et mondænt og raffineret lille bygningsværk, der både havde et vist islæt af noget fremmedartet og samtidig indebar en dyrkelse af begrebet det landlige hus. Dronning Caroline Amalie indrettede på et senere tidspunkt huset til børneasyll.

Efter arveprinsens død i 1805 overgik Sorgenfri til prins Christian Frederik (den senere Kong Chr. d. 8.). Han og Caroline Amalie brugte Sorgenfri som sommerresidens, og her voksede Frederik d. 7. op. Prins Christian Frederik lod i 1808 opføre Norske hus i skoven ved Dansebakken. Abildgaard var også arkitekt på dette hus. Som bygningsværk fremstår det noget sammensat. Som Eiler Nystrøm skriver »minder den lille Pavillon med sit spidst opløbende og

Schweizerhytten. Foto i Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk.

stærkt fremspringende Tag, der bæres af tjærede Stolper, saaledes at der dannes en bred Veranda uden om Bygningen, mere om en eksotisk Bungalow end om et norsk Hus«. ²⁹ Den ru og knortede overflade står i udtalt kontrast til det yndefulde indre, hvor den dekorative behandling har rødder i den pompeianske kultur. Loftet er dekoreret med rankeslyng, fugle og blå bånd. Der kan siges meget om bygningsværket som type, men som Chr. Elling skriver det i sin bog om den romantiske have, så er »Den blandede Lysthustype ... i Virkeligheden den sentimentale Haves mest originale, en baade særpræget og værdifuld Nydannelse - og saare karakteristisk for sin Periode: et rent landligt Hus, i hvilket baade Længslen mod Hellas, Drømmen om det romantiske Planterliv hinsides Havene og stundom ogsaa

Tidens militære Kultur har kunnet faa Udtryk.« ³⁰ Huset blev placeret på parkens højeste punkt med udsigt over Lyngby sø. ³¹ Skoven der kaldes Norske skov, fik navn efter huset.

Ifølge Christian Elling havde man som nævnt i højromantikken den forestilling, at de norske fjeldboere havde »exceptionelle Dyder - ubændig Frihedstrang, sædelig Kraft, enfoldig Menneskelighed« ³², hvilket absolut var værd at forsøge at efterleve. Ankomsten til et sådant bjergparti skulle gerne være præget af spænding og dramatik, og bygge forventningen op til den forestående oplevelse. Christian Elling skriver, at »Bjerghytterne i vore Haver skulde ikke blot ligge højt og være omgivet af dystert susende Naaletræer - Vejen op til dem maatte være besværlig og farlig. Man

maatte konstruere en Alperejse over svimmelende Slugter, fremmane Situationer, hvor Vandringsmanden kunde stedes for »die sturmatmende Gottheit«.³³

Som det ses på kortet strakte Lyngby sø sig dengang længere ind mod Norske skov, og her ved bredden havde kongen et lille bådehus.

Den gamle bronzealderhøj, Dansebakken, kunne også indgå som et punkt i oplevelsesrækken. Her kunne man hensættes i beundring for vort lands forfædre og deres meritter, og det er sjovt at forestille sig den lille prins Frederik (Frederik d. 7.) på havetur med guvernanten, og her få lagt kimen til den store interesse for arkæologi og historie.

Naturmystikkens dunkle kræfter blev fremmanet gennem dyrkningen af kilde-

vældet og grottemotivet. Grotten blev indpasset ved foden af en højderyg, og til at understrege det mørke og okkulte benyttede man en rustik arkitektur.

Kilden fik en enklere udformning, hvilket gjorde det mere tiltalende at man, samtidig med at man kunne nyde de litterære associationer, kunne læske sig med et indviet væld. Kilden blev gennem tiden et yndet udflugtsmål, og vældets forunderlige vand blev afløst af snapsen. Helt frem til andet årti af vort århundrede var der her en kildekone, der solgte søde sager og stærke drikke.

Også kineserierne var repræsenteret i haven ved Sorgenfri. På et maleri af Frederik den 7. fra hans barndomsår, er landskabshaven skildret med flere interessante detaljer i baggrunden.

Norske Hytte. Foto i Byhistorisk samling, Lyngby-Taarbæk.

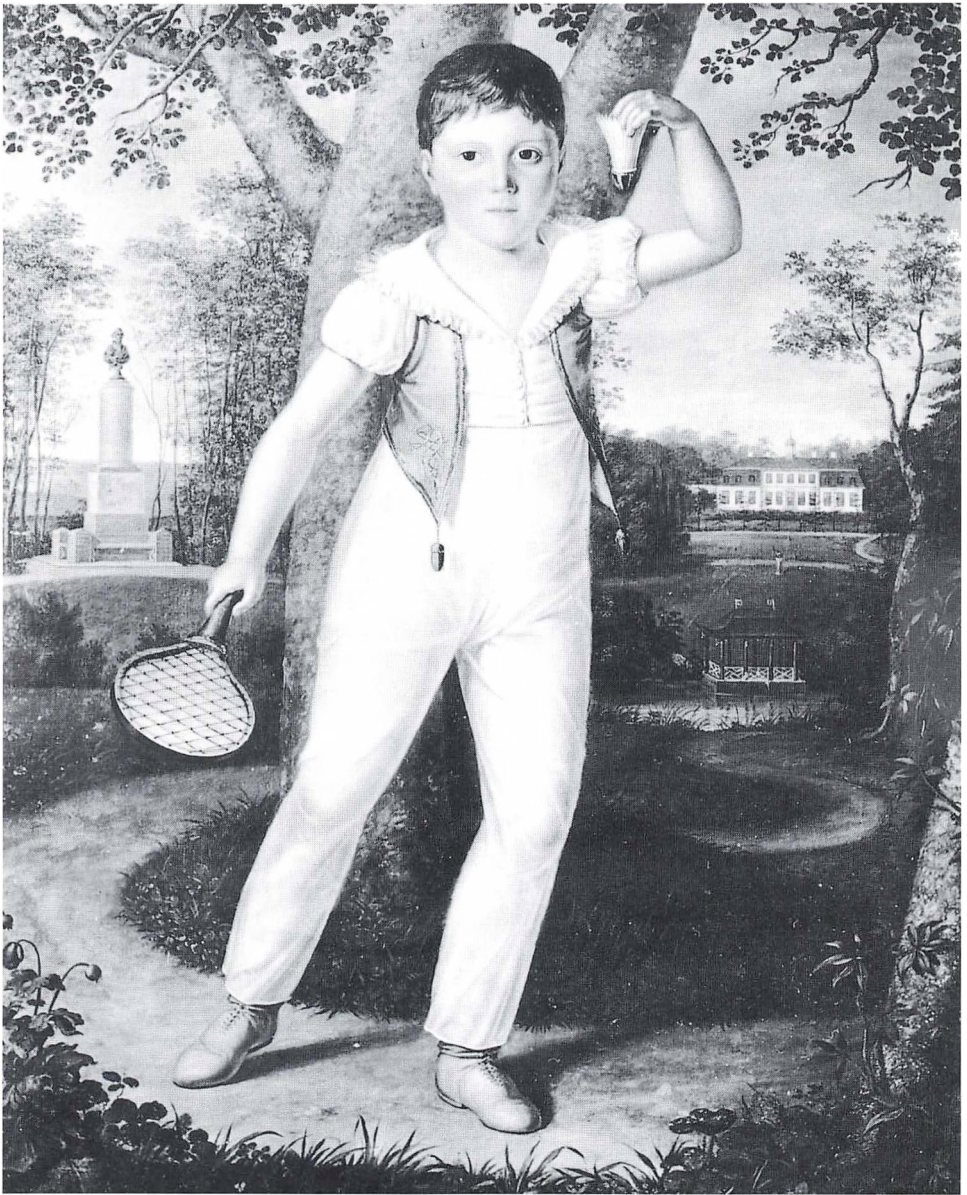
Grotten. Fotografi fra 1950'erne i Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk.

Salys buste er placeret i et fiktivt landskab, og ved bredden af Mølleåen optræder et kinesisk lysthus. Umiddelbart kunne man tro, at det er en kulisse, maleren har tilføjet, for at kaste glans over haven. I en dagbog skrevet af svenskeren Thor August Odencrants, der i sommeren 1806 besøgte Nordsjælland og København, optræder lysthuset imidlertid i skildringen af Sorgenfri slotspark. Dette kan, tilsammen med billedet, stå som bevis for, at den lille kinesiske pavillon engang har eksisteret. I dagbogen har han også tegnet en skitse af havens plan og et vue af slottet, og der er anført mange små bemærkninger om ma-

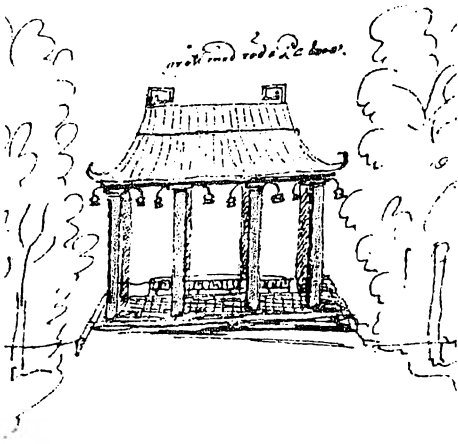
terialer, farver og lignende.

I 1809 blev sumpen øst for Mølleåen inddraget i haveanlægget, der herved fik den størrelse vi kender i dag, og slottets beboere fik lov til at muntre sig på Mølleåen, skønt rettighederne til fiskeri og mølledrift tilhørte andre. I 1812 blev den gule vaske-ribygning, siden kaldt Dronningens vaske-ri føjet til ejendommen.

Musikhuset, der ligger umiddelbart øst for hvor slotsaksen møder Mølleåen, blev opført af koncertmester Claus Schall i 1799. Han ejede en gård i Bondebyen og købte desuden den lille parcel hvor han kunne opføre et musikhus, så han frit kun-

Frederik d. 7. som barn i Sorgenfri landskabshave. Maleri af Jacob Munch. 1813. Maleriet findes på Eidsvold i Norge.

Thor August Odencrants' skitse af det »chinesiske Tempel«, som han skriver står »paa en Bro udbygget i Aaen ret ud for Slottet«. Over tegningen er anført: grått med röda Pelare. Efter T. A. Odencrants dagbog »Nordsjælland og København i sommeren 1806« (jfr. litteraturlisten).

ne musicere med sine venner. Det er en lille stråttækt bygning med kun ét rum. Ved det lille hus lod han opsætte mindsten for forskellige komponister. I 1834 blev Schalls musikhus føjet til Sorgenfri. Kitter Malling og Arne Ipsen skriver i deres bog om Sorgenfri slotspark, at enkedronningen (Caroline Amalie) ofte med sit følge gik ud af havelågen til den hegnede have, for at sætte sig i en lille robåd og herfra blive sejlet over Mølleåen til Musikhuset. Musikhuset og Dronningens vaskeri blev frastykket Sorgenfri i 1974, og ejes i dag af Lyngby-Taarbæk kommune.

Landskabshavens »lånte landskab«
Området omkring Sorgenfri var rigt på

landskabelige dejligheder, der blev inddraget som vuer i parken. På denne måde blev det blide bølgende danske agerland, og det frodige sølandskab med de brede bøge en del af haven. Norske hus lå således med udsigt over Lyngby sø, der dengang havde en mere markant rolle i parkens landskabsbillede, end den har i dag, hvor motorvejs- og jernbaneanlæg har afskåret den lille vig fra søen.

Et billede tilskrevet J. P. Møller og C. W. Eckersberg fra omkring 1810, viser udsigten over den landskabelige park langs højderyggen mod Schweizerhytten. Billedet er malet omtrent fra samme sted, hvor Genforeningsstenen står i dag. I baggrunden er Lyngby kirke, der hæver sig over bondebyens tage. Dette, at se de danske kirker som en del af landskabsbilledet, var noget man for alvor begyndte at dyrke i romantikken.

Musikhuset. Foto i Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk.

Maleri tilskrevet J. P. Møller og C. W. Eckersberg. Motiv fra parken mod Lyngby. Ca. 1810. Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk.

Bondebyen var på det tidspunkt blevet interessant for de borgerlige landliggere. Flere ejendomme var købt af københavnske borgere, således f.eks. Albertinelyst af ostindisk købmand Schmidt.³⁴ Disse ejendomme omgav sig i tidens ånd med mindre anlæg i romantisk stil. Sådanne haveanlæg har bidraget til scenieret i Sorgenfris park.

Øst og nord-vest for slottet strakte landbrugslandet sig så langt øjet rakte. Den sydvestlige grænse blev defineret af Jægergården samt andre lystejendomme, der

blev opført på frastykkede jorder fra Sorgenfri. Disse lyststeder dukkede op i 1740'erne og fremefter. I den florissante periode hvor borgerskabet begyndte at markere sig, opførtes af apoteker August Günther omkring 1757 et rokokolandsted, der senere fik navnet Frieboeshvile. Det blev bygget på grunden ved siden af Thurahs jægergård med hovedfacaden ud imod Norske skov. Ejeren af et andet af disse landsteder fik lov til at indrette et haveanlæg med terrasser på bakken. Intet

Udsigten fra vindmøllen på Frilandsmuseet over Fuglevad mølledam. Foto i Collins album. Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk.

af dette anlæg eksisterer i dag.

Fotos af området fra omkring år 1900 viser et helt andet landskab end det vi kender i dag. Først på denne tid begyndte man at udstykke til villabebyggelse fra Fuglevad mod Lyngby langs hele parkens østside. Som fotografierne viser, måtte det uundgåeligt resultere i en alvorlig ændring af parkens »lånte landskab«, og i dag er udsigten helt borte.

Dronning Caroline Amalies Sorgenfri og tiden derefter

På Caroline Amalies tid var der rigtig gang i dyrknings-havekulturen på Sorgenfri. Der blev dyrket blomster til afskæring og potteplanter til slottets gemakker samt al-

verdens frugt og grønt til husholdningen på de store dyrkningsarealer i området mellem Damebygningen og Kongevejen, kaldet Påfuglehaven, samt på det indhegnede areal nord for indkørslen. Af en inventarliste fra 1863 fremgår det, at haven bl.a. indeholdt 220 æbletræer, 78 kirsebærtræer, 56 blommetræer, 1 abricostræ, 6 ferskentræer, 14 vinstokke samt 330 ribs- og stikkelsbærbuske. Der blev bl.a. dyrket asparges, agurker, artiskokker, blomkål, bønner, jordbær, hindbær, kartofler, løg, meloner og krydderurter.

Da enkedronningen døde i 1881, lod man opstille en granitstøtte med en portrætmedaillon af Evens til hendes minde. Efter hendes død valgte man at bortfor-

Udsigten fra en af parkens broer over landbrugslandet mod Bondebyen. Foto i Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk.

Udsigten fra parken mod Hvide Bro og villabebyggelsen, der fra nu af rigtig har taget fat. 1911. Foto i Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk.

pagte og siden nedlægge dyrkningshaverne.

På Chr. d. 9.s tid opførtes glasverandaen af F. Meldahl. Den er blot endnu en tilføjelse til slottets brogede arkitekturhistorie. Der er siden da ikke sket afgørende ændringer i parken der igennem det 20. århundrede har udviklet sig til også at være mindepark over historiske begivenheder og forskellige lyngbyborgere. Således blev der i 1920 opsat en genforeningssten med inskription af forfatterinden og kvindesagsforkæmperen Gyrithe Lemche, der også fik sin egen mindesten i 1946. Mindestenen for Gyrithe Lemche er udført af stenhugger Scheller. I parken er også opsat en kampestensmur med en mindebænk

for digteren Viggo Stuckenborg, der i en kort periode boede i slottets gartnerbolig. Mindesmærket er tegnet af arkitekt Kaare Klint og blev afsløret i 1934. Politikeren Emil Piper fik i 1928 en mindesten på hjørnet ved Lottenborgvej. I øvrigt blev der i 1914 opført to kanonstillinger i parken. Én omtrent på samme sted hvor orangeribygningen engang lå og én ved grotten. De var et led i Københavns omfattende befæstning.

Kong Christian d. 10. og dronning Alexandrine boede på slottet fra 1898, og Frederik d. 9. blev født her. Efter Chr. d. 10.s død i 1947 blev hovedbygningen bolig for arveprins Knud og arveprinsesse Caroline-Mathilde, men efter arveprin-

Et eksempel på det »lånte landskab« var også udsigten fra grotten mod nord over Fuglevad mølledam og det bagvedliggende terræn, hvor i dag Frilandsmuseet ligger. Bygningerne i baggrunden er fra venstre Fuglevad vindmølle, det daværende Landbrugsmuseum (en flyttet træbygning fra landbrugs- og industriudstillingen i København 1888) og den i 1896 opførte Grundtvigs højskole. Foto fra ca. 1898 i Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk.

sessens død har slottet stået tomt. Om den private del af haven skal nævnes, at der gennem tiden er kommet forskellige mindre anlæg og skulpturer til, heriblandt en guldfiskedam med springvand og en Grønlandssten. I haven findes også en dyrekirkegård, hvor Christian d. 10.s hest Rolf er begravet.

Mange forskellige mennesker har gennem tiden været i besiddelse af ejendommen og sat deres præg på stedet, og der kunne skrives meget mere om slottet og dets omgivelser, men dette er i hovedtræk Sorgenfri slots, haves og parks historie.

Sorgenfri slotshave og park i dag

Sammenlignes kortet fra landskabshavens tid med kortet over Sorgenfri slot og omgivelser anno 1998 (kortbilag 3), ses det tydeligt, at det omgivende landskab har ændret sig meget siden landskabshavens tilblivelse. Anlæggelsen af jernbanen i 1864 og ca. 100 år senere motorvejen har afskåret Norske skov fra Lyngby sø. Langs den østlige grænse har anlæggelsen af Nærumbanen og villakvarteret gjort, at den landskabelige haves lånte landskab for alvor er amputeret. Den ændrede driftsform har gjort, at Mølleåens engarealer er vokset til. Engang var lystslottet beliggende udenfor byen hævet på et højedrag omgivet af skov, sølandskab og marker. Nu ligger slottet og parken indpakket i civilisationens spor i landskabet.

Lidt om bevaringsmetoder

Når man ønsker at bevare en historisk have må man gøre sig det klart, om man ønsker at rekonstruere - at genskabe et gi-

vent tidsbillede og en given tilstand ud fra planer, beskrivelser, stik og inventarlistor, eller om man vil renovere - at bevare det eksisterende ved pleje og udbedringer. Sluttelig kan det også komme på tale at forny haveanlægget uden nødvendigvis at være bundet af de historiske rødder, af materialer og formsprog. Når man opstiller sig et mål, må det gøres ud fra en vægtning af havens tilstand, autenticitet, den historiske og den kunstneriske værdi samt den økonomiske situation og den fremtidige funktion.

En diskussion der kan blive nødvendig at tage op er, om den ene havetype har en højere eksistensberettigelse end den anden. Der har, særligt i første halvdel af det 20. århundrede, hersket den udbredte holdning, at den formelle have havde en højere kunstnerisk kvalitet end den landskabelige, der blev set som et løgnagtigt billede af en kulturskabt natur. Det skyldes nok særligt landskabshavens diffuse karakter, der er problematisk at værdisætte idet grænsen mellem hvad der er kunst, natur og hvad der er usand illusion er svær at drage. Hertil skal lægges, at mange af landskabshaverne med tiden har mistet deres statuer, bygningsværker og andre elementer med æstetisk eller symbolsk betydning, og dermed er kommet til at ligne natur mere end kultur.

Bygningens historie spiller også ind som en vigtig faktor i havebilledet, og i Sorgenfri bliver arkitekturen et væsentligt argument. Slottets udvikling i retning af det klassicistiske, villaprægede vil i dag kunne rejse spørgsmålet om berettigelsen i at genskabe den formelle barokhave. En re-

konstruktion med henblik på genskabelse efter Thurahs plan vil nok være til at argumentere for med kulturhistoriske briller, men det vil ikke være stilistisk korrekt set i relation til det nuværende slot. Vælger man rekonstruktionen, vil den derfor skulle kunne stå alene, idet huset ikke længere vil være en tidstypisk del af haven. Det kunne derfor være nærliggende at spørge sig selv, om ikke kvaliteten af en genskabelse af barokhaven ville være højere, hvis den genskabtes som en parafrase over barokstilen.

For landskabshaven spiller de ændrede omgivelser en stor rolle. Hele bagtæppet i kulissen er forsvundet. Med de forandringer er det klart, at en rekonstruktion eller renovering af landskabshaven ikke kan genskabe de samme oplevelser som i det autentiske anlæg. En renovering bliver derfor let en museumsgenstand i en udstillingsmontre, hvor alt slutter brat ved skabets glas.³⁵ Man er altså i dette tilfælde nødt til at foretage en vægtning af, om målet med en restaurering eller renovering er rettet mod det historisk korrekte, det planautentiske, eller mod de kunstneriske, oplevelsesmæssige intentioner.

Et forslag til en fornyelsesplan

Målet for en restaureringsplan for Sorgenfri slotshave og park må dels opstilles ud fra en vurdering af hvilke kvaliteter den historiske dimension har bibragt Sorgenfri, og dels ud fra en afvejning af kravene til den fremtidige funktion af have og park samt ud fra de økonomiske muligheder.

Jeg mener, det er centralt at arbejde med »at genindsætte« slottet i en central position, altså at genskabe oplevelsen af en slotspark i billedlig forstand. Dette kan gøres, ved at den oprindelige, nu tabte helhed, erstattes af en helhed sammensat af historiske og nye strukturer. Mit forslag til fremtidens Sorgenfri er vedlagt som kortbilag nr. 4.

Den ny hovedstruktur, der genskaber oplevelsen af slottet som det centrale element, er skabt ved rekonstruktion af det gamle allésystem, og ved en gendigtning af det formelle rum øst for slottet. Den formelle ramme er væsentlig for at skabe et helhedsudtryk. Sigtelinierne hugget gennem skoven genindsætter slottet som referencepunkt i området, og forstærker oplevelsen af at være slottets gæst når man færdes i parken, og i manglen af det lånte landskab, vendes oplevelserne indad mod parken og slottet selv.

Det nye haverum ved slottets østside er søgt udformet i overensstemmelse med de idealer, der præger slotsarkitekturen.

Som udgangspunkt for løsningen mener jeg, at der ligger en kvalitet i at arbejde med naturens dynamik i retningen af det skov- og lystskovsbetonede frem for i retning af det mere kultiverede og parklignende. Dette skyldes i særlig grad skovens evne til at nedtone de voldsomme ændringer i det omgivende landskab, og i mindre grad de økonomiske forhold.

Det bliver spændende at se hvad fremtiden vil bringe af bidrag til Sorgenfris lange historier.

1. Til belysning af slottets og havens historie har jeg benyttet Eiler Nystrøms topografiske kulturhistoriske værk »Fra Nordsjællands Øresundskyst« fra 1938, samt Signe Prytz' monografi »Sorgenfri Slot og dets beboere« fra 1979. Barokhaven belyses hovedsageligt ud fra to planer, den første haveplan fra 1706 antageligt udført af François Dieussart samt plan og stik fra Lauritz de Thurahs »Den Danske Vitruvius« fra 1746-49. Disse suppleres med stik m.m. fra tiden, samt hæftet »Fund fra Sorgenfri Slots franske have 1706-1789«, udarbejdet i forbindelse med arkæolog-klubben Flækkens udgravninger i Sorgenfri slots barokhave. Materiale angående den romantiske landskabshave har været svært at finde, og så vidt vides findes der ikke en egentlig plan eller beskrivelse. Belysningen af denne have beror derfor på billedmateriale fra tiden samt diverse tegninger vedrørende opførelsen af havens bygningsværker.
2. Ideen med landstederne, villakulturen, havde man praktiseret i Italien allerede i 1400-tallet. De første lysthuse eller landsteder vi kender til i Danmark er Frederik d. 2.s Lunde have ved Helsingør fra omkring 1587 og Christian d. 4.s Rosenborg, der påbegyndtes i 1606.
3. Vilhelm Lorentzen (1916).
4. Signe Prytz fortæller i sin bog om Sorgenfri slot, at Gyldenløves halvbror Christian d. 5. ofte besøgte stedet og at navnet »Sorgenløs« opræder i hans dagbog. S. Prytz (1979). Side 17.
5. I en artikel af Louis Bobé i »Fra Arkiv og Museum« karakteriseres François Dieussarts bygningsstil som værende nederlandsk og påvirket af Andrea Palladio. François Dieussart var af fransk herkomst men udvandrede til Tyskland hvor hans stil blev påvirket i retning af den hollandske barok. Denne stil kan karakteriseres som værende mindre svulstig, med mere diskret relief og klarere klassisk inspireret end den samtidige franske. Farumgård der blev opført på samme tid var også tegnet af Dieussart, men her arbejdede han dog ikke nær så pompøst.
6. Hakon Lund (1977). Side 11.
7. Vilhelm Lorentzen (1928), Side 62.
8. Her tænkes på Fredensborg (ca. 1720), Frederiksborg (beg. af 1720'erne), Hirschholm (midt i 1720'erne) og omlægningen af Frederiksberg. Det var Johann Cornelius Krieger der bistod kongen i disse projekter.
9. Louis Bobé (1964), Side 370.
10. Kodeord indenfor arkitektur, havekunst og interiør, der helst skulle udgøre et sammenhængende hele, var unité et variété.
11. Erik Kalsgård Poulsen (1995). Side 126.
12. Vilhelm Lorentzen (1928), Side 95.
13. En parallel til denne bastionslignende markering, kan drages til Eremitageslottet. Dette blev opført efter Sorgenfri i 1734.
14. Arkæolog-klubben Flækken (1987). Side 7.
15. Ifølge Weilbachs Kunstnerleksikon er Johan Jacob Bruun kendt som topografisk prospektmaler. Han levede 1715-89, og udførte i perioden 1737-69 over 1000 prospekter forestillende slotte m.m. som forlæg til Thurahs »Hafnia hodierna« og »Den Danske Vitruvius«.
16. Eiler Nystrøm (1938). Side 413.
17. Eiler Nystrøm oplyser, at der også forelå et forslag fra Eigtveds hånd. Det gik ud på at opføre to runde staldbygninger og fire pavilloner. Men dette forslag blev for dyrt.
18. Sammenholder man planen og prospektet i »Den Danske Vitruvius«, ser man, at de ikke stemmer helt overens. På prospektet er springvandet borte, og i stedet ses i midteraksen en snoet taksfigur og en statue samt et lille parterrebed. På planen er der intet i midteraksen. Det lille græstæppe, der var på Bruuns første billede af Sorgenfri fra 1742, er forsvundet. Den første lille gouache var måske en skitse til dette stik. Det kunne i hvert fald tyde på at Bruun har været ude og rette sin tegning til, inden den skulle trykkes. Køkkenbygningen er nemlig kommet til, og træerne er vokset. Støttmuren ligner nu mere en mur med en hæk for enden. På planen er monogrammerne i parterrebedene skiftet ud, og nu pryder en krone Frederik d. 5.s og dronning Louises initialer.

Kildekone Jensine Christensen med sit udsalg af saftevand og bolscher ved kilden i Sorgenfri slotshave i 1916. Den unge medhjælper er hendes nevø August. Opbygningen omkring kilden er siden blevet repareret og findes stadig. Foto i Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk.

19. Beskrivelserne findes i Rigsarkivet under Rentekammerets Sjællandske Renteskriverkontor. Diverse. Beskrivelser vedr. Frederiksdal, Dronninggaard og Sorgenfri. 1735-61. Særligt Rentekammeret 2243.254. 1735. Johannes Tholle har i »Historiske Meddelelser om København«, fjerde række bind 5. 1957-59, gengivet dele af dette inventarium i en beskrivelse af gartnerne og haven ved Sorgenfri.
20. Det var den tyske forstmand J. G. von Langen der indførte rødgranen som skovtræ til Danmark. Von Langen kom til Danmark i 1763.
21. Det fremgår af regnskaberne fra Frederik d. 5.s tid, at der gik 13 tdr. byg til vinterfodring af påfuglene. Tholle (1957-59). Side 186.
22. Erich Pontoppidan (1764). Bind II. Side 228.
23. Jørgen Nybo Rasmussen (1989). Side 11.
24. Interessen for haven som den romantiske landskabelige park ses også i renæssancens italienske villaer. Som eksempler kan nævnes parken ved Villa Lante og haven ved Pratolino, hvor hytter og grottemotivet optræder i samspil med vandløb i lysninger mellem lundbeplantninger i en løs og tilfældig struktur.
25. »thi Bølgelinen læses som Naturens egen Skrift og den Bevægelse. Linien udtrykker er Naturens egen Sjæl.« Chr. Elling (1942). Side 24.
26. Margrethe Floryan (1989). Side 9.
27. Chr. Elling (1942). Side 45.
28. Schweizerhytten minder meget om den Abildgaard tegnede til Frederiksberg have et par år forinden, men skønt Frederiksbergs hytte er større, anses hytten i Sorgenfri som værende et bedre bygningsværk betragtet som type. Tegninger af Abildgaards værker kan ses i »Abildgaard. Arkitektur og Dekoration« med tekst af Leo Swane. (1926).

29. Eiler Nystrøm (1938). Side 432.
30. Chr. Elling (1942). Side 80.
31. Tanken om hytterne i »bjerglandskabet« bør ses i relation til Københavns meget flade omgivelser. Det første egentligt kuperede landskab man møder på sin vej fra København mod Hillerød er ved Sorgenfri. Her begynde altså »et naturens drama«, der ikke opfattes i samme grad i dag p.g.a. bebyggelse og tekniske anlæg.
32. Chr. Elling (1942). Side 45.
33. Chr. Elling (1942). Side 112.
34. Landstedet Albertinelysts historie er beskrevet af Mette Mægaard Nielsen i Lyngby-Bogen 1982. Side 32-61. Af artiklen fremgår det bl.a. at haven ved Albertinelyst indeholdt et tyrkisk telt.
35. Det er interessant at bemærke, at Adelhart Zippelius, i sin afhandling om de europæiske frilandsmuseers oprindelse, påpeger at det er muligt at Bernhard Olsen ved beslutningen om Frilandsmuseets placering og orientering allerede i 1899 spekulerede på en mulig forbindelse mellem park og museum. Frilandsmuseets første bygninger var også orienteret mod parken. Men man må så også huske på, at på dette tidspunkt var villabebyggelsen øst for parken endnu ikke påbegyndt. Adelhart Zippelius (1995). Side 109.

Litteratur

- Bobé, Louis: Sorgenfri Slots Bygmester, i: *Fra Arkiv og Museum 1909-1911*. Bind 4. Side 607-610.
- Samme: Sorgenfri, i: *Danske Slotte og Herregårde*. 1964. Anden udgave. Bind 2. Side 369-78.
- Elling, Christian: *Den Romantiske Have*. 1942.
- Floryan, Margrethe: Hortus Musealis - En retrospektiv visit i den franske landskabshave, i: *Naturopfattelse og landskabsæstetik*. Århus 1989. side 9-20.
- Fund fra Sorgenfri Slots franske have*. Udgivet af Arkæolog-klubben Flækken. Lyngby 1987.
- Lorentzen, Vilhelm: Landgaarde og lyststeder i barok, rococo og empire, i: *Meddelelser fra Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring*. II række, 2. 1916.
- Samme: *Herregaardsarkitektur fra Baroktiden*. 1928.
- Lund, Hakon: *De kongelige lysthaver*. 1977.
- Samme: *Danske Haver i det syttende og attende Aarhundrede*. 1963.
- Lyngby-Bogen*. Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune. Lyngby 1982 og 1995-97.
- Mægaard Nielsen, Mette: Landstedet Albertinelyst, i: *Lyngby-Bogen* 1982. Side 33-60.
- Malling, Kitter, og Arne Ipsen: *Sorgenfri Slotspark*. Sorgenfri 1995.
- Møller, Jan: *Frederik den 7*. Viborg 1994.
- Nystrøm, Eiler: *Fra Nordsjællands Øresundskyst*. 1938.
- Odenocrants, Thor August: *Nordsjælland og København i Sommeren 1806*. Ved Torben Nielsen. 1956.
- Pontoppidan, Erik: *Den Danske Atlas*. 1764. Bind II.
- Poulsen, Erik Kalsgård: Promenaden i den franske barokhave, i: *Architectura* 17. 1995. Side 116-138.
- Prytz, Signe: *Sorgenfri Slot og dets beboere*. Lyngby-Bogen 1979.
- Rasmussen, Jørgen Nybo: Den ny Kongevej, i: *Søllerødbogen* 1989. Side 9-43.
- Sinding, Erik: *Sorgenfri Slot på gamle prospekter*. Herning 1980.
- Swane, Leo: *Abildgaard. Arkitektur og Dekoration*. 1926.
- Tholle, Johannes: Om Haven og Gartnerne ved Sorgenfri Slot i Kongens Lyngby, i: *Historiske Meddelelser om København* 1957-59. Fjerde række, 5 bind. Side 179-231.
- Thurah, Lauritz de: *Den Danske Viruvius*. 1749. Tome II.
- Zippelius, Adelhart: Mellem oplysningstid og nationalromantik - På sporet af de europæiske frilandsmuseers oprindelse, i: *Architectura* 17. 1995. Side 93-116.

Brede Klædefabriks produktionsbygninger

I 1990 blev »Brede Industrialanlæg« bygningsfredet. Hovedbygningen fra 1795 var dog blevet fredet allerede i 1918; men i 1990 kom turen til hele den tilbageværende bygningsmasse. I 1956 havde Brede Klædefabrik måttet indstille produktionen efter store underskud navnlig på grund af konkurrencen fra udlandets tekstilindustri.¹ Store dele af virksomhedens areal, herunder området med arbejderboliger øst for fabrikken, blev frasolgt til byggegrunde. Resten, d.v.s. navnlig fabriksbygningerne, blev i 1959 solgt til Nationalmuseet, som stadig ejer og bruger bygningerne.

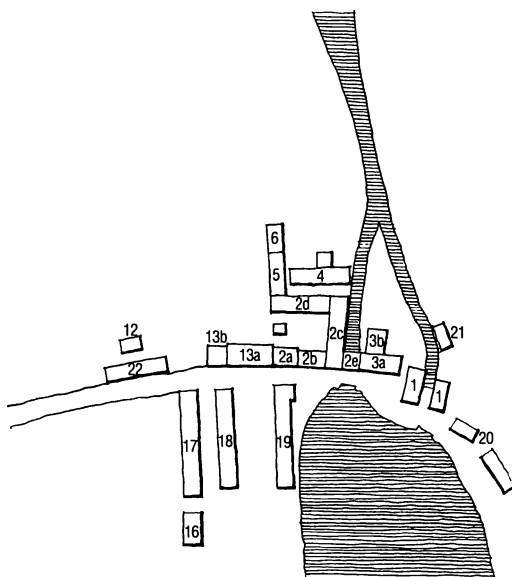
Fredningen i 1990 havde som direkte anledning, at Nationalmuseet havde forsynet en af fabriksbygningerne med udvendig elevator og med markiser til afskærmning mod solen. Der kunne nævnes andre eksempler på, at Nationalmuseets ejerskab ikke altid har været til gavn for fabriksbygningernes bevaring, f.eks. sløjfningen af to overdækkede gangbroer i 1. sals højde og fjernelsen af de udvendige »perroner« på vestsiden af jernbetonbygningerne, beregnet til den tovbane, der udførte store dele af den interne varetransport på fabrikken. Disse indgreb skal dog mest ses som udtryk for, at de gamle fabriksbygninger ikke er umiddelbart velegnede til museumsformål. Anvendelse af bygningerne til andre formål ville utvivlsomt have medført langt større indgreb.

Årsagen til fredningen er naturligvis mere kompleks og fremgår af det brev, som Selskabet til Bevaring af Industrimiljøer i 1989 tilsendte Planstyrelsen, og som udløste fredningssagen.² Selskabet fremholder i brevet, at bygningerne udgør »en helhed, der afspejler et vigtigt tidsafsnit af industrialismens historie med elementer af såvel arkitektonisk som kulturhistorisk og teknikhistorisk betydning«, og at de må »anses for at være et af de bedst bevarede industrialanlæg i Danmark«. Desuden fremhæves fabriksområdets rekreative værdier (den tilhørende park) og det bevarede, omfattende arkivalske kildemateriale, der belyser fabrikkens historie. Endelig tilføjes det, at The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH) allerede har udvalgt Brede som et blandt fem danske industrimonumenter af international betydning. På dette grundlag indstillede Det særlige Bygningsssyn bebyggelsen til fredning, og forslaget gennemførtes uden indsigelser.

Der er således ingen tvivl om, at Brede Industrialanlæg er historisk værdifuldt. Hvad produktionsbygningerne angår, har de gode pladsforhold på stedet medført, at her ligger flere generationer af dansk industribyggeri side om side, således at man tydeligt får et indtryk af den bygningsmæssige udvikling. Det har imidlertid ikke tidligere været undersøgt, om produktions-

Brede Klædefabrik omkring 1872.

- 1 Magasiner, tidligere messing-
smedeværksteder
- 2a Fabriksbygning før 1831,
ombygget 1838
- 2b Do. 1832
- 2c Do. 1832 »Snedkergården«
- 2d Do. 1846
- 2e Do. 1869 »Strømhuset«
- 3a Do. 1866
- 3b Do. 1861
- 4 Farveri 1856 med gasværk
- 5 Magasin
- 6 Magasin
- 12 Asyl
- 13a Hovedbygning 1795
- 13b Do. »Lille Brede« 1871
- 16 Arbejderbolig 1837
- 17 Do. »Lange Længe« 1833/1837
- 18 Do. »Lille Længe«
- 19 Do. »Mesterlængen«
- 20 Do. »Fredens Hus« og »Slottet«
- 21 Do. »ved Omløbet« 1870
- 22 Do. »i Vedhaven«
12, 18-20 og 22 er opført før 1831

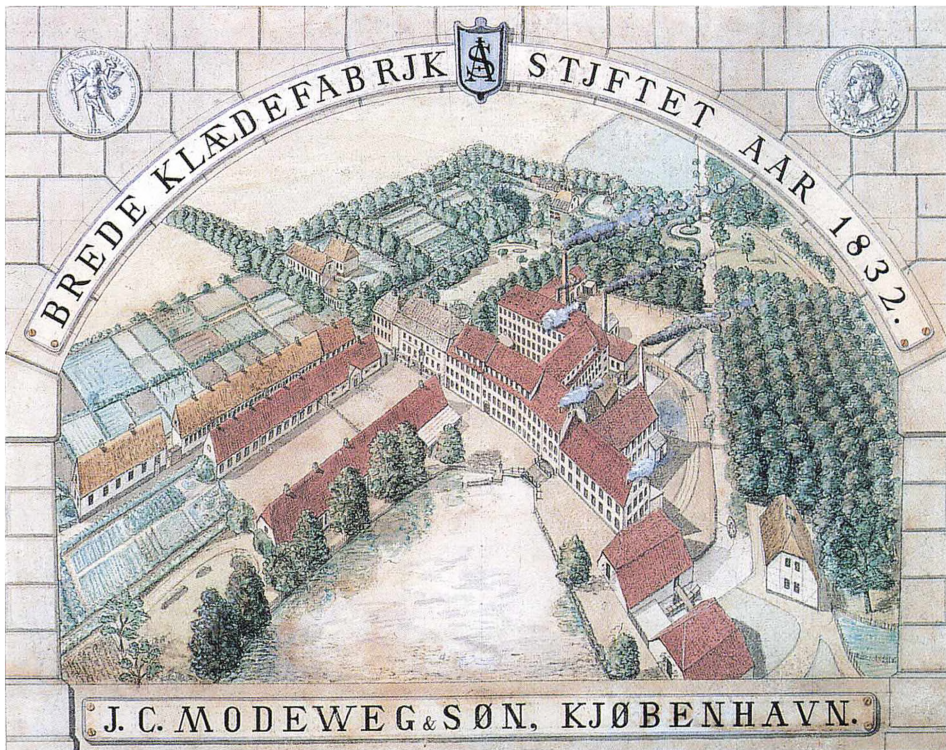
bygningerne er repræsentative set i forhold til, hvad der har været, og hvad der er bevaret af fabriksbygninger fra dansk tekstilindustri. I det følgende vil Brede Klædefabriks bygninger først blive beskrevet, og derefter vil de blive sat ind i en bredere bygningshistorisk sammenhæng.

I. C. Modewegs klædefabrik (1831-1872)

I 1831 overtog klædefabrikør I. C. Modeweg den vestlige halvdel af det hidtidige Brede Kobberværk for at omdanne bygningerne til klædefabrik. Hans virksomhed var begyndt i 1810 og havde hidtil ligget i København. Udflytningen til Mølleåen skyldtes ønsket om at få adgang til mekanisk kraft.

Brede Kobberværk bestod af den i 1795 opførte, endnu eksisterende hovedbyg-

ning (bygning nr. 13a på planen) og en række små produktionsbygninger, hvoraf de fleste lå med gavlen ud imod mølledammen. Nogle af disse bygninger blev i 1832 erstattet af to 3-etagers bygninger (2b og 2c), bygget i vinkel og med kvist i næsten hele bygningernes længde (fabriketage). Vinkelbygningen indrettedes som klædefabrik med store lokaler til karteri (stuen), væveri (1. sal) og spinderi (2. sal).³ Senest i 1838 blev fabriksbygningen nærmest hovedbygningen (2a) forhøjet til 3 etager med fabriketage. I 1846 opførtes bag ved vinkelbygningen og sammenbygget med denne en 4-etagers fabriksbygning (2d), hvorved den såkaldte »Snedkergård« opstod. Den 4-etagers bygning var forsynet med en høj firkantet skorsten i taget, og den indeholdt i stueetagen kedelanlæg og

Perspektivtegning af Brede Klædefabrik i midten af 1870'erne, svarende til planen på foregående side. Bogstaverne øverst betegner de daværende ejere, Salomonsen og Albeck. Virksomheden I. C. Modeweg & Søn var stiftet i 1810, men flyttede til Brede i 1832. Huset yderst til højre er den s. 68 omtalte arbejderbolig med 4 lejligheder. Nationalmuseet

en 25 HK dampmaskine, der skulle supplere vandkraften.⁴

På østsiden af Mølleåens vestre gennemløb, som I. C. Modeweg kunne disponere over, omdannedes i 1833 et tidligere kobbersmedeværksted til valkeri (senere ombygget til 3a), og bag ved vinkelbygningen opførtes ligeledes i 1833 en lille bygning til farveri (4).⁵

I 1849 døde I. C. Modeweg; men hans søn Julius Emil videreførte klædefabrik-

ken. I 1855 købte han også den østlige del af Brede og koncentrerede derefter vandkraften i det vestre gennemløb, hvor der blev anbragt to turbiner hver på ca. 7 HK. Langs gennemløbets østside opførtes i 1861 i nordlig forlængelse af valkeriet en 2-etagers bygning med dampmaskine og skorsten ved nordgavlen (3b), og i 1866 ombyggedes valkeriet til en 2-etagers bygning langs mølledammen (3a). I 1869 opførtes det såkaldte »strømhus« i 3 etager hen over

Parti af de hvide bygninger langs mølledammen. De 7 fag længst til venstre er bygning 2b fra 1832. De næste 4 fag er den opindelige sydgavl af bygning 2c ligeledes fra 1832. De følgende 3 fag er bygning 2e »Strømhuset« fra 1869, opført hen over åløbet. Til højre ses to fag af bygning 3a fra 1866. Rammerne om de fladbuede vinduesfag i »Strømhuset« er af jern, resten er traditionelle trærammer. Forf. fot. 1999.

gennemløbet med turbinerne (2e). Hele rækken af hvide bygninger afsluttedes i 1871, da hovedbygningen fik en 2-etagers tilbygning på vestgavlen (»den Lille Hovedbygning« eller »Lille Brede«, 13b), således som fabrikskomplekset fremtræder på tegningen side 37.⁶ Året efter døde Julius Emil Modeweg, og hans enke valgte at sælge fabrikken til et interessentskab.

Af I. C. Modewegs og hans søns bygninger eksisterer i dag hele rækken ud til

mølledammen, altså Bredes karakteristiske hvide facade, hvorimod »Snedkergården« på bagsiden blev nedrevet i 1940. Disse bygninger er opført i traditionel dansk byggeskik, grundmuret med tegltag og med indvendige bærende konstruktioner af træ i form af vandrette bjælker understøttet af fristående stolper. Vinduerne er almindelige sprossevinduer i trærammer (»strømhuset« fra 1869 har dog i de midterste fag vinduesrammer af jern).

Bygninger af samme type, dog uden fabrikketage, kendes fra den bevarede tekstilfabrikbygning i Grejs (opført 1847). Man kan også henvise til de forsvundne bygninger på Stampen, hvor væveribygningen og magasinbygningen fra 1843 lignede Bredes bygninger, men var opført med lerstampede mure.⁷ I modsætning til Grejs Klædefabrik havde disse bygninger fabrikketage lige som på Brede.

Gule murstensbygninger fra 1890'erne

Den næste større byggefase på Brede Klædefabrik indtraf først i årene 1890-96. Ganske vist var der i 1883 blevet bygget en maskinsal og i 1885 et nyt kedelhus, hvorved maskinkraften i den hidtidige fabrik voksede fra 3 dampmaskiner med ialt 51 HK til én med 122 HK; men i 1890 påbegyndtes opførelsen af et helt nyt produktionsanlæg. Først byggedes den østlige halvdel af en 3-etagers bygning af gule mursten med dekorationsbånd af røde mursten og smårude vinduer i jernrammer, samt med indvendige bærende konstruktioner i form af jernsøjler og små murede buer (bygning 7, nr. 7a på planen side 36). Den blev ved opførelsen indrettet til væveri og hattefabrik, og i 1894 blev den forlænget med den vestlige halvdel, hvis gavl var forhøjet med en stor vandbeholder. I 1895 kunne der derfor indlægges sprinkleranlæg i fabrikken, som den første fabrik i Danmark, hvorved brandforsikringspræmien kunne nedsættes.⁸

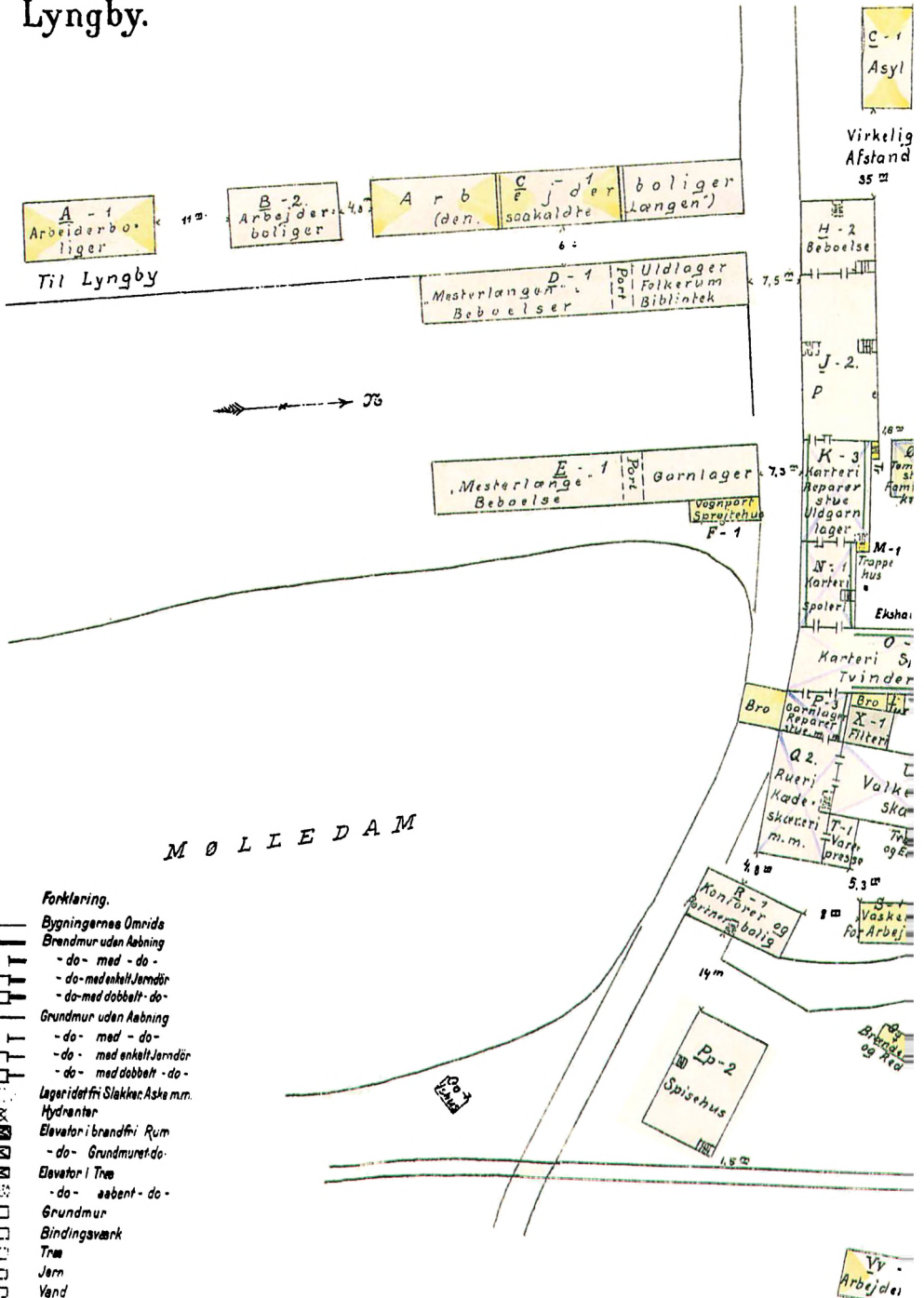
Til at begynde med havde kedelhuset fra 1885 anvendt den hidtidige skorsten på nordsiden af den 4-etagers bygning. Skor-

stenen, der målte 50 alen (32 meter), var opført engang i tidsrummet 1857-1872 til afløsning af den oprindelige i taget; men i 1896 blev der opført en ny, rund skorsten på 50 meter på nordsiden af kedelhuset, anbragt ud til parken i et indhak i en uldsorteringsbygning fra før 1857. Ligeledes i 1896 opførtes nord for den 3-etagers væveribygning (7a) et nyt maskinhus med en remtrækskasse af bølgeblik til væveribygningen og understyret med en 145 HK dampmaskine (7b). Dette anlæg suppleredes i 1905 med en kedelhusudvidelse i forbindelse med en udlagerbygning, senere anvendt som appreturbygning, mellem skorstenen og væveribygningen, nemlig de nordligste 5 fag af den nuværende bygning 6.⁹

Det nye produktionsanlæg fra 1890-96 medførte, at den hidtidige indkørsel til fabrikken, porten i bygning 2b ind til Snedkergården, ikke længere kunne benyttes, fordi den ikke gav adgang til de nye bygninger. I stedet anlagdes den endnu eksisterende indkørsel, og den sidste af »kobberhytterne« fra Bredes tid som kobberværk op til 1855 blev i 1890 ombygget til lager- og beboelsesbygning (senere kontorbygning). Sandsynligvis ved denne lejlighed blev smedejernsporten med navnet »Brede Werck« (som også kendes fra det kobbertøj, der blev fremstillet på Brede op til 1855) flyttet fra indkørslen mellem de to såkaldte »Jernporthuse« ved Bredevej ned til den nye indkørsel til fabrikken.

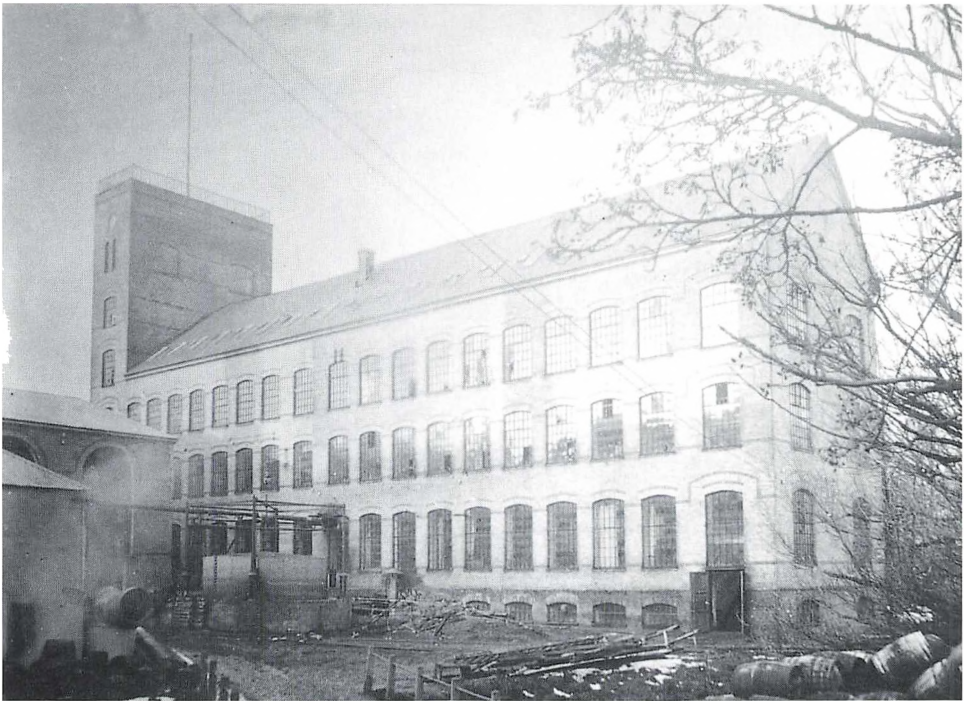
Byggeriet i 1890'erne var udvendigt karakteriseret ved anvendelsen af blank mur af gule mursten med røde dekorationsbånd m.m., forsynet med traditionelt, skiferklædt sadeltag. Vinduerne var rund-

Lyngby.

Forklaring.

- Bygningernes Omruds
- Brandmur uden Aabning
- do - med - do -
- do - med enkelt Jærndør
- do - med dobbelt - do -
- Grundmur uden Aabning
- do - med - do -
- do - med enkelt Jærndør
- do - med dobbelt - do -
- Lageridelt fri Slakke: Aske m.m.
- Hydranter
- Elevator i brandfri Rum
- do - Grundmuret - do -
- Elevator i Træ
- do - aabent - do -
- Grundmur
- Bindingsværk
- Træ
- Jærn
- Vand

Væveri og hattefabrik fra 1890/1894 med vandtårn til sprinkleranlæg (til venstre), fotograferet i 1905. Bygningen er opført af gule mursten med dekorationer af røde sten. Taget er skiferklædt, og vinduesrammer og sølbænke er af jern. Helt til venstre ses det netop opførte, nye kedelhus. Foran står trykbeholderen til fabrikkens gasværk. Fra Edmund Daverkosens jubilæumsalbum, nu i Nationalmuseet.

ler fladbuede, og de smårudede vinduesrammer og sølbænkene var udført af støbejern, jfr. s. 48. Et lignende udseende havde de samtidige institutionsbygninger (spisehuset fra 1893, skolen fra 1895) og arbejderboliger (»de gule huse«), der var af gule mursten med røde dekorationer og med skifertag (arbejderboligerne dog med stråtag), men med vinduesrammer af træ.

Indvendigt i den 3-etagers bygning var de bærende konstruktioner udført som støbejernssøjler og -bjælker, hvorimellem lofterne var udformet som små murede buer. Også denne bygningstype, d.v.s. med bærende konstruktioner af støbejern, er velkendt fra samtidige (tekstil-)fabriksbygninger. I nærheden af Brede ses de bevaret i bygningerne

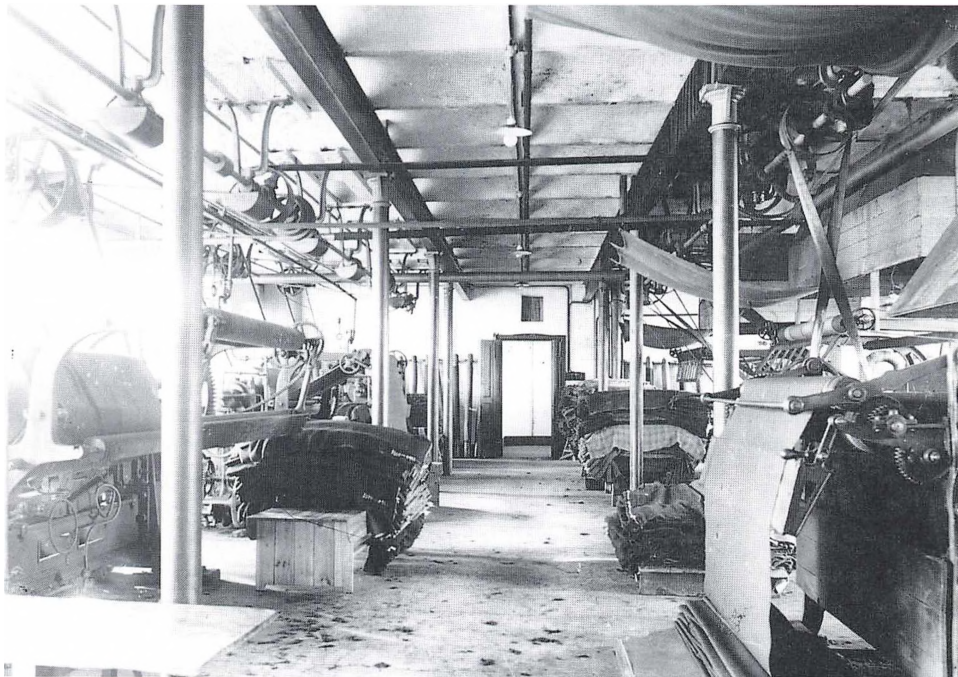
Side 40-41: Farvelagt kortskitse af Brede Klædefabrik i 1904, udarbejdet af Dansk Tarifforening til brug ved brandforsikring, men her anvendt i en kommunal byggesag. De enkelte bygningers anvendelse fremgår af planen (J er hovedbygningen). Lyngby-Taarbæk Kommune, Bygningsafdelingen, byggesag 1357/1904.

fra Dansk Gardin & Textil Fabrik i Lyngby (opført 1892-1913), ligesom der i den nordlige del af Nymølle er bevaret et fabrikslokale med støbejernssøjler (i dag tegningsmagasin for et arkitektfirma). Størst lighed er der imidlertid med den såkaldte Mellembygning på Brandts Klædefabrik i Odense, opført i 1887 med facader af gule mursten med dekorationer af røde sten i omtrent samme mønstre som på Brede. Også bygningen på Brandts Klædefabrik skulle have været forsynet med en vandbeholder til sprinkleranlæg (i 1896

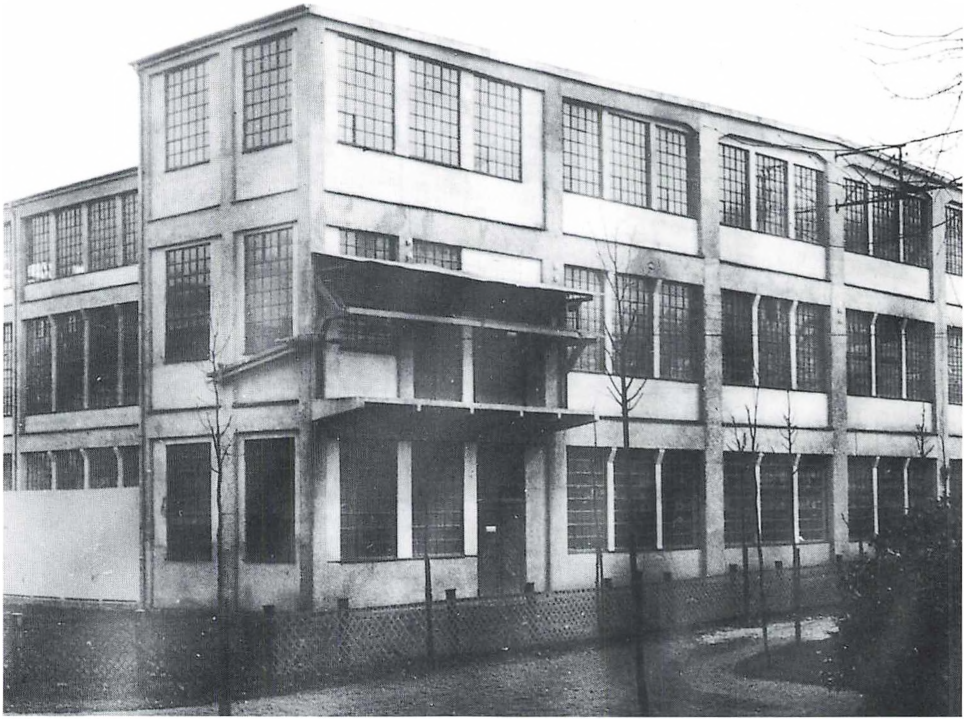
på toppen af trappetårnet); men projektet blev opgivet.¹⁰

Tidlige jernbetonbygninger fra 1907-20

Næste trin i fabrikkens udvikling fulgte i 1907-20. I 1907-08 opførtes nord for de hidtidige bygninger den vestlige halvdel af den nuværende bygning 8. Den hævdes at være den første fabriksbygning af jernbeton i Danmark og var det første led i en planlagt total omlægning af fabrikken, men blev i begyndelsen ret traditionelt tilsluttet det eksisterende maskinhus sydfor med et tovræk ind gennem muren.¹¹ I

Interiør fra murstensbygningen fra 1890/1894, fotograferet i 1935. På dette tidspunkt anvendtes bygningen til efterbehandling af det færdige klæde, idet væveriet i 1920 var flyttet til en ny bygning. Maskinerne i forgrunden er til venstre en finishdekatermaskine, til højre en overskæremaskine. Bygningen har bærende søjler af støbejern, og loftet er udformet som korte murede buer. Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk.

Vestgavlen af bygning 8 inden opførelsen i 1918 af bygning 9. Nærmest ses begyndelsen til den smalle mellembygning, som i dag lukker fabriksgården mod parken. I 1.sals højde ses »perronen« til tovbanen, jfr. s. 46. Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

1913 opførtes den østlige halvdel af bygningen (altså bygning 8), som var beregnet til at være spinderi, og i 1918-20 den nordfor liggende bygning 9 (som væveri) med en forbindelsesgang i 2. og 3. etage mellem de to bygninger ved vestgavlene langs lindealleen i parken. Derimod blev den østlige forbindelsesbygning med driftskontorer, toiletter, vaskerum og garderober (bygning 10) først opført i 1951 som den sidste nybygning på Brede.¹²

En jernbetonbygning fra denne periode

er desuden bygning 5, der opførtes i 1916 til farvelager og kontorer for farveriet. Alle disse tidlige jernbetonbygninger er karakteristiske ved, at de bærende elementer (»skelettet«) tydeligt kan erkendes, og at de er dækket af en nubret overflade af såkaldt bastardmørtel.¹³

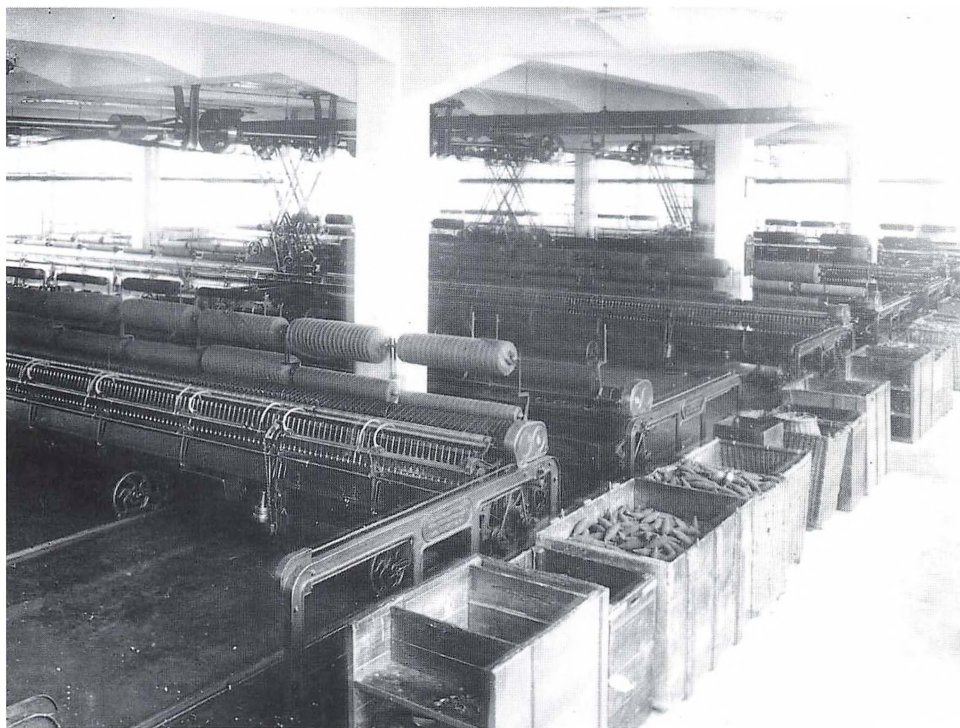
Intern transport

Med opførelsen af de store jernbetonbygninger kunne fra 1920 hele den »tørre« del af produktionen på Brede Klædefabrik

foregå i ét samlet bygningskompleks, hvilket lettede de interne transportfunktioner betydeligt. Råmaterialerne (uld og uldne klude) opbevaredes i nogle træbygninger mellem fabrikskompleksets østside og Lyngby-Nærum Jernbanes spor, hvorfra de skulle hentes til karteriet, og det vævede klæde skulle transporteres til farveriet og i det hele taget den »våde« del af fremstillingsprocessen og derfra videre til lageret. Udendørs transport mellem de mange

forskelligartede bygninger var besværlig (på brosten og undertiden i regn eller sne), og en transportkælder kunne ikke anlægges på grund af fabrikkens lave beliggenhed ved Mølleåen.

Transporten foregik i stedet med to tovbaner. Den ene, der i hvert fald var i funktion fra 1905, kørte i 1. sals højde langs fabrikskompleksets vestside, hvor lindetræerne i alleen måtte holdes tæt klippede for at tillade passagen af den høje og smalle,

Interiør fra den ældste jernbetonbygning fra 1908/1913, fotograferet i 1935. Fotografiet viser en del af spinderiet, den såkaldte Store Spindesal, med selfactor-spindemaskiner af fabrikatet Harmann. Hver af disse maskiner kunne spinde 360-400 tråde ad gangen. I kurven i forgrunden ses piber med færdigt garn, som kunne lægges direkte i væveskytterne eller spoles over på større spoler. Bygningen har bærende søjler af jernbeton, der er støbt sammen med jernbetonbjælkerne under loftet i den såkaldte Hennebique-konstruktion, udført af Christiani & Nielsen.

Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

Tovbanen, der kørte i 1.sals højde langs fabrikkens vestfacade mod parken, blev taget i brug i 1896 og kørte lige til fabrikkens lukning i 1956. På dette fotografi fra 1905 er gondolen åben, men den blev senere erstattet af en lukket kasse. Den er fotograferet ud for Snedkergårdens åbning mod vest, hen over den lave bygning med vaskehus for hovedbygningen samt snedkerværksted. Den 4-etagers bygning til højre var opført i 1846 og eksisterede til 1940. Fra Edmund Daverkosens jubilæumsalbum.

lukkede transportkasse af træ. Tovbanen udgik fra en åben luge i bygning 2a lige op til hovedbygningen (nu erstattet af et vindue) med station ved bygning 7 og senere også bygningerne 8 og 9, hvor de udragende »perroner« kunne ses frem til slutningen af 1980'erne (jfr. s. 44). En mast af jern på vestsiden af bygning 6 hører også til denne tovbane, og bygning 6 er »spidset« en smule i den sydlige ende, for at tovbanelen kunne passere forbi til endestationen (lageret) i bygning 2a. Den anden tovbane fandtes i hvert fald fra 1908 til 1940 og gik

i 3. etages højde mellem Snedkergårdens nordøstlige hjørne og en nu tilmuret åben platform østligst i bygning 8 med station (eller mere sandsynligt blot et støttepunkt) på gavlen af bygning 7. Denne tovbane forsvandt ved Snedkergårdens nedrivning i 1940.¹⁴

Med tovbanelne var problemerne med transport af garn og klæde løst; men tilførslen af råmaterialerne til jernbetonbygningerne (8 og 9) kom først til at fungere tilfredsstillende i 1943, da »Kradserbygningen« (bygning 11) ud til Lyngby-Næ-

rum Jernbane blev opført som afløser for de hidtidige lagerbygninger af træ (med navne som »Kostalden«, »Laden« osv.). Nu kunne råmaterialerne køres fra den nye lagerbygning over den endnu eksisterende, overdækkede bro direkte ind i spinderibygningen (bygning 8), hvor desuden wolferi og kartestue fandtes.

Denne bygning repræsenterer en fornyelse i forhold til jernbetonbygningerne fra 1907-20, som den stod i forbindelse med over broen. Bygningen er opført med bærende dele af jernbeton (søjler, dragere og etageadskillelser) lige som de ældre jernbetonbygninger; men ydermurene er af gule mursten, som var 1940'ernes typiske facademateriale. Jernbetonen træder kun frem ud for etageadskillelserne, hvor den ligger som bånd rundt om bygningen for at forstærke den mod rystelserne fra maskinerne.¹⁵

To andre steder opførtes i 1941 lukkede gangbroer i 1. sals højde, nemlig mellem kontorbygningen (bygning 1) og bygning 3 hen over indkørslen til fabrikken, og mellem bygningerne 2a og 6. Disse broer blev fjernet i begyndelsen af 1970'erne,¹⁶ men den sidstnævnte er genetableret i moderne skikkelse. Bygning 7 fik ikke fast forbindelse med de nu sammenhængende grupper af bygninger på begge sider, men lå frit i midten. Det kan skyldes, at bygningen fra 1920 ikke anvendtes meget i produktionen, men brugtes som maskinlager og værksted.

Nedrivninger og nybygninger

Selv om Brede Klædefabriks produktionsbygninger i 1920 stort set havde nået deres

fulde udstrækning og arealmæssigt ikke voksede i resten af fabrikkens levetid, skete der alligevel enkelte større bygningsændringer. »Kradseribygningen«s opførelse til erstatning for de gamle lagerbygninger af træ er allerede nævnt.

Mens den »tørre« del af klædefremstillingsprocessen i flere omgange var vandre bagud på fabriksgrunden, forblev den »våde« del, d.v.s. navnlig farveriet, på den plads, det havde fået anvist allerede i Modeweg'ernes tid, umiddelbart nord for Snedkergården. Farveribygningen blev fornyet i 1856 og 1885 (et udtryk for, hvor meget de varme, våde og sure processer sled på bygningen) og i 1891 udvidet med en forlængelse med vægge af bølgeblik hen over åens vestlige gennemløb. I 1936 opførtes uden om det gamle farveri (og imens det var i fuld funktion) en ny farveribygning, den endnu eksisterende bygning 4, op til farvelagerbygningen fra 1916.¹⁷

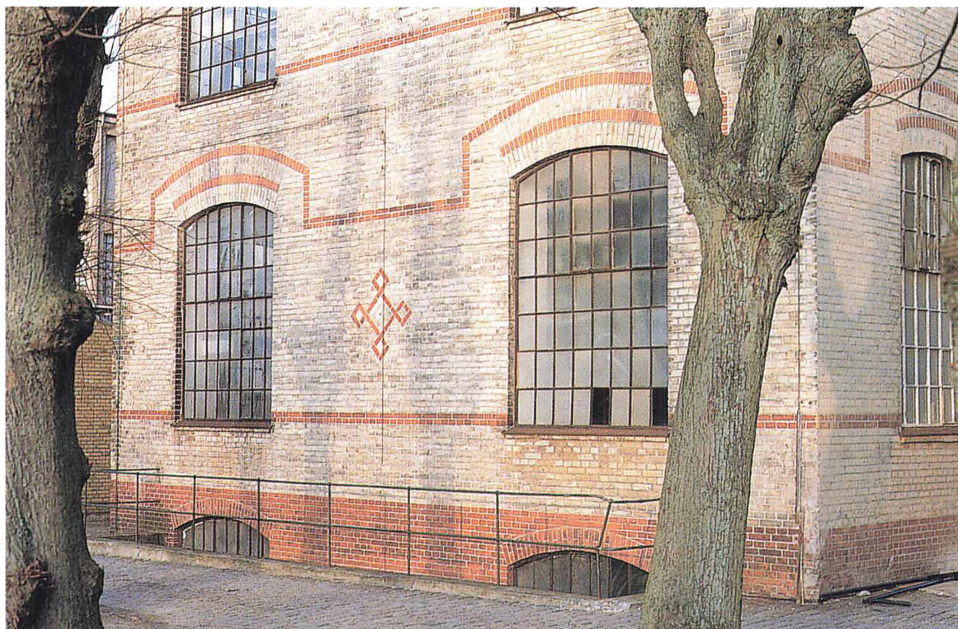
Farveriet fra 1936 blev bygget med buer af jernbeton som bærende konstruktion, således at buerne, der er formet med en spids top, hviler direkte på jorden. Konstruktionen er velegnet til at modstå temperatur- og fugtvingninger som følge af den produktion, der foregik i bygningen, og den kendes fra andre (tekstil)fabrikker. Udført i jernbeton synes den første gang at være anvendt i Danmark i 1925 med Carlsberg Bryggeriernes nye kedelhus i Valby, her dog endnu skjult under forhøjede skalmure og et traditionelt sadeltag.¹⁸ Farveriet på Brede viser derimod tydeligt sin konstruktion i det ydre, lige som det i 1953 opførte valkeri på Den militære Klædefabrik

i Usserød. Den nye farveribygning i Brede fik udelukkende vinduer i taget.¹⁹

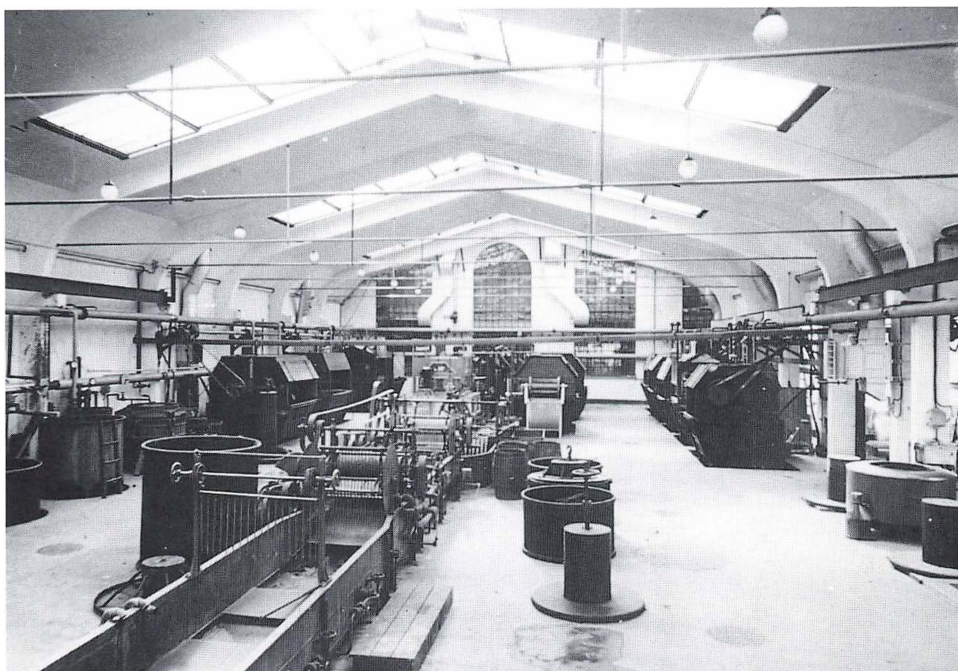
Under de nævnte omlægninger og ændringer af produktionsanlægget skete der også fornyelser af kedel- og maskinanlægget, desværre uden at de præcise tidspunkter kan fastslås. I 1920, hvor fabrikken endnu ikke havde mærket depressionen efter 1. Verdenskrig og stadig beskæftigede 400-500 mennesker, udgjordes kraftforsyningen af den 145 HK dampmaskine i maskinhuset fra 1896, medens den ældre dampmaskine fra 1883 var udgået. Resten af kraften til fabrikken kom i form af elektricitet fra NESA. I 1924 udgik også den anden dampmaskine, hvorefter man udelukkende klarede sig med el fra NESA (i 1925

opgjort til 145 HK). I 1930 genoptog man dampkraften, idet maskinhuset blev ombygget til at kunne rumme to 425 HK Atlas-dampmaskiner med dynamoer, altså udelukkende beregnet til at fremstille elektricitet til fabrikken. Denne produktion kunne suppleres med el fra NESA, i 1935 således opgjort til 340 HK el foruden de 850 HK egenproduktion. De to dampmaskiner, som på grund af den bløde undergrund og de deraf følgende rystelser aldrig måtte køre i takt, kørte lige til fabrikkens sidste arbejdsdag i 1956.²⁰

I 1930 blev der samtidig opført et nyt kraftanlæg (kedelhus) og en ny skorsten. Hvor skorstenen fra 1896 havde stået syd for bygning 7 ved kedelhuset fra 1885,

Vestgavlen af bygning 7, jfr. beskrivelsen s. 39 og 42. Bygningstypen betegnes af Jørgen Sestoft (Arbejdets bygninger, 1979, s. 104) som »fabriksbygning fra 1890 af standardtype«. Forf. fot. 1997.

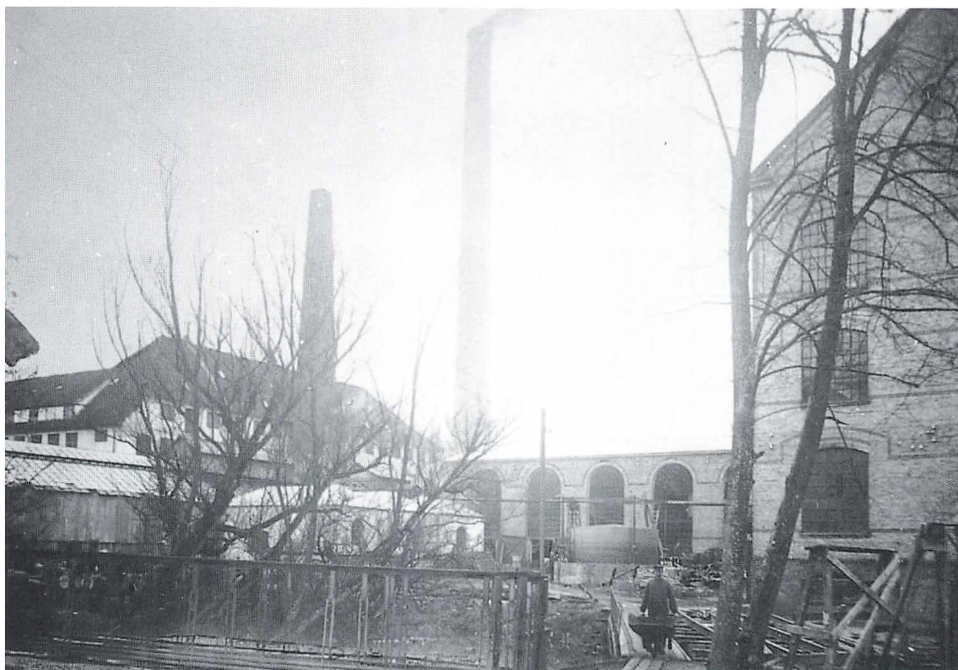

Interiør fra Farveribygningen (bygning 4) fra 1936, sandsynligvis fotograferet kort efter ibrugtagningen. Bag vinduerne i baggrunden fandtes vaskeriet (i bygning 6). Maskinen i forgrunden er en uldvaskemaskine, en såkaldt Leviathan-maskine. Langs væggene i baggrunden ses stykfarvemaskiner.

Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

blev den nye skorsten opført ved siden af maskinhuset på nordsiden af bygning 7. Til erstatning for det gamle kedelhus opførtes bag ved maskinhuset det endnu eksisterende (7c), hvor der op til toppen af østgavlen byggedes en automatisk transportrampe fra kulpladsen ude ved Lyngby-Nærum Jernbanes sidespor. Herefter kunne »kultrilleren«, der siden banens åbning i 1900 uafbrudt var gået frem og tilbage ad sit spor mellem kulbunkerne og kedelhuset, stille sin trillebør fra sig. Der fyredes med kul til 1947, derefter med olie.

Ibrugtagningen af det nye kedelhus betød, at det gamle kunne frigøres til andre formål. Det blev derfor i 1931 ombygget i stil med appreturbygningen fra 1905 og kom til at fremtræde som en sydlig forlængelse af denne med 3 fag, og da Snedkergården i 1940 var revet ned, blev appreturbygningen i 1941 forlænget yderligere mod syd, så der kun blev en smal passage mellem dens sydgavl og bygning 2a. Derved var den nuværende bygning 6 fremkommet, den bygning, som sammen med farveribygningen (bygning 4) i perioden 1966-88 udgjorde rammen om Natio-

Fabrikken set fra øst i 1905. Fra det nyopførte kedelhus (den lave bygning med de høje rundbuede vinduer) kommer Kultrilleren gående med sin trillebør på den smalle bro over åløbet, på vej ud til læssesporet ved Lyngby-Nærum Jernbane for at hente en ny portion kul. Bag kedelhuset ses skorstenen fra 1895, der var i brug til 1930. Til venstre ses bagest øst- og nordfløjen af Snedkergården med den gamle firkantede dampskorsten, som efter 1896 anvendtes som smedeskorsten. Foran denne ses farveriet fra 1890 med glas-tag samt fabrikens gasværk med trykbeholder. Helt til højre gavlen af væveribygningen fra 1890/1894. Fra Edmund Daverkosens jubilæumsalbum.

nalmuseets store Brede-udstillinger. Ved udvidelserne af bygningen fastholdt man den stil, som de første 5 fag havde fået i 1905, således at hele bygningen fremtræder i gule mursten med røde murstensbånd omkring de karakteristiske høje rundbuede vinduer. Bygningen har herved fået et harmonisk ydre, der antyder gode indvendige lysforhold; men beklageligvis har Nationalmuseet valgt at indrette den som magasin og har derfor bygget en »in-

dre bygning« med mure uden lysåbninger inde i den oprindelige bygning.

De bygninger, der er opført efter 1920, er præget af at have skullet tilpasses til eksisterende bygninger eller pladsforhold, og de er ikke så markant tidstypiske som de ældre bygninger. Dog er farveriet fra 1936 med sin jernbeton-buekonstruktion og sine ovenlysvinduer karakteristisk for 1930'ernes byggeri, hvor den funktionalistiske stil endnu fortolkedes således, at kon-

struktionen skulle vise anvendelsen. Tilsvarende er kradsribbygningen fra 1943 med sine gule murstensfacader typisk for 1940'erne og efterkrigstiden, hvor man stadig byggede funktionalistisk, men nu valgte at give byggeriet en mere dekorativ ikklædning. Derimod er kedelhus og skorstenen fra 1930, udvidelserne af appreturbygningen fra 1931 og 1941 samt den tidligere nævnte bygning 10 af jernbeton fra 1951 alle karakteriseret ved at være opført i samme stil som de tilgrænsende bygninger, som de skulle supplere.

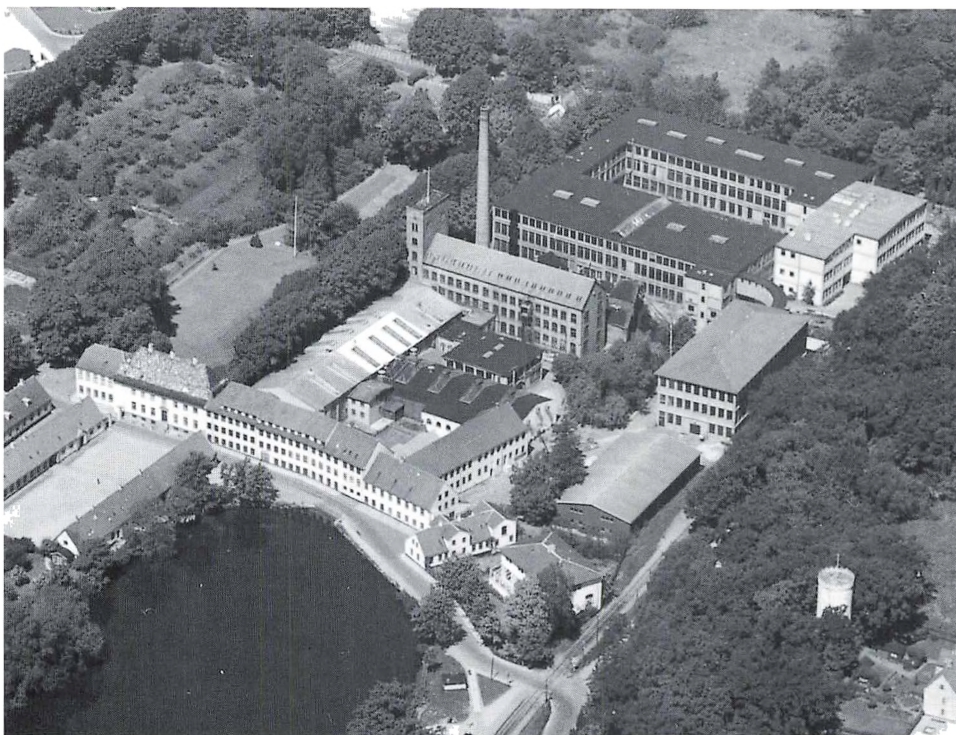
Det kan måske undre, at Brede Klædefabrik aldrig har opført shedtagsbygninger, d.v.s. énetages bygninger med stort gulvareal og med taget opdelt i flere tagrejsninger med vinduer i de nordvendte tagflader. Denne konstruktion gav jævn fordeling af lyset og tillod store gulvbelastninger, fordi disse ikke forplantede sig ned gennem andre etager i bygningen. Derimod optog shedtagsbygningerne et stort grundareal, som gav lange transportveje, og tagkonstruktionen var følsom over for nedrivende regnvand og gjorde det vanskeligt at fjerne sne. Bygningstypen, som gerne betragtes som en modsætning til etagefabrikken, opførtes første gang i Danmark i 1847-48 og blev almindelig fra omkring 1880, hvor den kendes fra et stort antal (tekstil)fabrikker. I Lyngby bestod Georg Binders klædefabrik (opført 1891-1909), Københavns Gardinfabrik (1905) og Dansk Farveri & Merceriserings Anstalt (1910-12) hovedsagelig af shedtagsbygninger, og typen kendes fra Holger Petersens fabrik i København (1883), Herning Klædefabrik (1901), bomuldsspindel-

Det nye kedelhus med skorsten fra 1930. Fotografiet er taget fra samme sted som det forrige, men drejet lidt mod højre (nord), således at væveribygningen fra 1890/1894 nu ses til venstre. Et tipvognspor fører fra kulbunkerne ved Nærumbanen hen til kedelhusets fod, hvorfra en transportør bringer kullene op til lugen i toppen af gavlen og styrter dem ned i fyrene.

Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

rierne i Vejle (1896-1904, jfr. nedenfor) samt adskillige flere, som nu er nedrevet.²¹ Nogle af de mest udprægede eksempler, der er bevaret i Danmark, er for øvrigt ikke fabrikker, men markedshaller (Øksnehallen i København og Odense Kvægtorv,

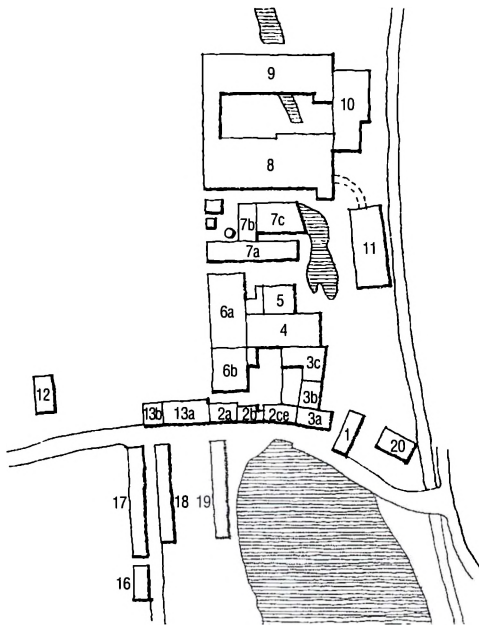
Luftfoto af Brede Klædefabrik kort før lukningen i 1956. I højre side ses i midten Kradseribygningen med den krumme bro over til spinderiet, og derover forbindelsesbygningen fra 1951 mellem de to ældre jernbetonbygninger. Til venstre viser taget på bygning 6, at den er opført ad tre gange.

Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

nu TV 2). Umiddelbart kan man sige, at med de gode pladsforhold i Brede ville det have været naturligt at bruge denne bygningstype; men faktisk har den aldrig været almindelig ved Mølleåen. Kun i Raadvad opførtes i 1918 en shedtagsbygning, og det er karakteristisk, at halvdelen af shedtaget i 1938 afløstes af en ubrudt tagflade med ovenlysvinduer af samme type, som man i 1936 havde anvendt på farveriet på Brede. På Dansk Gardin & Textil Fabrik i Lyngby anvendtes en kombination, idet taget på

fabrikkens to (oprindeligt tre) etagebygninger er forsynet med sheds.

Når man foretrak etagebygninger, kan forklaringen være, at engområderne langs Mølleåen, hvor fabrikkene blev opført, var så bløde, at der under alle omstændigheder skulle piloteres, også under eventuelle fladebygninger,²² og at man for at begrænse dette arbejde hellere opførte bygninger med forholdsvis lille grundareal, men til gengæld med flere etager. De ovennævnte problemer med dampmaskinerne,

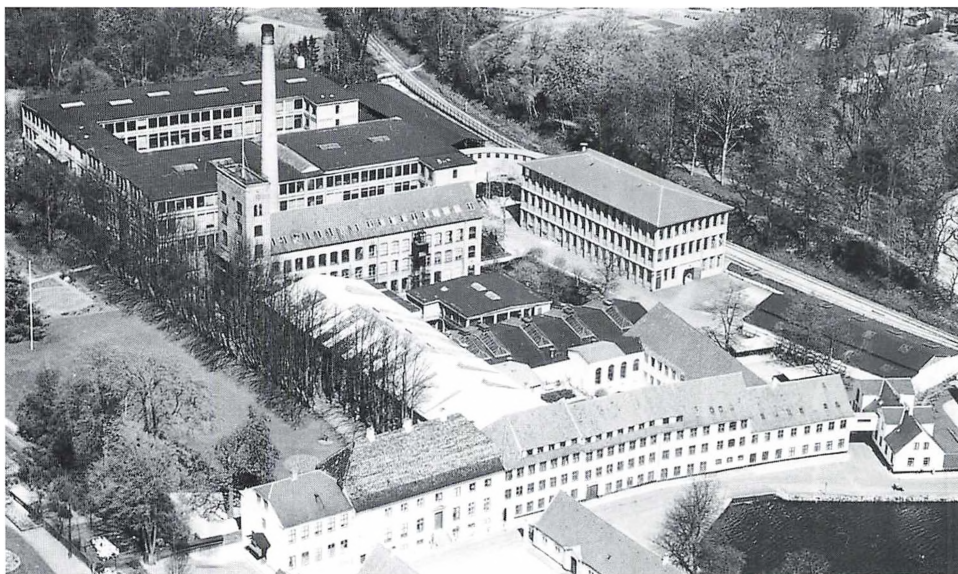
Brede i 1956

- 1 Kontor 1890/1941
- 2a Fabrikbygning før 1831, ombygget 1838
- 2b Do. 1832
- 2ce Do. 1832/1869
- 3a Do. 1866
- 3b Do. 1861
- 3c Do. 1883
- 4 Farveri 1936
- 5 Farvelager 1916
- 6a Appreturbygning 1905/1931
- 6b Do. 1941
- 7a Maskinværksted 1890/1894
- 7b Maskinhus 1896/1930 med skorsten 1930
- 7c Kedelhus 1930
- 8 Spindleri 1907-08/1913
- 9 Væveri 1918-20
- 10 Kontorer, garderober, toiletter 1951
- 11 »Kradserbygningen« (lager) 1943
- 12 Asyl og vuggestue 1905
- 20 Spisehus 1893
øvrige som 1872.

der ikke måtte køre i takt, kunne tyde på, at det forholdt sig således; men desuden kan nævnes hensynet til den mekaniske kraftoverføring, der brugtes endnu ved den første jernbetonbygningens opførelse i 1907, og hvor korte afstande mellem drivakserne havde betydning. Endelig må det også huskes, at shedtagsbygninger ganske vist er opfundet til brug i tekstilindustrien, men ofte som et supplement til eksisterende etagebygninger.²³ Den »typiske« tekstilfabrik består af en etagebygning evt. udvidet med en shedtagshal (således f.eks. de tyske tekstilmuseer i Bochum og Euskirchen samt Nederlands Textielmuseum i Tilburg).

Det betyder for vurderingen af Bredes repræsentativitet, at man også må være opmærksom på andre (tekstil)fabrikkers be-

varede bygninger for ikke at få et skævt indtryk af, hvordan en dansk tekstilfabrik har set ud. En undersøgelse af tekstilfabrikernes bygningsudvikling i Danmark er imidlertid kun gennemført for Odenses vedkommende.²⁴ Derfor er der grund til at inddrage et større sammenligningsmateriale. Hvis man betragter, hvad der er bevarret af bygninger fra danske tekstilfabrikker fra før 1956 (hvor Brede ophørte), er antallet ganske stort; men for at undgå betydningssløse bygningsrester og uigenkendelige ombygninger er sammenligningsmaterialet i det følgende indskrænket til de samme bygninger og anlæg, som indgår i tekstilafsnittet i »Museernes vejviser til viden om håndværks- og industrihistorie«.²⁵ Denne fortegnelse omfatter hovedsum-

Brede Klædefabrik i 1949, set fra sydøst. Bygning 10 er endnu ikke opført, men bygning 11 med den krumme bro til bygning 8 ses tydeligt. I nederste højre hjørne ses gangbroen hen over indkørsten til fabrikken mellem bygningerne 1 og 3.
Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk.

men af, hvad der er bevaret af bygninger fra dansk tekstilindustri, og selv om det naturligtvis ikke kan udelukkes, at bestemte typer helt er forsvundet eller oprindeligt har været forholdsmæssigt mere udbredt, er materialet dog så omfattende, at der kan drages rimeligt sikre konklusioner fra det.

Holger Petersens Fabrik, København (shedtagsbygning 1883, kontor- og lagerbygning 1887-88 og 1897, arbejderboliger 1885).

De Danske Bomuldsspindier, Valby (etagefabrik efter engelsk model 1907).

B. W. Wernerfeldt Industri A/S, Søborg.

Dansk Gardin & Textil Fabrik, Lyngby (etagebygninger fra 1892-1913 med shedtage over øverste etage, opført i mursten med bærende støbejernsøjler og -bjælker)

Brede Klædefabrik (industrianlæg opført i årene 1831-1951)

Rebstrup Uldspinderi (indrettet i 1890'erne, bygningerne sandsynligvis ældre)

Usserød Klædefabrik (industrianlæg opført i årene 1803-1953)

Hellebæk Klædefabrik (fabriksbygning af jernbeton fra 1930 med udvidelser i 1930'erne, renoveret)

Brandts Klædefabrik, Odense (etagebygninger: Kedelhuset (gule mursten med bånd af røde mursten) 1869, Skæreriet (do.) 1882 (omb. 1902 og 1940), Mellembygningen (do.) 1887, Pantheonfløjen (jernbeton) 1920, Østfløjen (»Svendehjemmet«, jernbeton) 1930)

Hjelholts Uldspinderi, Hesselager (ca. 1910-95)

Haderslev Klædefabrik M. Schaumann (sammenhængende bygningskompleks 1910-44, vægge af gule mursten med etageadskillelser af jernbeton)

Skærbæk Uldspinderi (1889)

Grejs Klædefabrik, Vejle (etagefabrik fra 1847 i traditionel byggeskik)

Vejle: De Danske Bomuldsspindier (DDB, Havnegade-fabrikken 1892 med shedtagshal af støbejern/træ 1900-01 og fabrikken på Vardevej 1896 med genopbygget shedtagshal af jernbeton samt bygninger med jernbetonbuekonstruktioner fra 1925) og

Windfeld-Hansens Bomuldsspindleri ved Vejle Havn (shedtagshal 1904 af støbejern/træ med nye facader og nyt tag genbrugt som Føtex)

Den Gamle By, Århus (uldspindleri og dampvæveri fra midten af 1800-tallet)

Grenaa Dampvæveri (shedtagshal fra 1914-43, dele fornyet i jernbeton 1949 og efter brand 1954: farveri med buetag 1930'erne, kraftcentral og skorsten 1948). Farvergården, Ebeltoft (1800-tallet)

Herning Klædefabrik (bygningkompleks fra 1896-1954 med bl.a. shedtagshaller fra 1901 og 1954)

Hosebinderlaugets Hus, Herning (genopført efter brand 1919)

Søndermølle Klædefabrik, Viborg (traditionel murstensbygning fra ca. 1840 med udvidelser til ca. 1930)

Løgstør Klædefabrik (traditionel murstensbygning fra ca. 1885).

Gabriel (tidligere Kjærs Mølle), Aalborg (industriarlæg opført 1874-ca.1975, f.eks. etagebygninger 1874-83 og 1894, shedtagshal 1942).

De forenede Textilfabrikker, Aalborg (shedtagsbygninger fra 1897-1901, etagebygning 1907. Spindleriets shedtagshal anvendes nu af SuperBrugsen).

De forenede Klædefabriker, Hjørring (etagebygning 1894).

Læsø Uldspindleri.

Oversigten over de bevarede ældre tekstilfabrikker i Danmark viser for de større virksomheders vedkommende, at klædefabrikker overvejende har haft etagebygninger (Brede, Usserød, Hellebæk, Brandt, Haderslev, Grejs, Hjørring). Shedtagsbygninger findes kun bevaret på Herning Klædefabrik og Kjærs Mølle i Aalborg, og kun som supplement til etagebygninger.²⁶ Bomuldsspindrier og -væverier har derimod overvejende haft shedtagsbygninger (Holger Petersens Fabrik, De Danske Bomuldsspindrier (hhv. Havnegade og Vardevej) og Windfeld-Hansens Bomuldsspindri i Vejle, Grenaa Dampvæveri og De forenede Textilfabrikker i Aalborg), dog ofte suppleret med etagebygninger til administration m.m. Undtagelser er dels De Danske Bomuldsspindriers etagefabrik i Val-

by, som er opført efter en engelsk standardtype, og dels Dansk Gardin & Textil Fabrik i Lyngby, som er en etagefabrik med shedtage i øverste etage.²⁷ De mindre virksomheders bygninger kan bedst karakteriseres som »traditionel byggeskik«, undertiden med egnspræg (Skærbæk Uldspindris bygning er f.eks. udpræget tysk inspireret).

Blandt eksemplerne i oversigten kan Bredes ældste bygninger fra 1832-72 sammenlignes med de ældste bygninger på Den militære Klædefabrik i Usserød, dampvæveriet i Den Gamle By og Grejs Klædefabrik. De gule murstensbygninger fra 1890'erne svarer til samtidige bygninger på Brandts Klædefabrik, Kjærs Mølle og Dansk Gardin & Textil Fabrik i Lyngby. Stilmæssigt kan det lille Skærbæk Uldspindri også nævnes i denne sammenhæng, hvorimod den lidt ældre type karakteriseret ved de runde »staldvinduer« (Rebstrup, Løgstør, Kjærs Mølle) kun har efterladt sig spor på Brede med maskinhuset fra 1883 (del af bygning 3c, i dag Nationalmuseets biografsal). Jernbetonbygningerne fra 1907-20 kan sammenlignes med Hellebæk Klædefabrik og dele af Brandts Klædefabrik. Brede Klædefabriks bygninger er dermed hver især karakteristiske for dansk tekstilindustri byggeri i de pågældende perioder; men de omfatter ikke alle de typer af fabriksbygninger, der har eksisteret i den samtidige danske tekstilindustri. Mest iøjnefaldende er fraværet af shedtagsbygninger, som måske er undgået på grund af terrænet (jfr. ovenfor), men hvor klædefabrikkernes tradition for etagebygninger nok snarere er hovedårsagen.

En anden bygningstype, som kan iagttæ-

ges på flere bevarede ældre tekstilfabrikker, men som ikke findes på Brede, er eta-gebygninger med lavt buet tag (Kjærs Mølle 1894, 1903 og 1930'erne), Dansk Farveri & Merceriserings Anstalt i Lyngby (1912), De Danske Bomuldsspinderier, fabriken på Vardevej i Vejle (1925), Herning Klædefabrik (1948). Denne type, der er beslægtet med de ovenfor omtalte farveribygninger, udnytter bukonstruktionen til at spare materialer og samtidig opnå store udelte rum (d.v.s. uden understøtning af taget med søjler og bjælker).²⁸

Det er karakteristisk for Brede, at nybygninger efter 1920 ofte tilpassede sig de ældres udseende på bekostning af samtidige arkitekturidealer. Denne stræben efter et ensartet udseende kan også iagttages på andre fabrikker, f.eks. Brandts Klædefabrik i Odense og Schaumanns Klædefabrik i Haderslev.

Brede Klædefabrik kan på dette grundlag siges at være repræsentativ for danske klædefabrikker fra tiden ca. 1830-1950. Hvis man vil pege på et eksempel, som mere alsidigt repræsenterer danske tekstilfabrikker, rummer Herning Klædefabrik (i dag Herning Museums afdeling Textilforum) de fleste bygningstyper. Det skal dog huskes, at Brede i flere tilfælde har indført nye træk, som først derefter er blevet almindelige, og at det derfor ikke er retfærdigt at betragte Brede som blot typisk for disse træk. Det gælder først og fremmest jernbetonbygningerne, men også installationer som vandtårnet med sprinkleranlægget og tovbanelen, som varetog den interne transport.

Bredes arkitekter

Ved afslutningen af denne fremstilling er

det naturligt at stille spørgsmålet, hvem der egentlig har været arkitekt for disse bygninger? Et sikkert svar kan ikke i alle tilfælde gives, fordi Brede før 1907 ikke var omfattet af et bygningsreglement, og der derfor ikke ved nyopførelser skulle indsendes tegninger til Lyngby-Taarbæk Kommunes bygningsinspektorat.

Bygningernes udseende giver mulighed for at drage følgende slutninger: Brede Skole, som blev opført i 1894, vides at være tegnet af muremester August Frederik Lippert fra Lyngby (f. 1849).²⁹ I dag er bygningen pudset og malet gul; men hvis man betragter ældre fotografier fra Brede, kan man iagttage de samme særprægede dekorationselementer i murværket på skolen fra 1894, spisehuset (ligeledes fra 1894, i dag pudset og hvidmalet), mesterboligen i Brede Allé (fra 1895, i dag pudset og rødmalet) og de såkaldte Gule Huse (arbejderboligerne fra 1890-98) samt den 3-etages murede fabriksbygning med vandtårnet (fra 1890/1894). Det kunne pege på, at A. F. Lippert er arkitekt for alle disse bygninger. Han fik borgerskab i 1888 og boede i 1890 i Lyngby Kirkestræde med sin hustru og 6 børn; men senest i 1898 var han flyttet fra byen.

På dette tidspunkt var en anden Lyngby-håndværker imidlertid begyndt at praktisere som arkitekt, nemlig tømrermester Vilhelm Suhr (f. 1859), der sammen med sin hustru og 2 børn boede på Hotel Lyngby, og som har tegnet et stort antal bygninger i Lyngby. Det er ham, der har tegnet de to mestervillaer i Brede Allé (fra 1903) og Brede Asyl (fra 1905) samt den nordlige ende af bygning 6 (fra 1905) og dermed i princippet også de senere udvidelser af

denne bygning i samme stil. Bygningen har nogle karakteristiske murdekorationer, der adskiller sig fra de førnævnte, men som svarer til maskinhusets (fra 1895). Det er derfor muligt, at Vilhelm Suhr også har tegnet maskinhuset. Kort tid efter forlod han Lyngby - han synes at være rejst fra byen umiddelbart efter sin hustrus død i 1908 - og herefter overtoges udformningen af byggeriet på Brede hovedsagelig af civilingeniørerne.³⁰

Jernbetonbygningerne fra 1907-20 er tegnet af ingeniørfirmaet Christiani & Nielsen, uden at nogen bestemt person kan identificeres. Det samme gælder farvelageret fra 1916, kedelhuset fra 1930 og farveriet fra 1936.³¹ Kradserbygningen fra 1943 (bygning 11) er tegnet af arkitekt Eske Kristensen og civilingeniør B. B. Bendtsen. Bygningen har stilistiske lighedstræk

med de elegante fabriksbygninger, Eske Kristensen omtrent samtidig har tegnet til de nærliggende C. Schous Fabriker på Ravnholm og Nymølle, men er mere anonym end disse i sin fremtræden.³² Jernbetonbygningen fra 1951, der forbinder de gamle bygninger fra 1907-20 (bygning 10) er tegnet af civilingeniør B. B. Bendtsen.³³

Brede Klædefabriks bygninger er ikke fremragende arkitektur, og deres skabere er i de fleste tilfælde ukendte; men det er ikke usædvanligt for fabriksbygninger, navnlig ikke i brancher, der ikke fremstillede mærkevarer. De brancher, der byggede flotte fabrikker og brugte anerkendte arkitekter, var typisk bryggerier, spritfabrikker og tobaksfabrikker.³⁴ Til tekstilfabrikker brugte man derimod velkendte bygnings typer, og dem behøvede man ikke at bestille arkitekter på at tegne.

Noter

BRA: Landsarkivet for Sjælland, brandforsikringsarkivalier, taksationer og taksationsprotokoller for Sokkelund Herred 1761-1908, forsikringsprotokoller for Lyngby Sogn 1800-1872; Erhvervsarkivet, Den Alm. Brandforsikring for Landbygninger, forsikringsprotokol for Lyngby Sogn 1875-.

BYG: Lyngby-Taarbæk Kommune, Bygningsafdelingen, byggesagarkivet 1876- . (byggesagerne er fortløbende nummereret hen over årsskiftene).

1. Jeppe Tønsberg: Brede Klædefabriks sidste år 1944-1956 (Erhvervshistorisk Årbog 1944 s. 63-79).
2. Miljøministeriet, Planstyrelsen j.nr. 621-1-146/89; Planstyrelsen 1989-93, j.nr. 411/173-0001 (Fredning af Brede Industrianlæg).
3. BRA nr. 1137, l.5.1832; indretningen: Nationalmuseet, I. C. Modeweg & Søns arkiv, udskrift af vurderingsprotokol, vurdering af 15. juli 1872.
4. BRA nr. 2597, 27.10.1846. Det er en udbredt misforståelse, at Brede Klædefabrik fik dampmaskine allerede i 1842. Sandsynligvis skyldes misforståelsen, at et notat udarbejdet af virksomheden i 1910, hvor den havde bestået i 100 år, nævner: »at der paa Brede allerede i Aaret 1842 var en Dampmaskine paa 80 Hestes Kraft«. I givet fald ville dette have været en sensation; men i virkeligheden fik Brede sin første dampmaskine i 1846 eller 1847, og det var en balancedampmaskine på 25 HK, altså på dette tidspunkt en næsten forældet konstruktion (Brede Klædefabriks tekniske udrustning, jfr. kildeoversigten).
5. BRA nr. 1195, 7.6.1833.
6. BRA nr. 3851, 19.5.1856; B.794, 14.2.1861; C.219-2, 30.1.1866; E.90-3, 12.2.1869; F.64-4, 27.7.1871.
7. Caspar Jørgensen: Fredede fabrikker opført efter 1840 (Fabrik og Bolig 1. 1992 s. 29-62) s. 58-59; Jeppe Tønsberg: Drivkraft og bygninger på Mølleåens møller og fabrikker (Langs Mølleåen. Lyngby-Bogen 1998 s. 8-63) s. 39-41.

8. BRA forsikringsprotokol for Lyngby Sogn 1875- , forsikringsnr. 130; BRA nr. O.491, 29.-30.1.1890; T.130, 8.1.1895; Jeppe Tønsberg: Brede Klædefabriks bygninger (Fabrik og Bolig 1.1992 s. 3-28).
9. BYG nr. 1357/1905. Bygningen blev tegnet og opført af murermester Vilh. Suhr efter projekt for konstruktionen af tag og etageadskillelse fra fa. Hein, Lehmann & Co. i Berlin.
10. Henrik Harnow: Tekstilfabrikker i Odense 1835-1935. Speciale til Historisk Institut, Odense Universitet 1988; samme: Industrimonumenter i Odense. Tekstilindustriens arbejdsbygninger fra ca. 1750 til i dag (Odensebogen 1991 s. 105-21).
11. Illustreret i Lyngby-Bogen 1998 s. 26-27. - I et notat fra 1910 (jfr. note 4) omtaler virksomheden bygningen som »den første større danske Fabriksbygning helt udført i Hennebique Konstruktion«.
12. BYG nr. 1592/1908, 2019/1913, 2529/1920, 16.998/1951.
13. Jørgen Sestoft: Arbejdets bygninger, 1979, s. 110-11.
14. Niels Daverkosen, mundtligt til forf. 1988. Iflg. Niels Daverkosen var brugen af tovbæner til intern transport ikke ualmindelig i tyske industrivirksomheder; men der kendes ikke andre eksempler fra danske fabrikker. De master med hjul og tove, som ses på Chr. Tilemann-Petersens tegning af Aldersro Teglværk 1888 (Poul Strømstad: Københavnske fabrikker omkring 1890, 1973, s. 32), er snarere en kraftoverførsel. Derimod kendes tovbæner til godstransport fra bjergværksindustrien (G. Knub: Tovbæner, Salmønsens Konversationsleksikon, 2. udgave bd. 23, 1927).
15. Arkitekten, Ugehæfte 1945 s. 89. - Det fremgår af byggesagen (BYG nr. 10.933/1943), at brugen af mursten i facaderne måske nok så meget skal forklares ved mangelen på jern til jernbeton på grund af krigen; men samtidig kan der fra et brev i sagen citeres, at »Bygningens nette Udscende vil lide, saafremt Udhaenget ændres, og dette lægger Bygherren meget Vægt paa.«
16. Tidspunktet erindret af museumsinspektør Poul Strømstad.
17. BYG nr. 8186/1936.
18. Jørgen Sestoft: Arbejdets bygninger, 1979, s. 138.
19. Ud over, at sammenføjninger mellem vægge og loft bør undgås i en farveribygning, for at de ikke skal åbne sig ved temperatursvingningerne, er det vigtigt, at loftet buer eller skrånere. Et vandret loft vil medføre, at der drypper kondensvand ned overalt i lokalet.
20. Jeppe Tønsberg: Brede Klædefabriks tekniske udrustning (upubliceret manuskript 1998).
21. Caspar Jørgensen: Holger Petersens Fabrik i København (Fabrik og Bolig 1. 1990 s. 27-38) s. 33-34; Jeppe Tønsberg: Industrialiseringen af Lyngby 1840-1916, 1984, s. 74-76, 88-94.
22. Ved opførelsen i 1943 af Kradserbygningen måtte der piloteres ikke blot under piller og mure, men også under gulvet i stueetagen (Arkitekten 1945, Ugehæfte, s. 89).
23. Fredric Bedoire (red.): Tekstilindustriens miljøer (Bebyggelsehistorisk tidsskrift 15. 1988) s. 5.
24. Henrik Harnow: Tekstilfabrikker i Odense (jfr. note 10) s. 44-45.
25. Under udarbejdelse af museernes Håndværks- og Industripulje (jfr. kildeoversigten), det pågældende afsnit er skrevet af denne artikels forfatter.
26. Hertil kommer den nedrevne Binders Klædefabrik i Lyngby (jfr. note 21).
27. Jette Lokvig: En typisk engelsk fabriksbygning - De Danske Bomuldsspinderiers fabrik i Valby, København 1907 (Fabrik og Bolig 1. 1996 s. 20-36); Industrialiseringen af Lyngby (jfr. note 21) s. 74-76.
28. Typen, der ikke er speciel for tekstilfabrikker, var moderne i perioden ca. 1930-50, hvor der kendes eksempler på, at ældre sadeltage ændredes til buetage af æstetiske grunde (DDB Vejle, fabrikkerne i Havnegade og på Vardevej, samt Kjærs Mølle i Aalborg, alle dokumenteret ved fotografier i stadsarkiverne i Vejle og Aalborg).
29. Københavns Amts Avis 5.9. (»en af Landets smukkeste Kommuneskoler uden for Kjøbenhavn« og 7.9.1894 (»...Murermester Lippert har selv leveret Tegningen til Bygningen, hvilken han kan have megen Ære af«); Rigsarkivet, folketælling 1890, Lyngby Sogn; Byhistorisk Samling, slægtshistorisk materiale.
30. Rigsarkivet, folketælling 1901, Lyngby Sogn; Byhistorisk Samling, mandtalsliste for Lyngby Kommune 1907-08, Københavns Amts Avis 5.3.1908.
31. BYG nr. 2285/1916, 5045/1930 og 8186/1936.
32. Arkitekten, Ugehæfte 1945 s. 84-92.
33. BYG nr. 16.998/1951.
34. Jørgen Sestoft: Arbejdets bygninger, 1979.

Kilder og litteratur

Utrykt

Harnow, Henrik: Odenses tekstilindustri 1835-1935. Speciale til Historisk Institut, Odense Universitet. 1988.
Tønsberg, Jeppe: Tekstil, konfektion og trikotage samt skotøj (afsnit i: Museernes vejviser til viden om håndværks- og industrihistorie, www.members.tripod.com/jorgenbur/indu/side1.htm).
-: Brede Klædefabriks tekniske udrustning (upubliceret manuskript 1998).

Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune:
Fotografier, kort.

Erhvervsarkivet:

Den Alm. Brandforsikring for Landbygninger, brandforsikringsprotokol for Lyngby Sogn ca. 1875- .
Dansk Tarifforening, inspektionsberetninger.

Landsarkivet for Sjælland:

Brandforsikringsarkivalier, taksationer og taksationsprotokoller for Sokkelund Herred 1761-1905, forsikringsprotokoller for Lyngby Sogn 1800-1872.

Lyngby-Taarbæk Kommune (Rådhuset):

Bygningsafdelingen, byggesagsarkivet 1876- .

Søllerød Kommune (Rådhuset):

Byggesagsarkivet.

Trykt

Bedoire, Fredric (red.): Textilindustrins miljöer (Bebyggelseshistorisk tidskrift 15. 1988). Stockholm 1988.
Hyldtoft, Ole: Teknologiske forandringer i dansk industri 1870-1896. Odense, 1996.
Johansen, Hans Chr.: Industriens vækst og vilkår 1870-1973. Odense, 1988.
Malmgren, N: Danmarks industrielle Etablissements i Billeder med Tekst. 1887-88.
Mislin, Miron: Geschichte der Baukonstruktion und Bautechnik. Düsseldorf 1988.
Norling, Bengt: Fredede industribygninger i Norden (Fabrik og Bolig 1. 1997 s. 3-30).
Schumacher, Martin: Zweckbau und Industrienschloss (Fabrikkbauten der rheinisch-westfälischen Textilindustrie vor der Gründungszeit (Tradition 15. 1970 s. 1-48).
Sestoft, Jørgen: Arbejdets bygninger. 1979. (Danmarks Arkitektur).
Strømstad, Poul: Københavnske fabrikker omkring 1890. En industrihistorisk skildring. Med tegninger af Christian Tilemann-Petersen. 1973.
Tønsberg, Jeppe: Industrialiseringen af Lyngby. Træk af byens udvikling 1840-1916. Lyngby 1984.
-: Drivkraft og bygninger på Mølleåens møller og fabrikker (Langs Mølleåen. Lyngby-Bogen 1998 s. 8-63).

Enkelte lokaliteter og virksomheder

Jørgensen, Caspar: Fredede fabrikker opført efter 1840 (Fabrik og Bolig 1. 1992 s. 29-62). (bl.a. Brede Industri-anlæg, Grejs Dampmølle, Holger Petersens Fabrik, Usserød Klædefabrik).
De danske Byerhverv i Tekst og Billeder. København, bind 2, 1907. (Bl.a. Holger Petersen, I. H. Rubens Fabrikker. Brede Klædefabrik).
Tønsberg, Jeppe: Pritzel og Binder (Lyngby-Bogen 1982 s. 129-63).
Ewald, Jesper: Bloch & Andresen gennem 100 år 1847-1947. 1947.
Vedel-Smith, Henrik: M. K. Brandts Klædefabrik (Erhvervshistorisk Årbog 1980 s. 50-61).
Brandts Klædefabrik. Erindringer fra arbejdslivet på en fabrik i hjertet af Odense. Udgivet af Brandt-arbejdernes historiske Forening. 1993.
Christensen, A. R.: Spinderibygning i Jærnbeton (Brede) (Ingeniøren 1908, årgang 17, s. 333-34 + bilag).
Larsen, Kay: I. C. Modeweg & Søn A/S. Brede Klædefabrik 1810-1935. 1935.

Ottosson, Peter: Brede Werck. Fabrik og Samfund. 1971.
 -: Brede Klædefabrik i perioden 1890-1920 (Industrialismens Bygninger og Boliger 1. 1977 s. 11-18).
 Tønsberg, Jeppe: Brede Klædefabriks bygninger (Fabrik og Bolig 1. 1992 s. 3-28, 62).
 Brahe Christensen, L.: Aktieselskabet De Danske Bomuldsspinderier 1901-1951 1901-1951. 1951.
 Lokvig, Jette: En typisk engelsk fabriksbygning - De Danske Bomuldsspinderiers fabrik i Valby, København 1907 (Fabrik og Bolig 1. 1996 s. 20-36).
 Vedsted, Jakob: Farvergården i Ebeltoft. En bygning og et håndværks historie. Ebeltoft, 1993.
 Jensen, Jacob B.: Industrialiseringen i Grejsdalen (Fabrik og Bolig 2. 1982 s. 19-30, bl.a. om Grejs Mølle).
 Lad Skyttelen gaa. Udsendt af A/S Grenaa Dampvæveri i Anledning af Firmaets 50 Aars Jubilæum 1943. 1943.
 Mørk Hansen, Niels Jakob: Et glimt af Grenaa Dampvæveris storhedstid (Grenaa og Omegn før og nu 1991 s. 73-78).
 Kjær, Børge: Grenaa som industriby indtil 1970 (Grenaa og Omegn før og nu 1994 s. 28-69) s. 44-50: Grenaa Dampvæveri.
 Haderslev Klædefabrik M. Schaumann. 1946.
 Godvin-Hansen, Jesper: Hellebæk Klædefabrik 1870-1990. 1990.
 Jespersen, Gunnar: Hundrede års Herning-spind, Herning 1976.
 Thyrring, Ulla: Eet hus - mange huse (FRAM. Fra Ringkøbing Amts Museer 1990, s. 98-112). (Om Hosebinderlaugets Hus i Herning).
 Bechs Klædefabrik 1845-1920. Hjørring, 1920.
 Klitgaard, C.: Aktieselskabet De Forenede Klædefabrikker, Hjørring. Træk af en dansk Klædefabriks Historie gennem hundrede Aar 1845-1945. Hjørring, 1945.
 Sørensen, R.: Kjærs Mølle 1851-1901, Aalborg 1901.
 Hyldtoft, Ole: Københavns industrialisering 1840-1914. 1984.
 A/S I. Moresco 1856-1931. 1931.
 Harnow, Henrik: Industrimonumenter i Odense. Tekstilindustriens arbejdsbygninger fra ca. 1750 til i dag (Odensebogen 1991 s. 105-21).
 Stein, Hendrik: Holger Petersen 1868-1943. 1943.
 Jørgensen, Caspar: Holger Petersens fabrik i København (Fabrik og Bolig 1. 1990 s. 27-38).
 Møller, Henrik J.: Uldspinderiet i Skærbæk (Nordslesvigske Museer 1998 s. 55-68).
 Cederberg, John: Usserød Klædefabrik - tekstilproduktion erstattets af elektronikindustri (Fabrik og Bolig 2. 1986 s. 34-45).
 Danstrup, Ellen B.: Den militære Klædefabrik i Usserød og livet i det lille samfund 1791-1981. Hørsholm 1987.
 Gjerlev, A. R., og H. C. Rosted: Den militære Klædefabrik 1849-1949. 1948. (Usserød).
 Becker-Christensen, Henrik, m.fl.: Vejles industri 1732-1996. Vejle, 1996. (Vejles historie, 3). (S. 67-95, 140-46, 192-206, 285-86, 315-23, 332-35 m.fl.: tekstilindustri; s. 207-13: læder og reb).
 Bomuldsbyen. Tekstilarbejder i Vejle gennem 100 år. Vejle, 1989.
 Juhler Hansen, John: Vejle - et tekstileventyr. Vejle, 1996.
 Brandt Nielsen, Kirsten, Kjeld Borch Vesth og Ole Hyldtoft: A/S Th. Wessel & Vett's Fabriker i Landskronagade (Industrialismens Bygninger og Boliger 2. 1975 s. 18-29).
 Ringgaard Lauridsen, Henning: Viborgs industrihistorie 1742-1990. Viborg 1990.
 Svenningsen, Poul Fløe: Konsul M. Windfeld-Hansen. Windfeld-Hansens Bomuldsspinderi A/S 1904-1954. 1943.
 Bender, Henning: Aalborgs industrielle udvikling fra 1735 til 1940. Aalborg, 1987. (Aalborgs Historie, 4). (S. 41-77, 170-87, 336-48: tekstilindustrien)

Brede Klædefabriks arbejderboliger

Lige siden den rosende omtale af Brede Klædefabrik i »De Danske Byerhverv« i 1902 har noget af det, man særligt har lagt mærke til ved denne fabrik, været det store antal arbejderboliger, der kunne lejes billigt af virksomhedens ansatte.¹ Sådanne fabriksboliger var ganske vist ikke ukendte;² men ingen andre virksomheder på Lyngby-egnen havde boliger til sine ansatte i et sådant omfang.³ Heller ikke andre af de isolerede fabriksbyer langs Mølleåen kunne opvise noget tilsvarende.⁴

Formålet med denne fremstilling er, ud over at beskrive disse arbejderboliger som et stykke lokalhistorie, at undersøge, hvorfor virksomheden satsede så meget på at bygge boliger, og hvordan virksomhedens ledelse brugte boligerne i forhold til de ansatte. I dag er alle disse boliger med nogle få undtagelser nedrevet, og de fleste af deres beboere er døde eller husker dem kun som et minde fra deres barndom. Alligevel er der mange, der kender dette fabriks-samfund og dets miljø. Der fortælles flere historier om Brede end om noget andet lokalsamfund på egnen - måske lige bortset fra Taarbæk - og Brede er et stadigt tilbagevendende spørgsmål på det lokale arkivs læsesal, ikke mindst på grund af den måde, dette samfund var organiseret på.

Undersøgelsen af Brede Klædefabriks arbejderboliger og deres brug har hentet inspiration i en artikel af Peter Ottosson fra 1977.⁵ Den interesserer sig navnlig for

Bredes beboere og deres indbyrdes forhold, hvorimod bygningerne og boligerne kun »udgør den scene der spilles på«; men alligevel omtales boligerne som et væsentligt element i det patriarkalsk ledede fabriks-samfund. De var en del af »fabrikantens næsten idealistiske dispositioner«, og Peter Ottosson rejser spørgsmålet, om der var tale om en bevidst strategi i fabrikantens, d.v.s. den tekniske direktør Edmund Daverkosens ledelsesform. »Folk som kendte Edmund Daverkosen godt, har ikke kunnet svare på dette spørgsmål, men man har fået indtryk af, at alt hvad han foretog sig som virksomhedsleder, alene havde til formål at få fabrikken til at arbejde så effektivt og sikkert som muligt. Den var en ren og skær forretning, der skulle forrente sig akkurat som andre forretninger. Det var derfor nødvendigt at råde over en meget kyndig og navnlig stabil arbejdskraft, og hvis man sætter sig det som mål, kan det bedre betale sig at gøre det godt for folk end at gøre det skidt.« Det er dette spørgsmål - om boligerne var et led i en bevidst strategi - der er udgangspunkt for undersøgelsen.

Kildegrundlaget

De fleste af Brede Klædefabriks arbejderboliger blev nedrevet i perioden 1964-73 og kan kun beskrives ud fra fotografier, bygnings- eller opmålingstegninger, brandtaksationer og erindringer. Fra 1907 kan

boligernes beliggenhed og udformning, herunder større ombygninger, imidlertid beskrives præcist ud fra de kommunale byggesager på Lyngby Rådhus, og der er omtrentlige beskrivelser af dem i brandforsikringsarkivalierne tilbage til 1783. Mindre ombygninger, bl.a. opsætning/fjernelse af skillevægge eller indsætning/tilmuring af døre, kan derimod ikke følges i kilderne, og det betyder, at man ikke altid kan sige præcist, hvor mange lejligheder/værelser boligmassen rummede til enhver tid, eller hvor mange værelser den enkelte husstand rådede over.

Husenes beboere kan følges i folketællingerne og de kommunale mandtalslister (i Lyngby-Taarbæk Kommune ført i årene 1904-1923). Mere præcise er virksomhedens egne udlejningsprotokoller med fortegnelser over boligerne og beboerne, som giver oplysninger om hver enkelt husstandsoverhoved med navn, afdeling og ansættelsesperiode i afdelingen samt husstandens øvrige medlemmer (alle med fødselsdag og -sted); men desværre er disse fortegnelser ikke ført konsekvent, således at mange oplysninger i praksis mangler. Fra omkring 1910 kan Lyngby-Taarbæk Kommunes vejviser indeholde supplerende oplysninger.

Oplysninger om dagligdagen i og omkring boligerne, og om praksis ved tildelelse af bolig, flytning, vedligeholdelse osv. kan derimod kun opnås gennem erindringer og interviews. Det sidste er i dag vanskeligt, fordi boligerne som sagt er nedrevet og de fleste af de tidligere beboere døde, og mange spørgsmål i denne undersøgelse har ikke kunnet besvares tilfreds-

stillende; men fordi der som nævnt lige fra omkring 1900 har været interesse for arbejderboligerne på Brede, findes der mange beretninger om dem, og der foreligger en række ældre interviews. Værdien af disse kilder er skiftende, og hvor det er muligt, er deres oplysninger kontrolleret i forhold til de »faste« kilder.

Udviklingen i antal beboere og husstande

Ved industrigrundlæggelserne i de foregående århundreder var det blevet almindeligt, at når en fabrikant ville anlægge en virksomhed på et sted med egnet vandkraft, men uden bebyggelse i forvejen, måtte han selv sørge for at bygge boliger til sine arbejdere. Det gjaldt i hvert fald for de specialarbejdere, der var nødvendige for fabrikkens daglige drift, løsarbejdere kunne man derimod rekruttere fra den omkringboende landbefolkning. Derfor ejede alle fabrikkerne langs Mølleåen fra Brede til Øresund et større eller mindre antal boliger - klædefabrikkerne på Brede og Stampen, papirfabrikkerne på Ørholm-Nymølle og Strandmøllen og knivfabrikken på Raadvad - og i deres oprindelse var Bredes arbejderboliger derfor ikke noget særsyn.

Da I. C. Modeweg i 1832 flyttede sin klædefabrik fra København til Brede og overtog den vestlige del af det hidtidige kobberværk, måtte også han bygge boliger til sine arbejdere, for at de kunne have et sted at bo ved den ensomt beliggende fabrik. Ganske vist fandtes der i forvejen et antal boliger, hvor kobberværkets arbejdere havde boet; men da dette fortsatte sideløbende med den nye klædefabrik, kan det

Tabel 1. Antal husstande og beboere på Brede 1787-1955

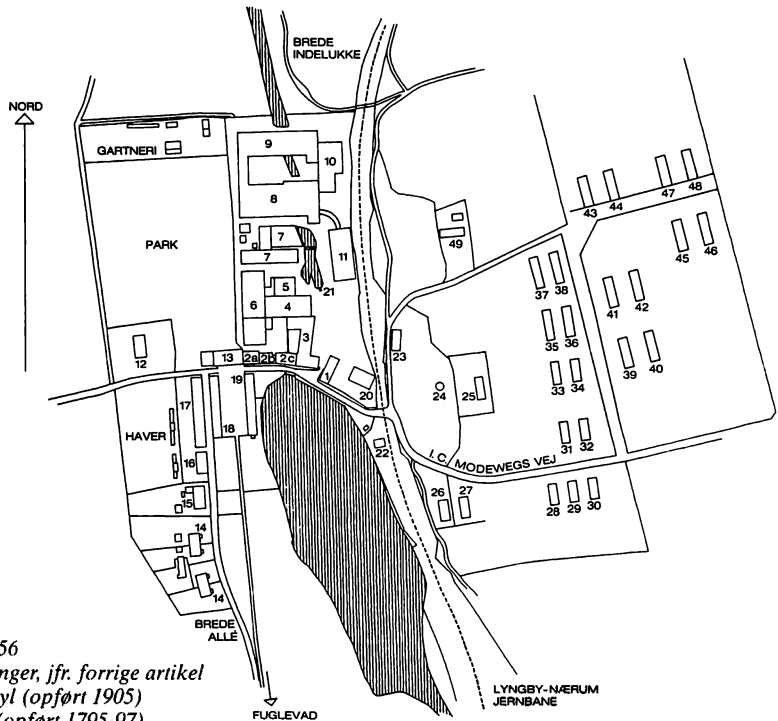
	Husstande	Personer	Personer pr. husstand
1787	(16)	(82)	5,1
1801	(28)	(111)	4,9
1834	39 (+ 6)	190 (+ 35)	4,9
1840	48 (+ 4)	237 (+ 30)	4,9
1845	51 (+ 4)	266 (+ 28)	5,2
1850	57 (+ 4)	266 (+ 34)	4,7
1855	64	297	4,6
1860	71	276	3,9
1870	72	293	4,1
1880	74	270	3,6
1890	112	370	3,3
1901	186	582	3,1
1906	167	534	3,2
1911	179	615	3,4
1916	219	668	3,1
1921	266	853	3,2
1925	272	850	3,1
1930	242	787	3,3
1935	276	908	3,3
1940	243	714	2,9
1945	236	633	2,7
1950	278	672	2,4
1955		603	

Kilde: Rigsarkivet, Danmarks Statistik, folketællingerne 1787-1906 og 1940, skemaerne vedr. Brede; folketællingerne 1911-1935 i Statistiske Meddelelser, diverse hæfter (heri publicerede tal for "Fabriksbyen Brede"); oplysninger vedr. 1945-1955 fra Lyngby-Taarbæk Kommunes folkeregister, husstande i 1950 dog fra Lyngby-Taarbæk Kommunes vejviser 1949/50. Med Brede menes den bebyggelse, som tilhørte firmaet I. C. Modeweg & Søn A/S, men beboertallet for 1935 omfatter muligvis et større område (det kan ikke kontrolleres, fordi skemaerne er kasseret). Tallene i () 1787-50 er beboere på Brede Kobberværk.

kun have drejet sig om ganske få boliger, som I. C. Modeweg kunne disponere over.

Udviklingen i antallet af husstande og beboere er vist i tabel 1. Heraf fremgår det, at antallet af beboere steg voldsomt ved klædefabrikens tilflytning og derefter voksede yderligere frem til midten af 1850'erne. Derefter var beboertallet konstant frem til

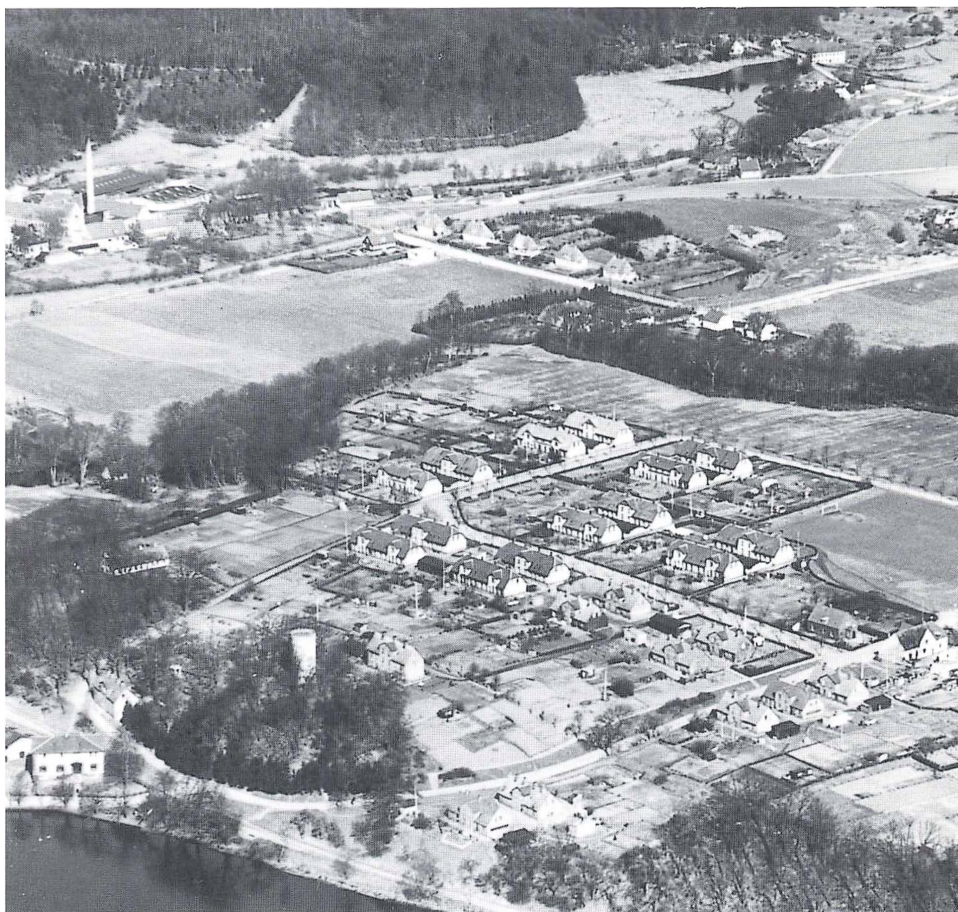
1880 og igen fra 1901 til 1911 og fra 1921 til 1935. Derimod voksede antallet i de mellemliggende perioder, der var sammenfaldende med fabrikkens store ekspansionsperioder navnlig i første halvdel af 1890'erne og i 1918-20. Fra 1935 var beboertallet faldende frem til fabrikkens lukning i 1956 bortset fra en stigning omkring 1950.

Plan over Brede 1956

- 1.-11. Fabrikbygninger, jfr. forrige artikel
12. Vuggestue og asyl (opført 1905)
13. Hovedbygning (opført 1795-97)
14. Mestervillaer (opført 1903)
15. Det Nye Købmandshus (opført 1912, her lå tidligere »Hanehytten«)
16. Det Gamle Købmandshus (opført 1837, forhøjet 1887)
17. Den Lange Længe (opført 1833/1837)
18. Den Lille Længe (i den nordlige del tidligere herskabsstald og borgestue)
19. Mesterlængen (i den nordlige del tidligere vognport)
20. Spisehuset (opført 1893)
21. Mindesten for Julius Emil og Anna Elisabeth Modeweg (flyttet fra Brede Indelukke)
22. Station på Lyngby-Nærum Jernbane
23. »Nazareth« (nu privat beboelse)
24. Vandtårn for drikkevand (opført 1908)
- 25.-48. Nu nedrevne arbejderboliger, nemlig de Gule Huse: 25. »Bethlehem« (opført 1898), 26. »London« (1890), 27. »Paris« (1890), 28. »Amsterdam« (1891), 29. »Rom« (1892), 30. »Venedig« (1893), 31. »Boston« (1898), 32. »New York« (1898), 33. »Helsingfors« (mesterbolig, 1895), 34. »Wien« (1895); de Grå Huse: 35. »Riga« (1912), 36. »Skt. Petersborg« (1912), 37. »Stockholm« (1907), 38. »Kristiania« (1907), 39. »Athen« (1914), 40. »Neapel« (1914), 41. »Madrid« (1914), 42. »Lissabon« (1914), 43. »Basel« (1916), 44. »Prag« (1916), 45. »Augustenborg« (1920), 46. »Sønderborg« (1920), 47. »Bergen« (1919), 48. »Trondhjem« (1919).
49. Brede Gamle Skole.

Bearbejdet fra Peter Ottosson: Brede Werck (Nationalmuseet 1971).

Luftfoto af den østlige del af Brede ca. 1935. Yderst til venstre ses Spisehuset, derover »Nazareth«, den Gamle Skole og Indelukkehuset. Ved vandtårnet ses det 2-etagers »Bethlehem«, nederst i billedet »London« og »Paris« De to huse længst til højre er Brede Missionshus og Brede Brugsforening (tidligere købmand Chr. Hansens butik).

På billedet ses øverst til venstre Ørholm og til højre Nymølle. I billedets midte anes bag træerne Egegården. Derover ses fem ens hvide huse langs nuværende Islandsvej, opført i 1921 som funktionærboliger til garveriet i den tidligere Ravnholm Papirfabrik.

Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

Antallet af personer pr. husstand var i modsætning til beboertallet jævnt faldende gennem hele perioden. Frem til midten af 1850'erne gik der 5 personer på en familie, fra 1855 til 1880 4 og fra 1880 3 personer. For Danmark som helhed var det gennemsnitlige antal i 1870 4,75 og i 1901 4,33. Derimod nåede man først ned på antallet 3 mellem 1950 og 1960.⁶ Den mindre familiestørrelse på Brede kan forklares med, at fabrikken beskæftigede et stort antal enlige (unge) arbejdere, som trak gennemsnittet ned.

Bredes udseende i 1834. Klædefabrikkens første arbejderboliger

Bredes geografi fremgår af planen side 64. Centrum i bebyggelsen var hovedbygningen fra 1795 med en gårdsplads sydfor, afgrænset af to længer. Mod øst lå Mesterlængen, mod vest den Lille Længe. Længerne, hvis placering røber et oprindeligt landbrugsanlæg, ses allerede på det ældste kendte kort over Brede fra 1764, men er siden ombygget.⁷ Produktionsbygningerne lå i en række fra hovedbygningen mod øst langs med dæmningen, der afsluttede mølledammen. Efterhånden som virksomheden voksede, blev der bygget flere fabriksbygninger bag de oprindelige, således at fabrikskomplekset blev udvidet mod nord. Arbejderboligerne var grupperet i tre »kvarterer« hhv. vest, syd og øst for denne kerne af hovedbygning-fabrik. Den vestlige gruppe lå i »Vedhaven«, hvor i dag Brede Børnehave ligger, og forsvandt i 1887. Den sydlige gruppe, hvoraf flere huse er bevaret, omfattede foruden længerne nogle huse langs Brede Allé i retning mod

Fuglevad. Den østlige gruppe lå, hvor nu Brede Spisehus ligger, men måtte i 1890'erne vige for dette og Lyngby-Vedbæk Jernbane bortset fra det endnu eksisterende »Nazareth«. Arbejderboligerne øst og vest for fabrikken afløstes fra 1890 af en fremvoksende bebyggelse af arbejderboliger oven for bakken mod øst, som i 1920 omfattede ialt 24 flerfamiliehuse og udgjorde den egentlige »Brede arbejderby« (senere nedrevet).

Befolkningsudviklingen i tabel 1 modsvarede af en udbygning i flere faser af fabrikkens såvel produktionsbygninger som boliger. Den første byggefase begyndte med klædefabrikkens udflytning i 1832 og varede til ca. 1855, hvor beboerantallet ophørte med at vokse og blev konstant. I denne tidlige fase skulle der først bygges boliger til de arbejdere, der flyttede ud sammen med fabrikken, og derefter til de nye, der kom til efterhånden. Det var i denne periode, at fabrikken blev mekaniseret med dampmaskine og maskinvæve, og der skete i løbet af perioden en stigning i beboerantallet på 50%.

Iflg. tabel 1 var der i 1834 39 husstande med tilknytning til klædefabrikken. Præcis hvor de enkelte familier boede, kan ikke i alle tilfælde afgøres; men 13 familier boede i et hus, der er nemt at identificere, nemlig den såkaldte Lange Længe, der var Brede Klædefabriks første nyopførte arbejderbolig, og som stadig eksisterer som boliger. Den sydlige, længste del opførtes i 1833 med 2 étværelses og 11 1½-værelses lejligheder (d.v.s. lejligheder med et værelse og et kammer). Den nordlige del blev bygget i 1837 med 2 2½-værelses lejligheder. Se-

Den Lange Længe i 1905, set fra sydvest. Bygningen er bevaret, og den nordlige trediedel har stadig skifertag; men stråtaget på resten af bygningen blev i 1941 udskiftet med tegl. Billedet viser, at køkkenvaskerne havde afløbsrør ud gennem muren til den åbne rendesten langs huset, hvorover der var lagt løse gangbroer ved dørene. Fra Edmund Daverkosens jubilæumsalbum, nu i Nationalmuseet.

nest i 1857 sammenbyggedes de to bygninger til én, som kom til at rumme 16 lejligheder.⁸ De øvrige arbejderboliger var indrettet i mindre huse, hvoraf de to største hver rummede 4 lejligheder, de øvrige hver én eller to lejligheder. Lejlighedernes størrelse i denne periode fremgår af tabel 2, hvor de valgte årstal skyldes, at der fra netop disse år findes taksationer til brandforsikring af hele Brede-bebyggelsen; derfor er både 1822 og 1840 medtaget for at beskrive situationen i årene omkring 1834, hvor den første folketælling skete efter

klædefabrikkens udflytning. Bortset fra Hovedbygningen (fabrikantboligen) var kun kroens lejlighed på mere end 3 værelser, og nogle af disse værelser kan have været gæsteværelser. Af de øvrige 47 lejligheder i 1840 havde 7 tre rum, 33 to rum og 7 ét rum foruden køkken. To lejligheder havde i 1840 endnu fælles køkken, hvor der i 1822 havde været fire; men siden nævnes denne lejlighedstype ikke. Ved periodens slutning i 1855-1857 var der sket en vækst både i de store lejligheder og i den mest almindelige type, som kaldtes »ét væ-

relse med kammer« (1½-værelses lejligheden). Denne udvikling tyder på en social differentiering, som kan forklares ved tilflytningen af et antal specialister, bl.a. tyske mestre i midten af 1800-tallet. Men den typiske arbejderbolig på Brede Klædefabrik var i fabrikkens første tid 1½-værelses lejligheden. Forskellen mellem antal husstande i folketællingerne og antal lejligheder i brandtaksationerne kan skyldes, at små husstande har boet i enkelte værelser, som var udskilt fra en lejlighed, uden at det fremgår af taksationsbeskrivelserne.

Perioden ca. 1855 - ca. 1880

I 1880 boede der ikke flere personer på Brede, end der havde gjort i 1855. Det behøver ikke i sig selv at betyde, at fabrikken stagnerede, idet der f.eks. i 1866 blev indført personalebesparende selfactor-spindemaskiner.⁹ Men da det også kan konstateres, at der i denne periode blev færre tyske specialister i forhold til årene forinden, er der faktisk grund til at tro, at det var en periode med mindre fremgang end i den forrige.¹⁰ Boligmæssigt viser tabel 2, at der i 1874 ikke fandtes flere boliger end i 1857, hvis man skal tro på brandforsikringsarkivalierne, men at der var sket en kvalitetsforbedring, således at der var færre 1-værelses og 1½-værelses lejligheder, men flere 2-værelses. Som en ny kategori optræder nu enkelte værelser, som dog nok også har eksisteret tidligere, uden at det er fremgået af kilderne. På et kort fra 1870'erne opregnes ialt 74 »familielejligheder« og 10 »kamre for ugifte piger«. ¹¹ På dette tidspunkt udgjorde befolkningen iflg. tabel 1 72-74 husstande, og kortet med de

74 lejligheder synes derfor at være bedre i overensstemmelse med beboerantallet end brandtaksationen med dens 59 køkkener.¹²

Boligernes ydre form synes ikke at have ændret sig fra den forrige periode. Da der i 1870 opførtes en enkelt ny arbejderbolig »øst for bagvandet«, d.v.s. i den gruppe af arbejderboliger øst for fabrikken, som kaldtes »Gamle Kobberværk«, var der tale om et firefamiliehus med én skorsten, altså af den type, hvor der var en lejlighed i hvert hjørne af huset, og hvor lejlighederne lå spejlvendt, således at de fire køkkener grænsede op til hinanden og havde aftræk fra ildstederne gennem den fælles skorsten (jfr. tegningen side 37). Lejlighederne i huset omtales som 2-værelses; men da et ganske tilsvarende indrettet hus med samme dimensioner, beliggende ved vejen til Fuglevad og senere forsvundet, i 1857 omtales som indeholdende fire lejligheder med ét værelse og kammer, synes der at være tale om en forringelse af begrebet »værelse« i 1870.¹³ Når 1½-værelses lejligheder ikke optræder efter 1874, medens antallet af 2-værelses lejligheder vokser kraftigt, kan det dække over, at de hidtidige »kamre« nu regnedes som værelser.

I 1857 nævnes for første gang arbejderboligen »Hanehytten«, beliggende ved Fuglevadsvejen og indrettet som et stråttækt rækkehus med 6 1½-værelses lejligheder.¹⁴ »Hanehytten« erstattedes i 1912 af det såkaldte Nye Købmandshus.

Samtidig omtale af arbejderboligerne (bortset fra brandtaksationerne) kendes først fra 1866, hvor det nævnes, at »til Fa-

Tabel 2. Antal lejligheder og værelser i Brede Klædefabriks boliger 1822-1956, sammenholdt med antal husstande.

År, kilde	Lejligheder med antal værelser										Enkelte værelser	Husstande	År og kilde	
	> 3	3	2½	2	1½	1½	1½ d.k.	1	1 d.k.	Ialt				
BRA 1822	2	3	2	6	2	13	2	3	2	35	?	45	FT 1834	
BRA 1840	2	3	4	8	-	24	1	6	1	49	?	52	FT 1840	
BRA 1857	7	3	4	7	-	32	-	7	-	60	?	64	FT 1855	
BRA 1874	8	2	4	22	-	21	-	2	-	59	4	72	FT 1870	
kort 1870-80	Lejlighedsstørrelser opgives ikke										74	10	74	FT 1880
BRA 1890	Lejlighedsstørrelser opgives ikke										95	47	112	FT 1890
protokol 1896-1941, status 1901	11	2	2	92	-	-	-	12	-	119	68	186	FT 1901	
protokol 1896-1941, status 1921	16	74	-	93	-	-	-	14	-	197	206	266	FT 1921	
jubilæumsskrift 1935	Lejlighedsstørrelser opgives ikke										210	172	276	FT 1935
liste 1956	25	115	-	67	-	-	-	7	-	214	76	265	vejviser 1952-53	

Kilde: Landsarkivet for Sjælland, brandtaksationsprotokoller for Sokkelund Herred, taksationer (forkortet BRA) 1822, 1840, 1857, 1874, 1890. Byhistorisk Samling, Fritz Altens arkiv, kort over arbejderboliger på Brede ca. 1870-80; Erhvervsarkivet, I. C. Modeweg & Søn A/S, udlejningsprotokol 1896-1941; jubilæumsskrift 1810-1935; Lyngby-Taarbæk Kommune, Bygningsafdelingen, byggesag nr. 299 med liste over samtlige boliger 20.2.1956; Rigsarkivet, folketællinger (forkortet FT) 1834, 1840, 1855, 1870, 1880, 1890, 1901, 1921, 1935; Lyngby-Taarbæk Kommunes Vejviser 1952-53. Signaturen ½ betyder "kammer", d.k. betyder "delt køkken".

»Hanehytten« i 1905. Man fornemmer, at der må have været lavt til loftet i stuerne. Ved gavlen ses en af de fælles vandposte, som var i brug til 1908. »Hanehytten« blev revet ned i 1912 og erstattet af det Nye Købmandshus.
Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

briken hører ialt 50 Arbejderboliger, der ere beliggende umiddelbart ved den. Disse Boliger ere paa een Etage og ere i det Hele anlagte efter samme hensigtsmæssige Plan, som man paa saamange Steder finder dem i Udlandet«. ¹⁵ Det fremgår af artiklen, at der i arbejderboligerne var indlagt gas til belysning fra virksomhedens eget gasværk, og at beboelsen af dem var gratis. Med den »hensigtsmæssige plan« kan der menes, at arbejderboligerne var bygget som rækkehuse, jfr. nedenfor. Den pågældende artikel har navnlig til hensigt at beskrive klædefabrikens moderne produktionsapparat, hvilket forklarer den summariske omtale af arbejderboligerne.

Men når det nævnes, at der var beskæftiget 55 mænd, 85 kvinder og 30 børn, kan man deraf slutte, at der næppe har været tomme boliger. Iflg. tabel 1 var der på denne tid 71-72 husstande.

Perioden ca. 1880 - ca. 1900

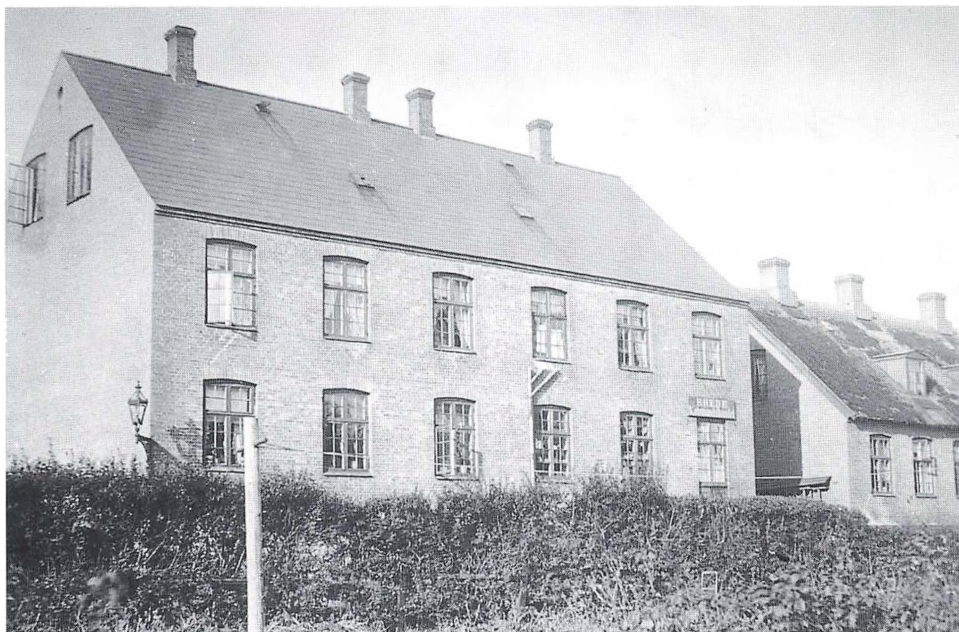
Indbyggertallet på Brede fordobledes i perioden ca. 1880 - ca. 1900, hvor klædefabrikken gennemgik en udpræget ekspansionsperiode og i 1895 omdannedes til aktieselskab. Tabel 2 viser, at boligforholdene igen ændrede sig væsentligt i denne periode. Spredningen i lejlighedsstørrelse blev tydeligere, idet der både blev flere helt store lejligheder og flere étværelses lejligheder.

der hhv. enkeltværelser. Samtidig blev to-værelseslejligheden dominerende blandt de egentlige lejligheder med 92 ud af 119 lejligheder.

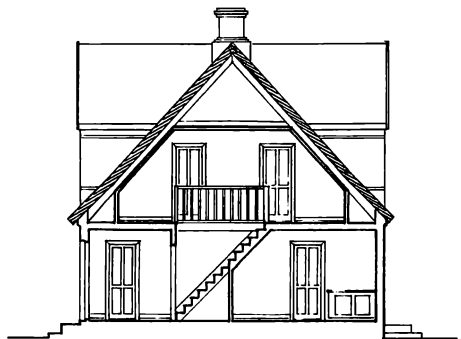
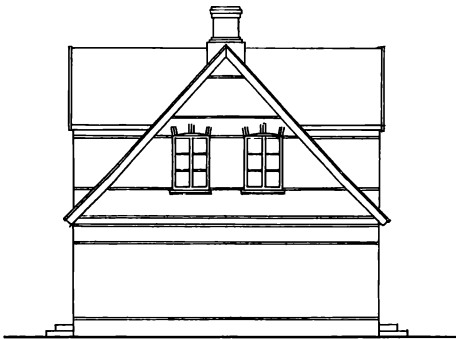
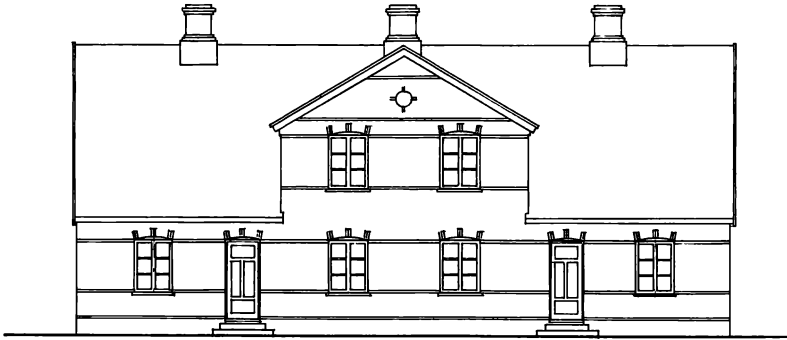
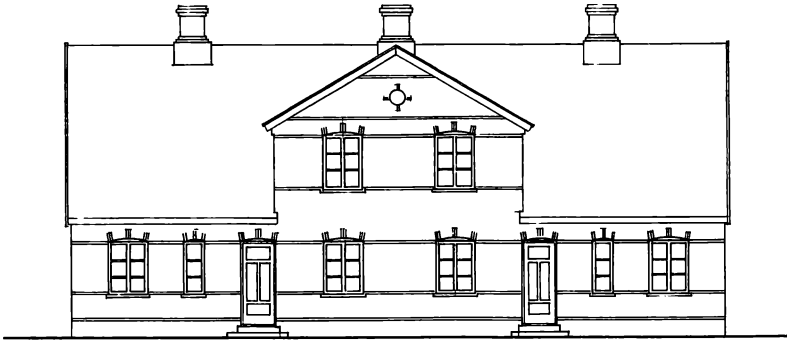
I de foregående perioder havde de fleste boliger på Brede været traditionelle én- og tofamiliehuse, som ikke var specielle for boliger ved fabriksanlæg. Derimod var rækkehuset »Lange Længe« og »Hanehytten« fabriksprægede og svarede til arbejderboliger i Hellebæk, Holmegård og Frederiksværk. Af ydre udseende lignede den de to ældre længer, der afgrænsede Hovedbygningens gårdsplads, og det var disse tre længer, som på afstand markerede sig som Bredes arbejderboliger.¹⁶ At fire småhuse i Vedhaven vest for Hovedbygningen med

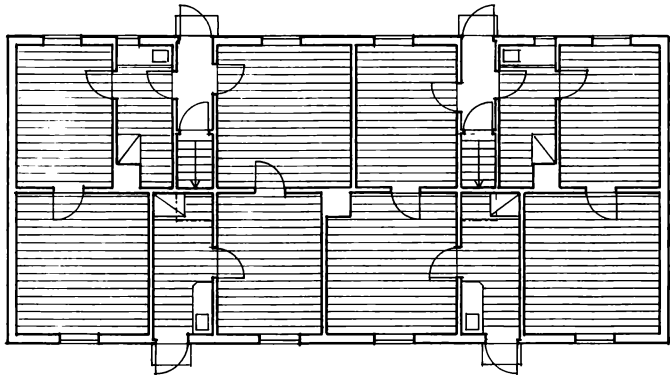
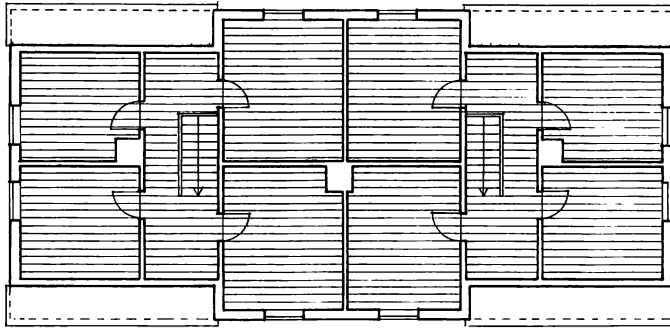
ialt 6 lejligheder var bygget sammen, kan også have givet udseende af rækkehus.¹⁷

I perioden 1880-1900 opførtes desuden eksempler på en bygningstype, som var typisk for fabriksmiljøet. Allerede i 1872 var »Modeweys Stiftelse for Gamle Arbejdere« blevet opført oven for bakken vest for fabrikken, hvor i dag Frilandsmuseets parkeringsplads ligger. Bygningen var i to etager og rummede 8 toværelses lejligheder samt 4 enkelte værelser på loftet.¹⁸ I 1881 opførtes øst for fabrikken »Bethlehem« i to etager med 8 toværelses lejligheder og 4 enkelte værelser, og senest i 1890 fulgte det endnu eksisterende »Nazareth« ligeledes med 8 toværelses lejligheder og 8 enkelte værelser. I 1887 ødelagde en brand dele af

Det Gamle Købmandshus i 1905, set fra sydøst med den Lange Længe i baggrunden. Til højre ses butikken med skiltet »Brede Købmandshandel«. Fra Edmund Daverkosens jubilæumsalbum.

Rekonstruktionstegning af de Gule Huse med det ældste, »London« fra 1890, som grundlag. Til venstre fra oven østfacade, vestfacade, gavl og tværsnit. Herover øverst plan af 1. sal med 8 enkelte værelser, derunder plan af stueetage med 4 toværelses lejligheder (vestsiden nedad). 1:200. Tegningen, der viser de Gule Huses oprindelige udseende og indretning, er udført af arkitekt Peter Ottosson 1999.

bebyggelsen vest og syd for Hovedbygningen. Den Lange Længe genopførtes omtrent uændret i det ydre; men en arbejderbolig sydfor, der ligeledes var brændt, blev ved genopførelsen indrettet med to etager og kom til at rumme købmandsbuik med lejlighed samt yderligere 8 lejligheder og 4 enkelte værelser (det endnu eksisterende, såkaldte Gamle Købmandshus).¹⁹ Med disse fire bygninger havde Brede fået etageboliger, og for de tre sidstnævntes vedkommende var årsagen sandsynligvis pladsmangel, idet fabrikken efterhånden udfyldte hele ådalens bredde. I hvert fald kan etageboligernes opførelse tages som et udtryk for, at virksomheden

ønskede at spare på boligerne i forhold til tidligere. Et andet udtryk for denne sparsommelighed er, at »Hanehytten«, med de samme ydre mål som tidligere, i 1890 er beskrevet som indeholdende 9 lejligheder mod tidligere 6. Desuden var der nu to kamre på loftet, og medens der omtales ialt 11 kakkellovne, var der til gengæld kun tre køkkener i huset. Tilsvarende rummede den Lange Længe efter ombygningen 19 lejligheder og 12 værelser mod tidligere 16 lejligheder.²⁰

I 1890 gik virksomheden imidlertid over til at bygge sine arbejderboliger i en mere villapræget stil, der signalerede bedre økonomiske og sociale forhold end række- og

..»New York« i 1905, med »Boston« t.v. og »Helsingfors« t.h. De to døre fører direkte ind i køkkenerne i to af husets fire lejligheder (de midterste). Fra Edmund Daverkosens jubilæumsalbum.

»Boston« i 1905, med »Wien« t.v. og »New York« t.h. Dørene på denne side fører ind til en lille entré med adgang til alle husets fire lejligheder. De små vinduer sidder i yderlejlighedernes køkkener. Fra Edmund Daverkosens jubileumsalbum.

etagehusene. I første omgang valgte man som type det traditionelle gavlkvisthus med stråtag, ganske vist ikke pudset, men efter tidens skik i blank mur. Oven for skrænten på østsiden af fabrikken voksede der i de følgende 30 år en hel lille by af arbejderboliger frem med ialt 24 huse af to hovedtyper, »de Gule Huse« opført i 1890-98 og »de Grå Huse« eller »de Nye Huse« i 1907-20.

»De Gule Huse« var opført af gule mursten med pyntebånd af røde mursten. De havde gavlkvist til begge sider, grønmaled vinduesrammer og stråtag, og de var indrettet med fire toværelses lejligheder i stue-

etagen og 8 enkelte værelser på loftet.²¹ Af disse huse, der i grundplan målte ca. 17½ x 8 meter, opførtes ialt 9: »London« og »Paris« (1890), »Amsterdam« (1891), »Rom« (1892), »Venedig« (1893), »Wien« og »Helsingfors« (1895), »New York« og »Boston« (1898). Hertil kom i 1898 det nedenfor nævnte »Bethlehem«.

Det først opførte af husene, »Paris«, havde dog en anden disponering end de efterfølgende, idet det i stueetagen rummede to toværelses og fem étværelses lejligheder (d.v.s. ét værelse med køkken).²² Udvendigt kunne denne forskel konstateres ved, at »Paris« havde fire skorstene,

»Paris« i 1905, set fra nordvest. »Paris« var anderledes disponeret end de øvrige Gule Huse. Stueetagen rummede 5 étværelses og 2 tovværelses lejligheder. De 4 étværelses lejligheder havde indgang fra gavlene med døre direkte ind i køkkenerne. Døren til den femte anes bag ved pigen i midten. Tovværelses lejlighederne havde indgang fra østsiden. Fra Edmund Daverkosens jubilæumsalbum.

medens de øvrige huse kun havde tre skorstene. Også »Helsingfors« adskilte sig fra de øvrige, idet huset blev bygget som mesterbolig (d.v.s. beregnet for afdelingsledere på fabrikken) og derfor kun indeholdt to lejligheder (hushalvdele), hver på fem værelser. Dette hus betegnedes ofte ikke med bynavnet, men blot som »Mesterbolig«.²³

Da Lyngby-Vedbæk Jernbane blev anlagt i 1898, måtte arbejderboligerne »Slottet« og »Bethlehem« som nævnt nedrives, således at »Nazareth« nu var eneste

tilbageværende arbejderbolig neden for bakken ved fabrikken. I stedet opførtes lige oven for bakken et nyt »Bethlehem« bygget i samme materialer som de øvrige Gule Huse, men i to etager lige som sin forgænger og indeholdende 8 tovværelses lejligheder og 6 enkelte værelser.

De Gule Huse blev lige som flere af fabrikkens produktionsbygninger opført uden bygningsmyndighedernes godkendelse, idet bygningsreglementet før 1907 kun omfattede byerne Lyngby og Taarbæk og først i dette år kom til at omfatte hele

Lyngby-Taarbæk Kommune.²⁴ I det kommunale byggesagsarkiv findes der derfor ingen tegninger til dem, og arkitekten kendes ikke. Ud fra husenes ydre lighed med Brede Skole fra 1894, som vides at være tegnet af muremester August Frederik Lippert fra Lyngby, kan de Gule Huse formentlig tilskrives ham.²⁵ I øvrigt blev der bygget endnu et hus af samme type, som stadig er bevaret, den såkaldte »Mesterbolig i Alleen« fra 1895 med samme indretning som »Helsingfors« (jfr. tegningen side 82).²⁶

Fra perioden 1880-1900 kendes to eksempler på samtidig omtale af arbejder-

boligerne på Brede. I 1888 omtaler N. Malmgreen²⁷ arbejderboligerne ved at nævne, at næsten alle virksomhedens op til 300 arbejdere bor ved fabrikken i dens arbejderboliger, »hvor Lejen omtrent er Halvdelen af Egnens sædvanlige«, jfr. nedenfor om husleje. Ifølge tabel 1 boede der i 1890 112 husstande med 370 personer på Brede. Selv om også mange af børnene arbejdede på fabrikken, forekommer Malmgreens oplysninger om arbejdsstyrkens størrelse overdrevne i forhold til beboerantallet, hvis virkelig »næsten alle« boede i fabrikens huse. I 1894 omtales det, at »de gifte folk leie sig et lille Hus

»Bethlehem« i 1905, set fra øst. Det enlige vindue i gavlen viser, at denne bygning kun havde 6 værelser på loftet - de øvrige Gule Huse havde hver 8. Til gengæld havde »Bethlehem« 8 toværelses lejligheder. På grund af husets højde ligger en brandstige parat. Fra Edmund Daverkosens jubilæumsalbum.

»Kristiania« (i.v.) set fra gårdsiden med enkelt kvist i midten. Overfor ses lidt af »Stockholm«. Husene i baggrunden er fra venstre »Skt. Petersborg«, »Wien«, »New York«, »Venedig« (bagest) og »Riga«. George Nellemann fot. 1968. Nationalmuseet

med tilhørende Have i Arbejderboligerne for 50 Øre a en Krone om Ugen«, og at arbejderboligerne er fritliggende som de fleste andre danske småhuse på landet.²⁸ Den sidstnævnte oplysning modsiges af den ovenstående beskrivelse af arbejderboligerne som rækkehuse, etagehuse og flerfamiliehuse.

Udviklingen i Brede Klædefabriks arbejderboliger i perioden ca. 1880-ca.1900 er karakteriseret ved konstant vækst i antallet af boliger, men med to modsatrettede tendenser. Først skete der frem til 1890

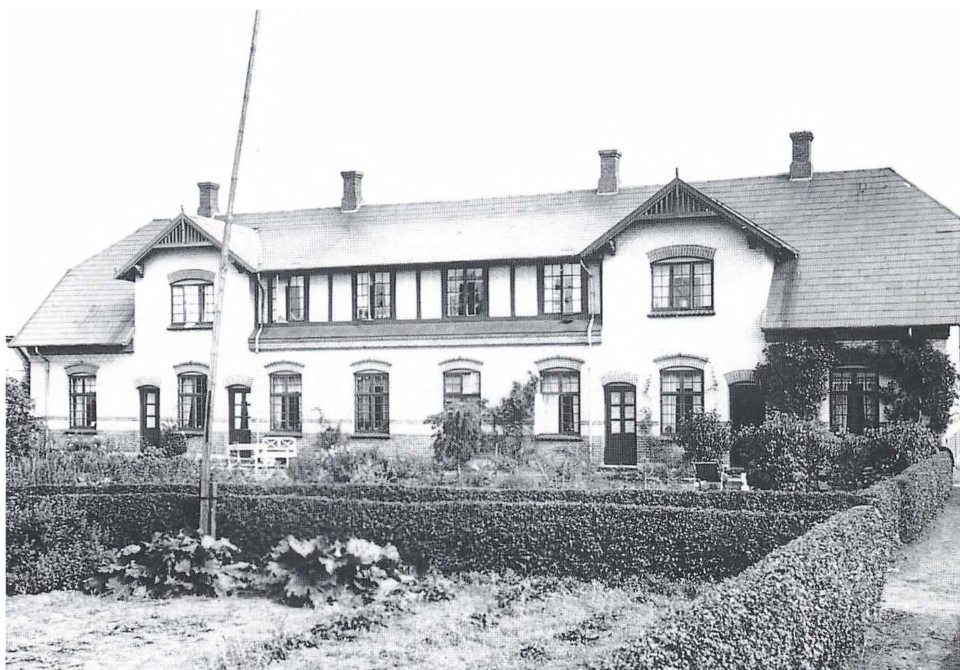
en sammentrængning af flere, mindre lejligheder i ældre bebyggelse eller nybygning på mindre areal end hidtil (nemlig ved opførelse af etagehuse), og derefter i 1890'erne en ekspansion, hvor de nye flerfamiliehuse med tilhørende gårde og haver gav de enkelte familier et langt større råderum end tidligere. Forklaringen på denne markante ændring af boligstandarden er sandsynligvis en erkendelse hos virksomhedens ledelse af, at man havde bygget for sparsommeligt til at kunne fastholde, endsige tiltrække kvalifi-

ceret arbejdskraft. Netop omkring 1890 begyndte den egentlige industrialisering af det nærliggende Lyngby, hvor flere nye tekstilfabrikker blev anlagt, og også andre steder kaldtes der på kvalificeret arbejdskraft.²⁹

Perioden ca. 1900 - ca. 1920

Med de Gule Huse var fabrikkens arbejderboliger i årene 1890-98 blevet udvidet med 38 toværelses og 5 étværelses lejligheder samt 72 enkelte værelser. Hertil kom de to huse med ialt 4 funktionærboliger hver på fem værelser. Det var tilstrækkeligt for en årrække, og i årene efter århundredskif-

tet stagnerede befolkningstallet på Brede, således at beboerantallet fra 1901 først blev overskredet i 1911 og antallet af husstande først i 1916 (jfr. tabel 1). Derimod skete der herefter en kraftig udvikling frem til 1921, og når begge disse udviklingstendenser her er sammenfattet i én periode (1900-1920), skyldes det, at der allerede fra 1907 begyndte en ny ekspansionsperiode for fabrikken, uden at det umiddelbart gav sig udtryk i en forøgelse af befolkningen. Derimod kan der iagttages en sammenhængende byggeperiode fra 1907 til 1920 både i virksomhedens produktionsbygninger, hvor de første fabriksbygninger i Danmark helt af jernbe-

»Augustenborg« ca. 1930, set fra haven. Dette hus og det bagvedliggende »Sønderborg« var de sidst opførte Grå Huse, og de var lidt længere end de tidligere (der ses 4 vinduer mellem kvistene, hvor de øvrige havde 3, iøvrigt samme ydre disponering).

Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

De fire først opførte Grå Huse havde på første sal 6 enkelte værelser og et tørreloft, jfr. planen s. 88-89. I de senere huse blev denne plads inddraget til flere værelser; men beboerne i de ældste Grå Huse havde på denne måde lidt mere råderum end andre. Det kunne udnyttes til familiefester, som her maler Paul Riecks sølvbryllup på loftet i »Kristiania« i 1936. Paul Rieck og hans hustru Marie sidder i midten med døtrene Grethe, Emmy og Gertrud forrest.
Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

ton blev opført, og i arbejderboligerne, hvor endnu en serie huse blev opført ved siden af de forrige, men med et anderledes udseende. »De Nye Huse«, »de Grå Huse« eller »Sandstenshusene«, som de afvekslende kaldtes, blev opført af grå mursten af kalksandsten med pyntebånd af røde mursten, i én etage med kviste (én stor på den ene side, to mindre på den anden) og forsynet med rødmaledede vinduer og skifertag: »Kristiania« og »Stockholm« (1907), »Riga« og »Sankt Petersborg« (1912), »Athen«, »Nea-

pel«, »Madrid« og »Lissabon« (1914), »Basel« og »Prag« (1916), »Bergen« og »Trondhjem« (1919), »Sønderborg« og »Augustenborg« (1920). Husene var tegnet af arkitekt Chr. Mandrup-Poulsen.³⁰

Husene opførtes parvis; men de var ikke helt ens disponeret. Alle husene havde i stueetagen fire treværelses lejligheder; men de første 8 huse havde på 1. sal hver 8 enkelte værelser samt tørreloft. De næste fire huse havde på 1. sal én treværelses og tre toværelses lejligheder samt to enkelte

værelser. Disse 12 huse målte i grundplan hver ca. 25 x 9 meter; men til de sidste to huse havde Chr. Mandrup-Poulsen lavet en ny tegning. Husene kom til at måle ca. 28½ x 9 meter, og man sagde på Brede, at de var gjort 4 alen længere, for at hver lejlighed kunne få plads til en dobbeltseng i soveværelset.³¹ Foruden de fire treværelses lejligheder i stuen var der i disse to huse på 1. sal tre treværelses lejligheder og 3 enkelte værelser.

Disse to huse betegnede toppunktet for udviklingen af Bredes arbejderboliger, og ved opførelsen var lejlighederne i de Grå Huse de mest attraktive på Brede. Kun klagede man over, at murstenene var støbt så dårligt, at det blæste gennem murene!³² - De har dog nok snarere været dårligt fuget. Med de Grå Huse blev der føjet ialt 66 treværelses og 12 toværelses lejligheder samt 78 enkelte værelser til Bredes arbejderboliger.

Igen i denne periode blev der igangsat nyt byggeri og af bedre kvalitet end hidtil, uden at et eksisterende befolkningspres kan angives som årsag. Som eksempel på, at boligerne skulle bruges til at tiltrække kvalificeret arbejdskraft, kan nævnes en korrespondance mellem fabrikant Edmund Daverkosen og valkemester Hugo Schubert, som i 1912 kom til Brede og blev der resten af sit liv. Blandt de goder, fabrikanten lokkede med, var netop boligen: »Für den Walkmeister haben wir eine schöne Wohnung von 3 Zimmern und Küche nebst Garten bei einer wöchentlichen Miethszahlung von Kronen 1,75«. Familien rejste til Danmark og fandt sig til rette; men datteren Maria savnede det

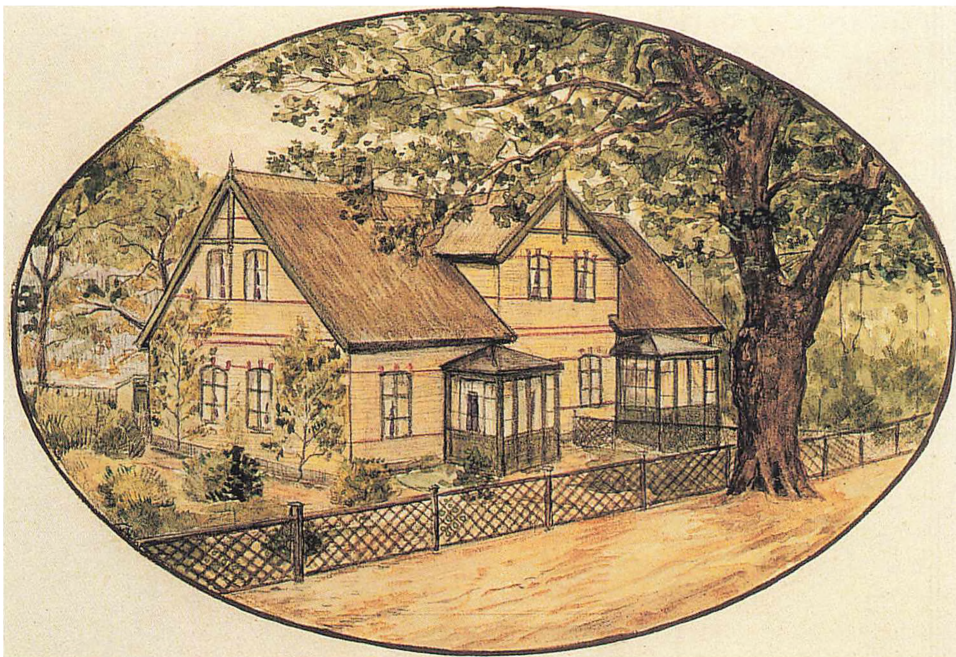
Bortset fra de fire først opførte havde de Grå Huse fra begyndelsen murede vaskehus (med retirader og brændselsrum) af samme længde som beboelseshusene og beliggende midt i et huspar, så der fremkom to smalle gårde. Vaskehusenes gavle var forlænget til begge sider med et stykke mur med en karakteristisk portsøjle ved indgangen til gårdspladsen. Her ses beboere ved indgangen til gården bag »Bergen« med taget af »Trondhjem« i baggrunden.

Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

store spisekøkken, der var karakteristisk for deres tidligere bolig. Derimod var skikken med en fin stue, som kun brugtes få gange om året, velkendt hjemmefra.³³

Perioden 1920-1935

Med opførelsen af de Grå Huse nåede Bredes arbejderboliger deres største ydre

»Mesterboligen i Alleen« fra 1895, her gengivet i sin oprindelige skikkelse. Således så også de Gule Huse ud fra opførelsen frem til ombygningen i 1942, hvor de fik tegltag og blev kalket, jfr. s. 86-87. Mesterboligen eksisterer stadig (Brede 66-67), men er i dag pudset og rødmalet.

Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

omfang, med ialt 197 lejligheder og 206 enkelte værelser (jfr. tabel 2). Det var ikke planlagt, at udbygningen skulle standse her, tværtimod var der udlagt grund til et langt større antal huse (jfr. nedenfor). Beboerantallet holdt sig konstant frem til 1935, dog med lidt vækst i begyndelsen af 1930'erne (jfr. tabel 1), hvor fabrikken igen havde god afsætning, og hvor rationalisering endnu ikke havde medført reduktioner af personalet.

De kommunale byggesager viser ingen ændringer i boligmassen; men når virksomheden i 1935 kunne opføre boligantal-

let til 210 lejligheder og 172 enkelte værelser (jfr. tabel 2), må der være tale om, at en række værelser var blevet lagt sammen til lejligheder.³⁴ Det kunne nemt lade sig gøre, fordi der fandtes vandhaner og vaske på 1. sal på trappeafsætterne, således at man med en bræddevæg kunne indrette et primitivt køkken sammen med f.eks. to gavlværelser, hvis fælles væg blev gennembrudt med en dør.³⁵ Selv om disse sammenlægninger betød bedre pladsforhold for enkelte beboere, kan man imidlertid næppe tale om, at boligstandarden forbedredes i denne periode.

»Venedig«, »Rom« og »Amsterdam« set fra nordøst i 1963. I forgrunden hulvejen ned til fabrikken (Lystoftevej).
Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

Perioden 1935-1956

For denne periode er det karakteristisk, at beboerantallet på Brede var faldende bortset fra en periode lige efter afslutningen af 2. Verdenskrig, hvor fabrikken havde nogle travle år. Flere og flere af virksomhedens ansatte boede uden for Brede, ofte i eget hus. Og samtidig fortsatte tendensen til sammenlægning af værelser til (større) lejligheder, således at der i 1956 var 214 lejligheder og kun 76 enkelte værelser (jfr. tabel 2). Men i denne periode skete mange af sammenlægningerne ved egentlige ombygninger.

I 1934 blev der ved de Gule Huse og de første fire af de Grå Huse opført små murede vaskehuse efter tegning af fabrikkens maskinmester P. Bodi-Hansen.³⁶ En del af byggematerialerne stammede fra den gamle fabriksskorsten fra 1896, der var blevet nedrevet efter opførelsen af en ny i 1930.³⁷ De sidste 10 af de Grå Huse havde fra begyndelsen murede toilet-, redskabs- og vaskehuse i gårdene mellem husparrene. Udhusene havde samme længde som beboelseshusene, og i hvert fald ved de to sidste huse var de tegnet af Chr. Mandrup-Poulsen.³⁸

I 1941 blev den Lange Længe indvendigt ombygget. De hidtidige, smalle køkkener blev til entreer, der blev indrettet køkken og toilet i de fleste værelser mod vest, og nogle af værelserne på loftet blev omdannet til lejligheder. Resultatet blev, at der i stuen var en treværelses og 10 toværelses lejligheder, mens der på 1. sal var en treværelses og to toværelses lejligheder samt 7 enkelte værelser med adgang til toilet. Numrene var stadig Brede 33-51, men nu med enkelte A-numre indskudt.³⁹

I 1942-43 blev de Gule Huse ombygget. Der blev indlagt toiletter, og rumfordelingen blev ændret, således at husene nu kom til at indeholde hver tre treværelses og to toværelses lejligheder.⁴⁰ Ombygningen var muliggjort ved et statsstilskud til sanering, og det var meningen, at også de Grå Huse skulle moderniseres; men pengene slap op, eller pladsforholdene gjorde det umuligt at indlægge toiletter⁴¹ - i hvert fald måtte de Grå Huse klare sig med de udendørs toiletter (retirader) helt frem til nedrivningen i 1960'erne,⁴² og de Gule Huse var derfor nu de mest attraktive. De sidste af de Gule Huse blev nedrevet i 1973.

De enkelte værelser var egentlig beregnet til enlige (oftest unge) arbejdere, der ikke førte egen husholdning, men betjentes af Spisehuset;⁴³ men det var almindeligt, at familier med en stor børneflokk lejede et ekstra værelse på loftet som soveværelse til de større børn. Der var på denne måde stor elasticitet i boligmassen, og lejlighedsstørrelserne var derfor i praksis ikke så ensartede, som husenes grundplan udviser. Tilsyneladende blev der i praksis også slået værelser sammen til helt nye lej-

ligheder, uden at det fremgår af de kommunale byggesager. Hvor der i de Grå Huse fra starten havde været 78 lejligheder og 78 enkelte værelser, var fordelingen i 1956 efter fabrikkens opgivelse 93 lejligheder og 31 enkelte værelser i disse huse.⁴⁴

Lige som overgangen fra de Gule til de Grå Huse i begyndelsen af århundredet havde været udtryk for en udvikling fra to-til treværelses lejligheder, betød ombygningerne i de Gule Huse sammen med de forandringer, der i 1941-42 havde fundet sted i de gamle længer nede ved fabrikken, en forskydning i retning af flere større lejligheder på de enkelte værelses bekostning. I 1935 rådede virksomheden efter egne opgivelser som nævnt over 210 lejligheder og 172 enkelte værelser.⁴⁵ I 1956 var antallet 206 lejligheder og 72 værelser (samt 8 lejligheder og 4 værelser i Modewegs Stiftelse), ligeledes efter fabrikkens egne opgivelser).⁴⁶

De Grå Huse var på et tidligt tidspunkt tænkt opført i et stort antal og efter en stram bebyggelsesplan, således at hvert huspar skulle ligge på et grundstykke på 200 x 100 alen (ca. 125 x 63 meter) beregnet til brændeplads, tørreplads og haver. Det fremgår af en bevaret skitse fra 1912-14, at der skulle opføres 40 huse på et areal, der målte 500 x 240 alen (godt 300 x 150 meter).⁴⁷ I praksis kom husene til at ligge noget forskudt for planen, og på grund af fabrikkens dårligere afsætning og dermed faldende beskæftigelse efter 1. Verdenskrigs afslutning blev der efter 1920 ikke bygget flere arbejderboliger.

En anden årsag var, at mange arbejdere i 1930'erne og 1940'erne hellere ville bo i eget

hus, således at behovet for arbejderboliger ved fabrikkens faldt. Nogle følte det ubehageligt at bo i fabrikkens huse, andre ønskede blot bedre boligforhold; men i begge tilfælde var det trods alt i virksomhedens interesse, at dens kernearbejdere boede lokalt og hurtigt kunne tilkaldes. Desuden ville de i virkeligheden have sværere ved at fraflytte som husejere end som lejere, navnlig hvis de skyldte virksomheden penge. Arbejderne kunne få rentefri lån på fabrikkens til køb af en grund, som de så dyrkede en tid. Når lånet var betalt, kunne de få et nyt til at bygge huset for.⁴⁸ I 1907-16 havde nogle arbejdere fra Brede ladet opføre de hvide én-og tofamiliehuse Caroline Amalie Vej 115-133, tilsyneladende som rester af en opgivet byggeforening.⁴⁹

Tanken om at bygge flere arbejderboliger for fabrikkens ansatte levede dog stadig hos virksomhedens ledelse. I 1944, hvor 50 af 200 lejligheder var optaget af pensionister, og hvor der på grund af 2. Verdenskrig var høj beskæftigelse på fabrikkens, men bolignød, vedtog ledelsen at skænke en grund ved Brede Ringvej til Lyngby-Taarbæk Kommune, som til gengæld opførte en række aldersrenteboliger (36 lejligheder, taget i brug i 1948).⁵⁰ Lejlighederne var ikke officielt forbeholdt beboere fra Brede; men det var en stiltiende aftale, at de gamle bredere skulle have fortrinsret, således at fabrikkens igen kunne komme til at disponere over de temmelig mange arbejderboliger, der var optaget af pensionister.⁵¹

Så sent som i 1950 var virksomhedens ledelse indstillet på dels at ombygge de ældre arbejderboliger, dels at opføre nye.

Man havde tænkt sig at opføre rækkehuse, hvortil der forelå tegninger fra arkitekterne Henning Ortmann og V. Berner Nielsen, og der blev sidst på året afholdt licitation over de første 24 rækkehuse. Imidlertid var virksomhedens økonomi på dette tidspunkt så dårlig, at byggeplanerne måtte opgives. Man forsøgte at lade K.A.B. overtage projektet med garanti fra Lyngby-Taarbæk Kommune; men husene blev ikke opført.⁵²

Beboerne. Hvem kunne få lov at bo i hvilke boliger?

Principielt kunne alle, der arbejdede på fabrikkens, få en bolig til sig selv og sin familie, hvis der var ledige boliger. Virksomheden kunne ikke have nogen interesse i, at dens boliger stod tomme. Men i perioder, hvor efterspørgslen var stor, valgte ledelsen at stille de ledige boliger til rådighed for de medarbejdere, der var mest brug for på fabrikkens - håndværkere, maskinpassere og fyrbødere - eller som var bedst uddannet og dermed mest værdifulde for fabrikkens, d.v.s. forrettere, kædeskærere og vævere. Den følgende beskrivelse, der navnlig bygger på oplysninger fra tidligere driftsinspektør Niels Daverkosen, dækker perioden fra omkring 1. Verdenskrig frem til ca. 1950.

Tildelingen af lejligheder foretoges af forvalteren, som var den daglige leder af arbejdet med boligmassen, og som modtog ønsker om maling, reparation, flytning osv. Forvalteren gik i tvivlstilfælde til prokuristen (lederen af virksomhedens kontor) og denne evt. til fabrikanten. Man henvendte sig typisk efter en lejlighed, når man øn-

»Amsterdam«, »Rom« og »Venedig« set fra sydvest. Vejbelægningen i forgrunden er begyndelsen til Argentinavej. Jan Møller fot. 1973.

skede at gifte sig, og kunne så få en toværelses, hvis der var ledige lejligheder, eller en étværelses med køkken.

Der var status i at kunne flytte fra en toværelses til en treværelses lejlighed, og man stod på venteliste hos forvalteren. Det var kvalificerende at have mange børn. Derimod betød avancement på fabrikken ikke noget, med mindre man blev mester og derved fik ret til en funktionærbolig (enkelte »små« mestre boede dog i treværelses lejligheder i de ældste af de Grå Huse). Boligmassen på Brede bestod af tre adskilte »kvarterer«: Modewegs Stiftelse og Jernporthusene oven for bakken mod vest, de gamle længer nede ved fabrikken og hovedmassen af arbejderboliger oven for bakken mod øst. Børnene legede mest med andre børn fra samme kvarter, og folk var meget bofaste inden for de enkelte kvarterer. Da de Gule Huse under krigen

blev renoveret, voldte det problemer at flytte folk midlertidigt, selv om det kun var tværs over hulvejen øst for Brede.

Når beboere i de treværelses lejligheder kom på pension, blev de boende i fabrikkens huse, men måtte finde sig i at flytte til en toværelses lejlighed. Flyttetilbuddet skulle dog være rimeligt, og man flyttede f.eks. ikke folk mod deres vilje mellem Brede, Bakken og Stiftelsen (jfr. ovenfor), men sørgede for, at de blev i deres lokale miljø. Der var heller ikke tale om, at fabrikkens flyttede folk fra en treværelses til en toværelses lejlighed mod deres vilje, når de var blevet ældre og børnene var flyttet hjemmefra; men hvis folk selv var indforstået med en sådan flytning, var det velset fra fabrikkens side. Noget tilsvarende gjaldt, hvis en beboer blev enlig; det var ikke noget krav fra fabrikkens side, at vedkommende skulle fraflytte; men proble-

met løste gerne sig selv, fordi det var besværligt at holde lejligheden, eller fordi de øvrige beboere udøvede en vis pression ved at antyde, at der var andre, der havde brug for pladsen. Så valgte vedkommende gerne at bede fabrikken om en mindre lejlighed. Flytningerne skete uden dramatik, fordi de foregik efter tur efter de lister, forvalteren havde liggende med folks ønsker om større lejligheder osv. Det fik også flytningerne til at glide lettere, at de nye arbejdere ofte var børn af ældre arbejdere.⁵³

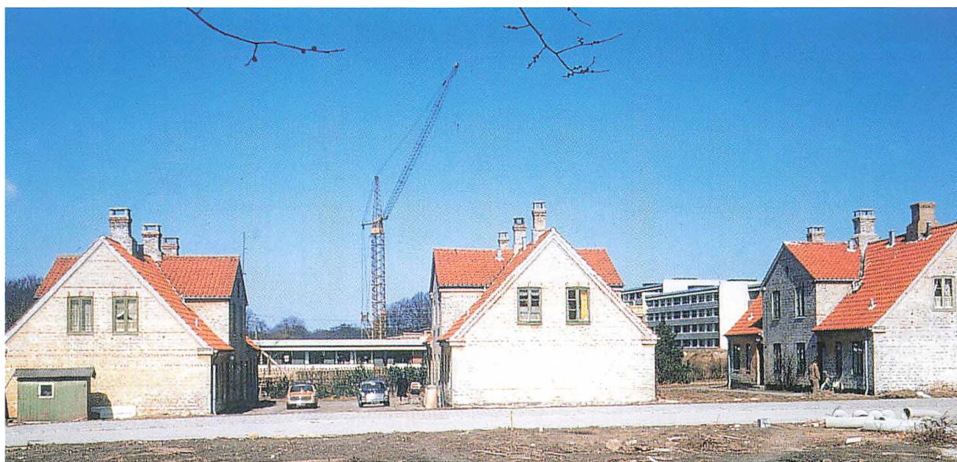
Således virkede flyttesystemet i arbejderboligerne, beskrevet af ledelsen, tilsyneladende som et selvregulerende system, der fungerede uden styring fra ledelsens side. I det daglige har beboerne sandsynligvis opfattet situationen på samme måde, og det var også meningen. Selv om boligerne var fabrikkens, og ledelsen derfor suverænt kunne bestemme, hvem der skulle have en bolig, var det ikke i ledelsens interesse at lade sine magtmidler komme

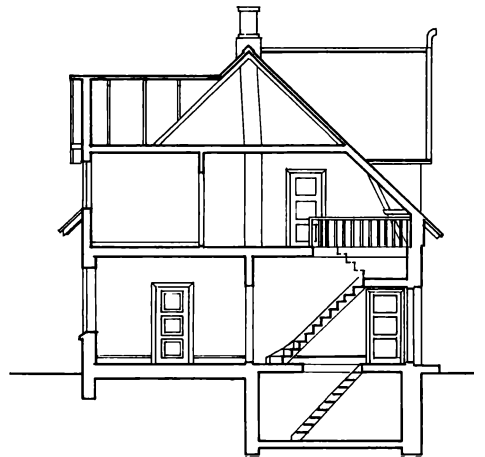
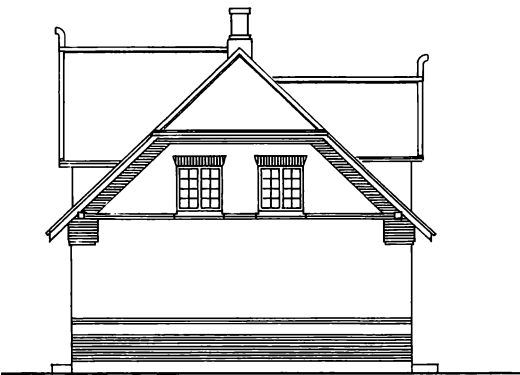
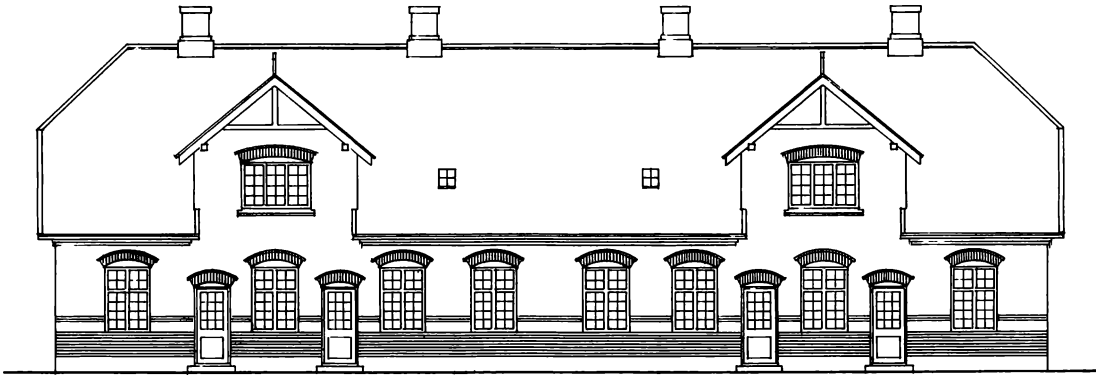
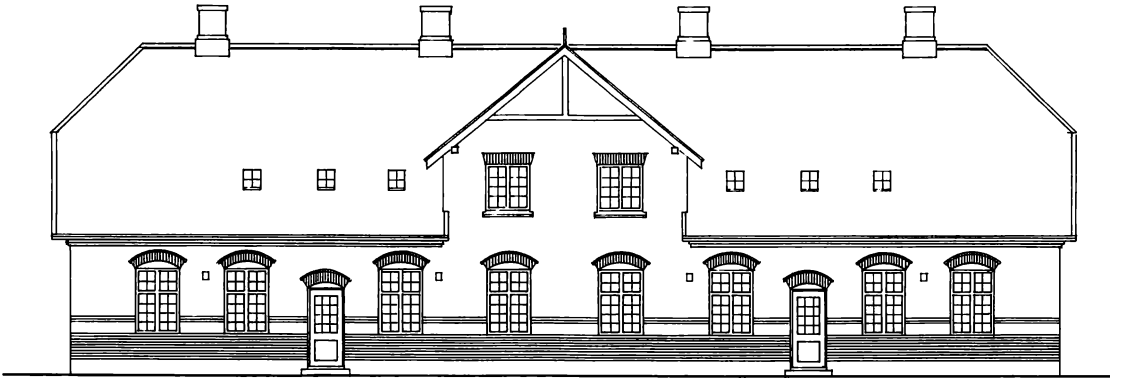
»Bethlehem« set fra syd. Jan Møller fot. 1973.

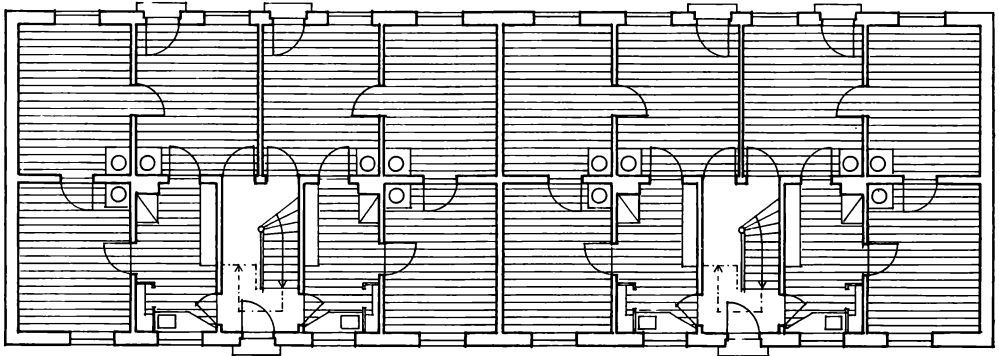
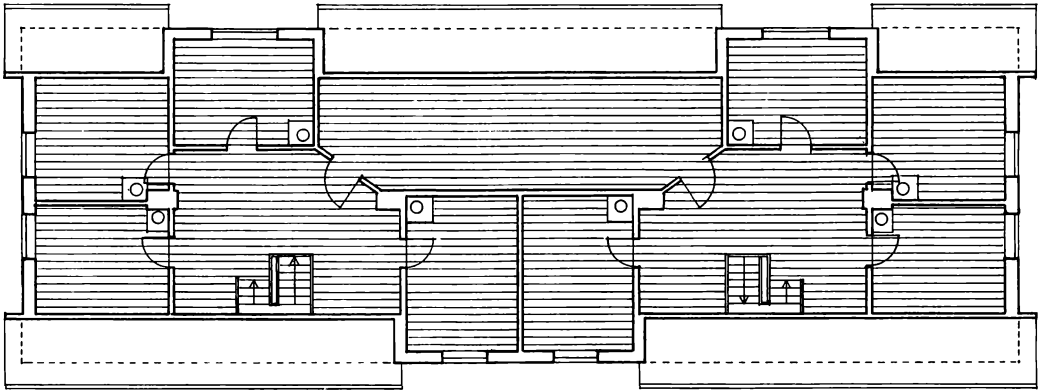
åbenlyst til syne. En despotisk optræden ville virke imod hensigten, som var at gøre arbejderne tilfredse med deres forhold.

At tildelingen af bolig normalt skete efter venteliste og altså efter et system, der af

Gavlene af »Amsterdam«, »Rom« og »Venedig« med Mølleåparken i baggrunden. Jan Møller fot. 1973.

Rekonstruktionstegning af de Grå Huse med de ældste, »Kristiania« og »Stockholm« fra 1908, som grundlag. Til venstre fra oven gårdside, haveside, gavl og tværsnit. Herover øverst plan af 1. sal med 8 enkelte værelser og tørrer loft, derunder plan af stueetage med 4 treværelses lejligheder (begge planer med gårdsiden nedad). Skraveringen over og under vinduerne markerer røde mursten. 1:200. Tegningen er udført af arkitekt Peter Ottosson 1999.

beboerne opfattedes som mere »retfærdigt« end ledelsens hensyn til, hvad der var gavnligt for virksomhedens drift, bekræftes af andre kilder.⁵⁴

Tidligere forretter Thure Petterson fortæller, at det ikke altid var nemt at få en bolig på Brede. Der var ikke overskud af dem, og mange af arbejderne boede udenfor. Hvis der var én, de (d.v.s. ledelsen) gerne ville have ind, skulle de nok skaffe ham en bolig med det samme; men ellers var man skrevet op. Kort før Thure Petterson og hans hustru blev gift, var de til en fest i Idrætshuset, og hun dansede med Leo Daverkosen. Han sagde, at hun bare skulle sige til, så skulle han nok skaffe dem en lejlighed; men da det så blev aktuelt, kunne han alligevel ikke, så de måtte begynde

med at bo i et par værelser.

Når der var en treværelses ledig, kunne man søge på den - var der flere, der søgte, foregik det ved lodtrækning. Thure Petterson og hans hustru boede i starten, da de var blevet gift (i 1945), i en treværelses, hvor der kun var sol om morgenen, ellers skygge. Så blev der en lejlighed ledig overfor, som de søgte; men de måtte trække lod om den nede hos portneren, hvem der skulle have den. De var så heldige, da børnene blev større, at få et ekstra værelse på 1.sal, hvor børnene kunne være.⁵⁵ - Denne historie skal formentlig næppe forstås således, at fabrikkens tekniske direktør ikke kunne skaffe en lejlighed til en medarbejder, som det var vigtigt for fabrikken at holde fast på. Det er mere sandsynligt, at

Brede Ringvej (nu Bredebovej) i 1963 med gavlen af »Kristiania«. Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

»Kristiania« set fra gaden. Poul Bundgaard fot. 1955.

han i den aktuelle situation valgte at prioritere andre hensyn højere.

Tidligere spinder Edmund Hansen fortæller, at han og hans hustru måtte nøjes med en étværelses lejlighed med køkken i »Boston«, da de blev gift i 1925, fordi de ikke havde børn. Dengang opretholdt man for øvrigt endnu skikken med at have en pæn stue, som man ikke brugte, selv om man kun havde to værelser. Foruden den stue, som man boede i, lejede man så et værelse på loftet (helst et af de store i kvisten) som soveværelse til børnene.⁵⁶

Tidligere farvemester Hans Larsen fortæller, at han i 1925, da han skulle giftes, søgte lejlighed hos forvalteren efter at ha-

ve boet et stykke tid på et værelse i »London«. Men da han kun havde været på fabrikken i tre år, syntes forvalteren ikke, at han var »fast« nok og ville oven i købet have afskediget ham, da der kort efter skulle skæres ned. Men formanden for Brede Idrætsforening, som også arbejdede på fabrikken, gik til direktøren og forhindrede det, fordi Hans Larsen var så god til at spille fodbold. Han og hans hustru boede så en tid i et sommerhus på Bredevej; men i 1926, da de fik deres første barn, gik Hans Larsen direkte til direktøren (Carl Leo Daverkosen) og fik så en lejlighed i den Lange Længe. Også her hjalp det ham, at han var en god fodboldspiller. Hans Lar-

sen og hans hustru fik Brede nr. 34, den næstnordligste lejlighed i den Lange Længe med et stort og et lille værelse samt køkken. Desuden lejede de et ekstra værelse i gavlen på loftet. Lidt op ad skrænten mod Brede Ladegård var der et træskur med tre lokummer. Der var rotter. Hver familie skulle holde lokummerne en uge, derefter gik nøglen videre til den næste. På skrænten lå der også haver, som hørte til lejlighederne i den Lange Længe. På denne tid var de dårligste lejligheder i den lange Længe. Når man havde boet her et stykke tid, søgte man en bedre lejlighed oven for bakken mod øst, helst en treværelses i de Grå Huse. Hans Larsen blev imidlertid boede i den Lange Længe fra 1926 til 1933, fordi han i virkeligheden havde besluttet sig for at flytte fra Brede. I 1931 købte han en grund på Danmarksvej ved Lundtofte kirkegård, og i 1933 byggede han hus på grunden.⁵⁷

Tidligere blikkenslager Svend Aage Petersen fortæller, at håndværkere og i det hele taget folk, man havde brug for, kunne påregne at få bolig i fabrikkens huse. Man fik en dårlig bolig til start, men kunne senere avancere op i sandstenshusene (de Grå Huse) eller ind i de store lejligheder i længerne (d.v.s. den Lille Længe). Man startede i de Gule Huse eller i Stiftelsen (de ringeste boliger var dengang i den Lange Længe). Mulighederne for at få en bedre bolig var bedst for folk, der var velanskrevne på fabrikken og ikke flyttedes frem og tilbage mellem afdelingerne. Der blev dog også taget et vist hensyn til familiestørrelsen, og det var almindeligt, at børn kunne overtage deres forældres lejlig-

heder. Vævere kunne påregne at få bolig på fabrikken, når de søgte om det; men ofte kunne de finde bedre boliger uden for fabrikken.⁵⁸

Elisabeth Jensen (f. 1898) fortæller, at betingelsen for at få en større eller bedre lejlighed var flere børn eller besvær med trapperne. Man blev skrevet op på kontoret til en bedre lejlighed - man spurgte skriver Pedersen, som igen skulle spørge bogholder Hansen. I lejligheden ved siden af hendes (i »Stockholm«) boede spolemester Schmidt. Vævermester Petersen boede i »Bergen«, garmlagerforvalter Møller ligeledes i en lejlighed. Det afhang måske af afdelingens vigtighed, eller måske af antallet af børn. Man var nødt til at flytte til noget mindre, når man blev alene, dengang da der var rift om lejlighederne - senere fik man lov at blive boende, men var som regel selv interesseret i at flytte til noget mindre, når man blev alene.⁵⁹

Disse og andre erindringer tegner et billede af, hvordan man fordelte sig i boligerne efter 1. Verdenskrig (og måske også før). Det var ledelsen, der bestemte, hvem der skulle have en bolig i fabrikkens huse, og her sørgede ledelsen naturligvis for at tilgodese fabrikkens behov for håndværkere og specialister; men når folk først havde fået en bolig på Brede, fulgte man nogle regler, hvor beboernes behov (mange børn, besvær med trapperne, enliges besvær med at holde en stor lejlighed) havde betydning for flytninger, og hvor ledelsen helst undgik at blande sig, men lod afgørelsen bero på ventelister og lodtrækning. Man havde som beboer mulighed for at avancere hele vejen gennem boligmassen

fra en étværelses lejlighed i den Lange Længe til en treværelses i »Augustenborg« eller »Sønderborg«; men man kunne også spare sammen til at blive selvejer, endda med virksomhedens støtte. Endelig kunne man stille sig tilfreds med den bolig, man havde,⁶⁰ og måske i stedet lægge vægt på at udvikle sin have (jfr. nedenfor). Fordi de fleste bygninger i boligmassen indeholdt både lejligheder og enkelte værelser ved samme trappe, kunne lejlighederne også udvides efter behov, uden at man behøvede at flytte. At værelserne skulle anvendes på denne måde, var muligvis ikke planlagt; men det viste sig hurtigt at være en værdifuld detalje ved boligerne.

Med den spredte beliggenhed og med placeringen af mesterboliger ind imellem arbejderboligerne undgik man, at nogle »kvarterer« var dårligere anset end andre. Det kan ikke udelukkes, at mesterboligen på bakken (»Helsingfors«) i 1895 var bygget på dette sted mellem arbejderboligerne, for at de derboende mestre kunne holde opsyn med arbejderne;⁶¹ men i hvert fald fortsatte man ikke med denne praksis. De øvrige egentlige mesterboliger lå ved dammen og i Brede Alle, og da man i 1903-04 opførte to villaer med ialt 4 nye mesterboliger, valgte man den isolerede beliggenhed ved Brede Alle i lang afstand fra arbejderbebyggelsen på den østlige side af åen.

Når nogle mestre boede i de ældste af de Grå Huse (Kristiania og Stockholm), skyldtes det, at disse huse netop stod færdige og var attraktive i 1907, da de pågældende mestre blev ansat i forbindelse med en udvidelse på fabrikken. Senere kom der

flere arbejderboliger af samme type; men dels var disse mestre åbenbart tilfredse med deres forhold, og dels kunne virksomhedens kontor eventuelt sørge for, at de fik gode og respektable naboer.⁶² I hvert fald kunne virksomheden give nedslag i huslejen som kompensation, og mestrene i »Kristiania« og »Stockholm« betalte under halvdelen af den normale husleje for arbejdere i disse boliger.⁶³

Haverne

Lige så karakteristisk som arbejderboligerne på Brede var de tilhørende haver. Der hørte en have til hver lejlighed (men ikke til værelserne), og selv om husenes beliggenhed forhindrede, at haverne kunne ligge i forbindelse med lejlighederne, lå de dog i umiddelbar nærhed. En sådan have kunne være på 400 m² foruden forhaven ved selve huset.⁶⁴ Hvis man ønskede det, kunne man foruden haven leje et stykke jord i de såkaldte skolehaver, der hed således, fordi de lå ved den gamle skole og engang havde været førstelærerens jordstykke. På denne måde kunne man supplere lønindtægten ved selv at dyrke grøntsager og holde små husdyr. Man havde blomster omkring husene; men de egentlige haver, der i de fleste tilfælde lå i kort afstand fra boligerne, var udelukkende køkkenhaver, hvor man dyrkede alle slags grøntsager og frugt. Man havde høns og kaniner, hvorimod det ikke var tilladt at holde grise. Derfor var det en absolut undtagelse, når væver Otto Jensen af direktør Jacobæus fik lov til at holde gris på betingelse af, at han sørgede for at støbe et cementgulv under svinehuset.⁶⁵

Arbejderboligerne i Brede lå på grænsen mellem by og land. Dette foto fra 1963 taget mellem de Gule Huse giver indtryk af landlige omgivelser. *Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk*

Husleje

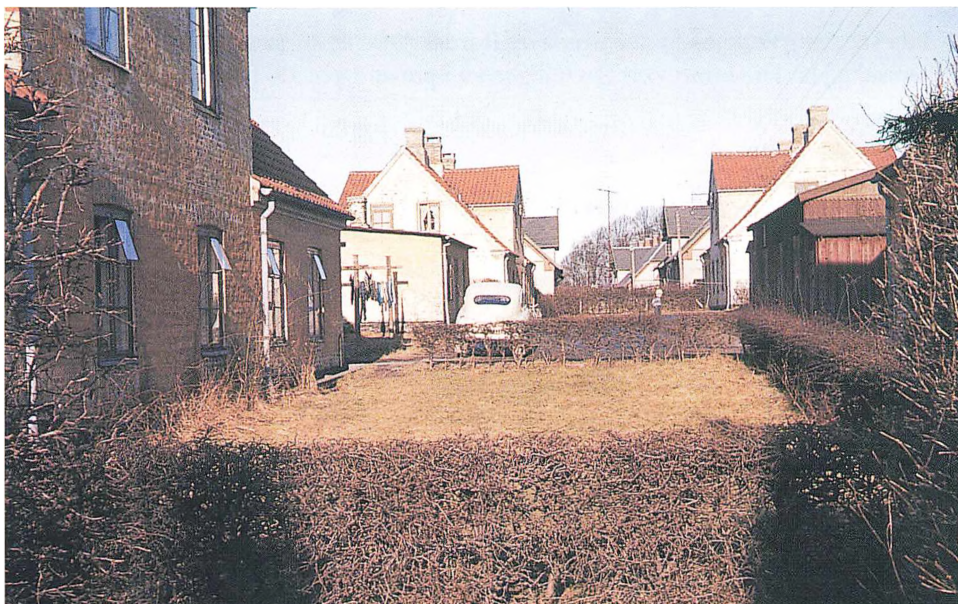
Oplysninger om huslejens størrelse kendes kun fra enkelte år, hvor den omtales i erindringer eller anden løsevet sammenhæng. Det har været hævdet, at huslejekontrakter ikke brugtes, idet virksomheden kunne tillade sig at sige, at »huslejen forudsattes bekendt«. Imidlertid nævner et udfyldt spørgeskema fra 1914, at lejerne havde kontrakter, og at opsigelsesfristen var 4 uger fra begge sider.⁶⁶ Der blev tilsyneladende indført nye huslejekontrakter i 1952, hvor samtidig en fortrykt overenskomst forhøjede huslejen ved indførelse af en vedligeholdelseskonto.⁶⁷

Tilsyneladende har det oprindeligt væ-

ret gratis at bo i arbejderboligerne, eller rettere sagt, det var en del af lønnen, som ikke opgjordes i penge. I 1855, hvor der var 139 faste arbejdere på Brede (68 mænd og 47 kvinder samt 10 drenge og 14 piger under 15 år), nævnes det, at arbejderne foruden lønnen havde fri bolig.⁶⁸ Endnu i 1866 omtales det som ovenfor nævnt, at arbejdernes løn var »foruden fri bolig«.⁶⁹

Den tidligste omtale af husleje er i 1887, hvor det nævnes, at fabrikken udlejer boligerne til arbejderne »til halv pris« for 40 og 50 kr. årligt for en lejlighed på 2 værelser, køkken og have.⁷⁰ I 1894 var huslejen fra 50 øre til én krone om ugen.⁷¹

En af de standardfortællinger, der verse-

Andre steder gjorde bebyggelsen et bymæssigt indtryk. Her ser man fra gården bag »Boston« mod nord med »Helsingfors« og »Wien« samt de først opførte Grå Huse i baggrunden.

Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

rer blandt gamle bredere, går ud på, at arbejderne efter en stor tekstilstrejke i 1905 fik en krone mere i løn, men at fabrikanten derefter bare satte huslejen en krone op. Historien fortælles mest præcist af spindemester Svend Bengtsson, der fortæller, at arbejderne vandt strejken i 1905; men så lagde fabrikanten en krone på huslejen - fra 1,50 kr./ugen til 2,50 kr./ugen. Svend Bengtssons far tjente dengang 10 kr./ugen.⁷² Det fremgår af de kommunale mandtalslister, at huslejen var konstant i årene 1904-06. Årgangene 1907-12 indeholder ikke oplysninger om husleje; men i 1913 var huslejerne steget kraftigt - hvornår kan ikke afgøres. Svend Bengtssons

far, Oluf Bengtsson (1873-1949), boede i denne periode i en toværelses lejlighed i »Amsterdam« (Brede nr. 129), hvor huslejen i 1904-06 var 1,25 kr./ugen og i 1913 3,25 kr./ugen.⁷³ Historien om den ekstra krone lagt på huslejen er i virkeligheden underdrevet, for huslejen steg ikke én, men to kroner. Det skete imidlertid ikke i 1905, men i 1911, hvor et bevaret brev fra den lokale fagforenings kasserer til hovedforbundet kaster lys over sagen: »og nu er den jo gruelig gal herude, han har saa godt som lagt 2 Kroner mere paa hver Lejlighed om Ugen. Hvor de før gav 1.25 giver de nu 3.25, før 1.75 nu 3.75, og dem der havde et Værelse foruden Lejligheden gav før 40

Tabel 3. Årlig husleje i kr. for Brede og Rørdal Arbejderby sammenlignet med gennemsnitlig husleje for treværelses lejligheder i provinsbyer, 1911-1961.

	Brede	Rørdal	Provinsbyerne
1911			214 ³
1913	234		
1914		156	
1916			230
1920			339
1921			356
1922		196 ¹	359
1923	234	229 ²	388
1930			463
1933		228	
1935			494
1938	275,60		
1945			592
1948		260	
1950			698
1953	416		
1955			790 ⁴
1956		260	
1960			828 ⁵
1961		476	

- 1) Lejen forhøjet ifølge huslejenævnet
- 2) Lejeforhøjelsen skyldes indlæggelse af elektricitet. Lejeforhøjelsen skal løbe i en 10 års periode.
- 3) Tallet gælder provinsbyer ialt, opgjort for treværelses lejligheder i forhus.
- 4) Tallet er opgjort for lejligheder uden centralvarme.
- 5) Tallet er opgjort for lejligheder opført 1890-1930 uden centralvarme.

Kilde: Huslejen for Rørdal er opgjort på basis af oplysninger på de originale huslejekontrakter. Den gennemsnitlige årlige husleje for provinsbyer stammer fra Statistisk Årbog for de pågældende år.

Ovenstående tabel og noter er citeret efter Hannelene Toft Jensen og Per Axelsen: Fabrikboliger i Danmark, Lolland-Falster (1982) s. 9, med tilføjelse af huslejebeløb fra Brede, gældende for treværelses stuelejligheder i ejendommene "Kristiania" og "Stockholm" opført i 1907 (før 1907 fandtes der ikke treværelses lejligheder på Brede). Kilde til sidstnævnte: Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk Kommunes arkiv, mandtalslister 1913-1923 (årgangene 1907-12 indeholder ikke huslejeoplysninger); Erhvervsarkivet, I. C. Modeveg & Søn A/S, protokol/kartotek over udlejning af boliger.

Øre nu 75 Øre, saa man kan jo godt forstaa at den trykker, indtil de faar indrettet dem efter det nye System.«⁷⁴

Efter 1913, hvor huslejen kendes for

samtligte beboede lejemaal på Brede, steg huslejerne frem til 1954 angiveligt kun tre gange.⁷⁵ Derefter steg de kraftigt.

I 1938 kostede en treværelses lejlighed

4,30-6,55 kr. om ugen, en tovværelses 3,15-3,90 kr., en etværelses (d.v.s. et værelse + køkken) 1,90 kr. og et enkelt værelse 0,90-1,20 kr. En mesterbolig (et halvt dobbelthus) kostede 5,75-8,75 kr.⁷⁶

Omkring 1950 var huslejen i en treværelses lejlighed 8-11 kr. om ugen. En tovværelses kostede 5,50-9,00 kr., en etværelses 4,50-5,50 kr. og et enkelt værelse 2,50-3,50 kr. 2 sammenhængende værelser kostede det dobbelte.⁷⁷

Det er nævnt, at huslejeniveauet i Brede arbejderboliger var lavt i forhold til omgivelserne. I de hele taget er det karakteristisk for fabriksboliger, at huslejen er forholdsvis lav, fordi formålet med disse boliger ikke er direkte fortjeneste. Brede huslejer kan sammenlignes med en undersøgelse af huslejerne i Rørdal Arbejderby ved Aalborg set i forhold til gennemsnits-huslejen i provinsbyerne,⁷⁸ jfr. tabel 3. Huslejeniveauet på Lyngby-egnen var ganske vist højere end i provinsen (men lavere end i København);⁷⁹ men fordi lønniveauet på Brede var lavere end i Lyngby, er det ikke urimeligt at sammenligne Brede huslejer med provinsens. Det fremgår dog af tabel 3, at huslejeniveauet på Brede i 1913 var det samme som for almindelige udlejningslejligheder i provinsbyerne; men i forhold til disse foregik stigningen i huslejen lige som i Rørdal langsommere i de følgende år. Besvarelsen af et spørgeskema fra 1914 om boligforholdene på Brede nævner, at huslejen på dette tidspunkt var 30-40% højere i Lyngby end på Brede, men at den andre steder i omegnen var den samme som på Brede eller »eventuelt lavere«.⁸⁰

Forbedringer i boligforholdene

Det er ovenfor påvist, hvordan pladsforholdene gradvist forbedredes i arbejderboligerne. Familiestørrelserne var faldende og lejlighedernes værelsesantal stigende samtidig med, at huslejen holdt sig på et lavt niveau. Tabel 2 viser, at den typiske arbejderbolig (d.v.s. den almindeligste type) fra fabrikkens udflytning til Brede og op til 1857 var en lejlighed bestående af stue og kammer samt køkken. Fra 1857 til 1921 var tovværelses lejligheden almindeligst, og derefter frem til fabrikkens lukning i 1956 treværelses lejligheden. Sideløbende med denne udvikling mod større lejligheder trivedes stadig den étværelses lejlighed samtidig med, at der stadig blev flere store lejligheder (over 3 værelser), hvorimod antallet af enkelte værelser faldt efter et maksimum i 1921. Denne udvikling imod en bedre boligstandard understreges af, at antallet af husstande ikke steg fra 1921 til 1956, hvorimod der blev flere lejligheder ved sammenlægning af enkelte værelser. Hertil kom desuden forbedrede sanitære forhold og indlægning af installationer, der gjorde tilværelsen nemmere.

Da f.eks. den Lange Længe blev bygget i 1833, var den ganske uden installationer bortset fra ildsteder og kakkelovne. Man hentede vand fra en brønd mellem hovedbygningen og asylet⁸¹ og hældte spildevandet ud i den åbne rende langs husets vestside. Senere fik man vaske i køkkenbordene med afløb i rør, der gik gennem husmuren til renden udenfor. I 1905 blev der kloakeret på Brede efter krav fra sundhedskommissionen og en påfølgende retssag, der nåede til Højesteret,⁸² og i 1908 blev

der indlagt vand i arbejderboligerne.⁸³ I 1866 fandtes der gas indlagt til belysning, og i 1909 kom der elektricitet fra NESA. Bredes gasværk blev nedlagt, da der i 1913 kom kommunal gas fra Lyngby Gasværk.⁸⁴ Vask foregik udendørs frem til 1934, hvor der opførtes et muret vaskehus.⁸⁵ Toiletterne var anbragt uden for bygningen i et træskur frem til 1941, hvor der ved ombygningen blev indlagt toiletter.⁸⁶

I de øvrige arbejderboliger foregik der tilsvarende ændringer, idet dog de Grå Huse aldrig nåede at få indlagt toiletter, inden de blev revet ned i 1960'erne. De Grå Huse var den sidste større bebyggelse i Lyngby-Taarbæk Kommune, hvor der fandtes retirader, og kommunen pressede på for at få retiraderne afskaffet. Men allerede i 1956, da klædefabrikken lukkede og boligerne derfor principielt ophørte med at være arbejderboliger, var disse boliger umoderne. Til gengæld var de hyggelige og billige. Man kan sige, at arbejderboligerne på Brede var forud for deres tid, da de blev bygget, men sakkede bagud, da virksomheden efter ca. 1950 ikke længere havde råd til, eller interesse i at forbedre dem.

Arbejderboligerne som del af virksomhedens ledelsesstrategi

Tilsyneladende blev boligerne udlejet til arbejderne som et naturligt gode ved at være ansat på Brede, og alle havde i princippet mulighed for at få en bolig. Men selv om kontoret førte ventelister, var det i perioder med knaphed på boliger ledelsen, der havde det afgørende ord ved anvisningen og dermed demonstrerede, at det var fabrikkens boliger og ikke arbejdernes.

Og selv om man havde fået en bolig på Brede, var det ikke en livsforsikring. Man boede billigt og var sikret arbejde til sin død, hvis man opførte sig ordentligt; men hvis man skøjede ud og blev fyret, mistede man samtidig sin bolig. Det var disse realiteter, der lå bag ved en episode fra begyndelsen af 1890'erne: en ung vikar på Brede Skole havde svært ved at sætte sig i respekt og måtte straffe en dreng for uro i klassen, hvorefter forældrene klagede. Men om aftenen kom moderen med drengen, som bad om forladelse. »Ja, og så skulle jeg bede om en attest, for ellers får vi afsked fra fabrikken. Det sagde direktør Daverkosen«.⁸⁷ Efter Edmund Daverkosens død i 1918 blev eksempler som dette sjældnere, og efterhånden som fabrikkens boliger blev mindre attraktive og både beskæftigelsen og det sociale sikkerhedsnet blev bedre, tabte boligerne betydning som ledelsesinstrument.

Hvilke fordele havde henholdsvis ledelsen og arbejderne af systemet med fabriksboliger? Som direktør H. W. Jacobæus udtrykte det, »det var ikke filantropi altsammen, det var for at skaffe arbejdskraft«.⁸⁸ Boligerne skal ses som et instrument for ledelsen til at tiltrække og fastholde de dygtige og pålidelige arbejdere i virksomhedens tjeneste, og til at sikre, at de specialister, fabrikken havde brug for, var inden for rækkevidde, når behovet opstod. Selv om det i hvert fald fra 1900, da Lyngby-Vedbæk Jernbane åbnede, ikke var nogen hindring for at være til stede på fabrikken i arbejdstiden, at man boede f.eks. i Lyngby eller Nærum, nyttede det ikke, hvis der uden for

Ane og Niels Pedersen med deres 10 børn foran den Lange Længe ca. 1910. Smed Niels Pedersen boede i daværende nr. 34, den næstnordligste lejlighed, hvor døren står åben i baggrunden. Børnene, der ikke alle samtidig boede i den toværelses lejlighed, er fra venstre forrest Aage, Minna (mellem forældrene), Olga, Johanne og Agnes, bagest Marie, Adolf, Oluf, Peter og Anna. Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

arbejdstiden blev brug for den pågældende, f.eks. ved maskinskade under overarbejde. Derfor var det i virksomhedens interesse, at så mange som muligt af kernearbejderne og de betroede medarbejdere boede ved fabrikken. Det betød også noget, at man havde en disponibel ekstra arbejdsstyrke i familiernes kvinder og børn, der ikke til daglig arbejdede på fabrikken, men som kendte arbejdet og kunne tilkaldes ved spidsbelastning.⁸⁹ Samtidig havde ledelsen i boligerne et instrument til at regulere arbejderne adfærd, fordi boligen bortfaldt sammen med

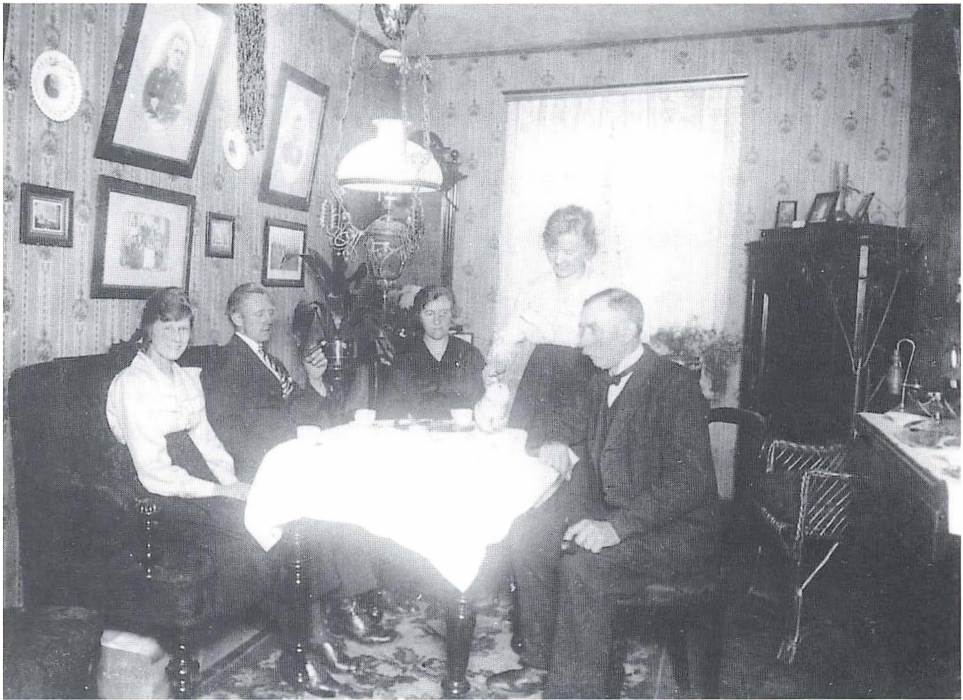
arbejdet - hvis en arbejder skejede ud og blev fyret, mistede hans familie sin bolig. Det var et stærkt magtmiddel, og det var effektivt, fordi boligernes beliggenhed gjorde det muligt for ledelsen at kontrollere arbejderne døgnet rundt. Hvis en arbejder kom beruset hjem om aftenen, vidste hans mester allerede om morgenen, før den pågældende overhovedet var mødt på arbejde, at han ikke var fuldt arbejdsdygtig, og at han skulle sendes hjem og derefter trækkes i lønnen.⁹⁰ Mere generelt gjaldt det, at Brede Klædefabrik bevidst rekrutterede sine nye arbejdere

fra landdistrikterne (f. eks. kom et stort antal fra Hornsherred), fordi de var mere stabile og mindre kritiske end byboerne.⁹¹ Det gjaldt om at holde disse nytilkomne - man fristes til at sige »indsfødte på naturstadiet«⁹² - inden for Brede, således at de ikke blev »smittet« af politisk agitation på steder, hvor ledelsen ikke kunne forbyde den. Den samme strategi lå til grund for »indelukkesfesterne«, hvor fabrikanten havde opstillet en dansestrade i fællesområdet »Indelukket« for at holde arbejderne hjemme fra Dyrehavsbakken og omegnens kroer, lige som han forbød arbejderne at holde »Social-Demokraten«.⁹³ Da arbejderne alligevel stiftede fagforeningen i 1898, flyttede fabrikanten estraden fra Indelukket ned på fabrikken og ombyggede den til vaskerum for arbejderne.⁹⁴ Før den lokale fagforenings stiftelse kunne medlemskab af en fagforening medføre bortvisning;⁹⁵ men i 1899 opgav fabrikanten at bekæmpe fagforeningen og meldte sig i arbejdsgiverforening.

Set fra ledelsens side var der altså adskillige fordele ved at have boligerne. Ulemperne var naturligvis, at det kostede penge at bygge og vedligeholde dem, og at disse udgifter ikke ville kunne dækkes fuldtud af husejen, hvis boligerne skulle være attraktive og dermed have den ønskede virkning. Men her havde Brede Klædefabrik den fordel, at virksomheden i forvejen ejede grunden, som boligerne skulle bygges på, og som virksomheden på daværende tidspunkt ikke havde andre planer med. I øvrigt kunne man udnytte stordriftens fordele: man havde i forvejen

af hensyn til fabrikkens drift en stab af håndværkere, som i ledige stunder kunne sættes til at foretage reparationer i boligerne, lige som arbejderne selv kunne sættes til at kalle og male husene i perioder, hvor der alligevel ikke var arbejde til dem på fabrikken, og man kunne gøre fordelagtige fællesindkøb af materialer og brændsel. Endelig havde virksomheden en stor egenkapital, således at den ikke behøvede at låne penge til boligernes opførelse. På denne måde kostede boligerne ikke så meget, som de var værd for virksomheden. Dette forhold kommer til udtryk i nogle udtalelser af tidligere administrerende direktør H. W. Jacobæus: brederne havde en bedre levestandard end normalt, fordi de boede billigt, og Tekstilfabrikantforeningen var ikke glad for, at brederne blev tilgodeset på denne måde, fordi der kunne opstå misforhold (nemlig i forhold til andre fabrikkere, der ikke kunne tilbyde de samme goder). »Faciliteterne kostede jo ikke noget« (fordi virksomheden på Jacobæus' tid allerede havde boligerne og kun behøvede at vedligeholde dem).⁹⁶ - Disse udtalelser faldt længe efter fabrikkens lukning, og Jacobæus kunne derfor tillade sig at afsløre strategien: »Det var meget smukt altsammen; men man kan ikke komme uden om, at der bag ved det lå dette - at få arbejdskraft.« Rigtigere formuleret havde boligerne det formål at fastholde den bedste del af arbejdsstyrken.

Tidligere forvalter Marius Jensen fortæller, at fabrikant Daverkosen lavede systemet med arbejderboliger osv. for at skabe en stab af specialister, udlært fra barnsben gennem fabrikkens forskellige afde-

*Smed Niels Pedersen i sin stue i daværende nr. 34 i den Lange Længe sammen med fire af sine børn i 1919, hvor han netop var blevet enkemand. Det er Agnes, der skænker kaffe. I sofaen sidder Minna og Oluf, bag bordet Anna.
Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk*

linger. En væver havde således ofte været spinder, således at han vidste, hvordan garnet skulle behandles. De vævere, der var taget ind fra gaden direkte til dette arbejde, fordi man manglede folk, blev ikke nær så dygtige.⁹⁷

Alle disse argumenter er rationelle og har sandsynligvis været overvejet af ledelsen, selv om det ikke kan bevises, fordi ledelsen ikke har efterladt en redegørelse for sin strategi. Det nytter ikke at lede efter et belæg, for hvis der har været tale om strategi, har det dog også været en del af strate-

gien, at den ikke måtte kunne afsløres. Det har i hvert fald skullet se ud, som om ledelsen af egen drift gerne ville gøre sine arbejdere en tjeneste ved at bygge for dem. Det skulle fremstå som naturligt, at man gerne ville gøre tilværelsen så behagelig som muligt for de ansatte. Det ville gøre dem glade, trygge og samarbejdsvillige, re- de til at yde en gentjeneste, når virksomheden havde brug for det. Men hvis de fik indtryk af, at der var tale om en strategi, kunne den let tabe sin virkning.⁹⁸ Der er dog grund til at tro, at fabrikant Edmund

Daverkosen havde nemt ved at falde ind i den patriarkalske rolle. Han holdt simpelt hen af sine arbejdere og sin fabrik, lige som han holdt af sin familie.⁹⁹ Derfor har selv sagføreren og politikerens Carl Madsen, trods sin kritiske holdning til det patriarkalske samfund på Brede, i sine erindringer indrømmet, at fabrikantens vilje »ikke var ond«. ¹⁰⁰

Desværre har Edmund Daverkosen (1854-1918) som nævnt ikke selv givet udtryk for sin strategi. Det har til gengæld den noget ældre Alfred Krupp (1812-87), som man kunne forestille sig, at Edmund Daverkosen har hørt om og taget ved lære af. Alfred Krupp er bl.a. kendt for at have anlagt en række kolonier af arbejderboliger i omegnen af sin virksomhed i Essen. Allerede i 1864 udtalte Alfred Krupp sig til fordel for arbejderboliger med haver, selv om de var dyrere: »Jeg tror, at det økonomisk (d.v.s. som et tilskud til dækning af leveomkostningerne) og moralsk betragtet er meget nyttigt at få arbejderfamilierne til at interessere sig for havedyrkning. Mændene taber lysten til værtshuset, og konerne og børnene glæder sig over afgrøden.«¹⁰¹ I 1877 udgav Alfred Krupp et skrift rettet til sine arbejdere, hvori det bl.a. hedder: »En alvorlig beskæftigelse med landspolitik kræver mere tid og dybere indsigt i vanskelige forhold, end I har til rådighed. At snakke politik på et værtshus er desuden meget dyrt, for de penge kan man få noget bedre hjemme. Når I er færdige med jeres arbejde, skal I blive i jeres egen kreds - hos jeres forældre, hos jeres kone og jeres børn. Der skal I finde rekreation ved at tænke på husholdning og opdra-

gelse. Det og jeres arbejde skal først og fremmest være jeres politik. Det vil give jer glade timer.«¹⁰² Set på denne baggrund fremtræder Edmund Daverkosens boligpolitik tydeligt som en strategi, som skulle gøre beboerne tilfredse og knytte dem til virksomheden, men afsondre dem fra påvirkning fra andre dele af samfundet.

For arbejdernes vedkommende lå fordele ved boligerne naturligvis i, at de var velbeliggende, billige og trygge. Ulemperne bestod i, at lejlighederne var, eller efterhånden blev utidssvarende, og at man var afhængig af arbejdsgiverens forgodtbefindende også uden for arbejdstiden. Hvis man kunne finde sig i disse forhold, trivedes man godt på Brede - det er baggrunden for det generelle billede af en idyllisk lilleverden med hyggelige kaffeborde i haverne, som bl.a. udtrykkes i den film om Brede, som blev optaget ved fabrikkens lukning.¹⁰³ Men hvis man var bevidst om de reelle magtforhold i dette samfund og følte dem som en belastning, kunne man kun ændre situationen ved at flytte uden for Brede. Hans Larsens eksempel er nævnt ovenfor. En anden, som ikke ville bo på Brede, var forretter Axel Madsen. Han mente, at han ville føle sig ufri, hvis han skulle bo på Brede, og valgte derfor at bo i Lundtofte.¹⁰⁴ Der var dog også dem, der valgte en middevej. Normalt sørgede fabrikkens kontor for at betale de ansattes faste udgifter, inden lønnen kom til udbetaling: husleje, brændsel, sygekasse, afdrag på evt. skattegæld osv. Men der var i mellemkrigstiden ca. 50 ansatte, som foretrak at få hele lønnen udbetalt og selv føre regnskab med deres betalinger.¹⁰⁵

Beboere i »Boston« i gang med at vaske uden for huset i 1908. Samme år blev der indlagt vand i husene; men de Gule Huse fik først vaskehuse i 1934. Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

Sammenligning med andre fabriksboliger

En samlet undersøgelse af fabriksboliger i Danmark, d.v.s. arbejder- og funktionærboliger opført af virksomheder til (nogle af) deres ansatte, er kun gennemført for dele af landet og kun publiceret for Lolland-Falster.¹⁰⁶ Det fremgår af undersøgelsen, at det største eksempel, Nakskov Skibsværft med sine 97 huse i fabrikskolonien Rosnæs (ialt ca. 300 lejligheder) er det eneste, der størrelsesmæssigt kan sammenlignes med Brede. De øvrige er langt mindre, og hvis man kan tage eksemplerne fra Lolland-Falster som karakteristiske for

Danmark som helhed, er Brede alene ved sin størrelse og graden af udbygning med institutioner en usædvanlig bebyggelse af fabriksboliger. Havebyen Rosnæs er anlagt samtidig med Nakskov Skibsværft i 1916 og siden udbygget frem til 1960'erne, og bebyggelsen tilhørte ved undersøgelsens publicering i 1982 stadig værftet, hvor man skulle være ansat for at kunne bo i dets huse. Da de første boliger blev opført i 1916, var hensigten med dem at tiltrække kvalificerede skibsbyggere, som der på dette tidspunkt var mangel på; men senere så virksomheden ikke så nøje på, hvilke af

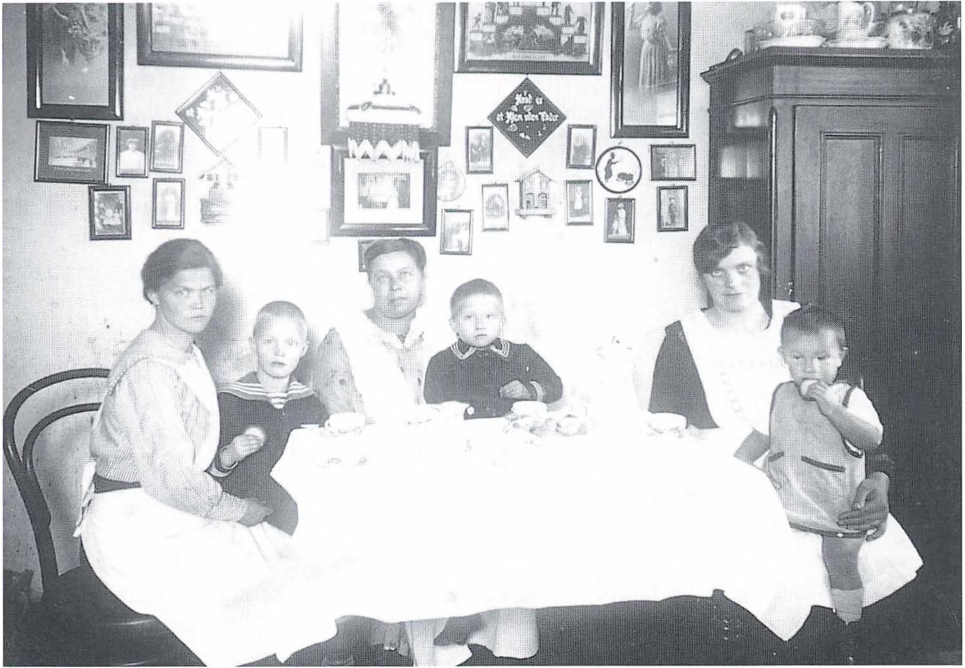

Stuen i en lejlighed i »Wien« i 1913 hos væver Oluf Jensen, hans hustru Elna og datteren Valborg. På den anden side af bordet sidder Oluf Jensens ugifte søster Marie, der arbejdede i karteriet, og deres gamle mor Marie Jens Amunds, der er på besøg hjemme fra Ferslev i Hornsherred

Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

dens ansatte der fik bolig i bebyggelsen.¹⁰⁷ Den fortsatte udbygning omtales som et usædvanligt træk ved fabriksboliger i Danmark,¹⁰⁸ men var som ovenfor nævnt også påtænkt på Brede, hvor imidlertid udførelsen blev forhindret af fabrikkens lukning. Det almindelige ved fabriksboliger er ellers, at de er statiske - der opføres et bestemt antal, som ikke senere udvides eller fornyes, men typisk afhændes af virksomheden omkr. 1960. Fælles med Brede er også præget af haveby; men hvor Rosnæs er inspireret af den samtidige havebybevægelse, som er en tilbagevenden til tra-

ditionen før etagebyggeriets opståen, nåede denne tradition aldrig at blive brudt på Brede (eller i det hele taget ved Mølleåen). Kun betød udformningen af 1800-tallets arbejderboliger som rækkehus og det tidlige 1900-tals som flerfamiliehuse, at arbejderne køkkenhaver på Brede ikke kunne anlægges direkte op til husene, men lå - og for de bevarede vedkommende stadig ligger - i kort afstand. Et andet lighedstræk er, at Rosnæs endnu i 1982 også administrerede udlejning af værelser i 4 logihuse indrettet med enkeltværelser og fællesrum. Værelserne udlejedes incl. varme, rengøring

Marie Jensen boede på et værelse i »Wien«. Her sidder hun i midten med sin nevø Ejvy fra broderens lejlighed nedenunder. To veninder, begge ugifte mødre, er på besøg med deres børn.

Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

og vask af sengetøj, og de var beregnet for ungarle og lærlinge. Forskellen til Brede er kun, at værelserne på Brede var forholdsvis flere i antal (nemlig i forhold til antallet af lejligheder), og at de var placeret i de samme huse som lejlighederne, således at værelserne også kunne anvendes til midlertidigt at udvide lejlighederne, jfr. ovenfor. Ved denne placering af de enkelte værelser opnåede man samtidig, at det udisciplinerede og støjende ungarlemiljø, som kunne være karakteristisk for logihusene, blev nedtonet og reguleret ved en opdeling i mindre grupper enlige, der boede

sammen med familier. Endelig er det et fællestræk, at man også i Rosnæs kunne blive boende i lejlighederne som pensionist, men at kommunen (Nakskov) desuden i 1972 opførte pensionistboliger i området. Derimod er det interessant, at Nakskov Skibsværft ikke kendes som en patriarkalsk ledet virksomhed.¹⁰⁹

Af andre lokaliteter med fabriksboliger, der ikke er omfattet af den ufuldførte landsundersøgelse, og som i størrelse kan sammenlignes med Brede, kan først og fremmest nævnes Raadvad med sine 79 husstande og 349 beboere i 1921.¹¹⁰ Det er

karakteristisk for arbejderboligerne i Raadvad, at der frem til 1916 næppe fandtes to ens lejligheder i de gamle og uensartede bygninger, hvoraf flere stammer fra tiden omkring 1760.¹¹¹ Det var først i 1916-17, da jernvarefabrikken i Raadvad på grund af 1. Verdenskrig blomstrede op og udvidede arbejdsstyrken, at ensartede arbejderboliger blev opført i de fire såkaldte Nye Huse, toetages blokke med udnyttet loftsetage, hver med 8 toværelses og 2 treværelses lejligheder (de sidstnævnte i loftsetagen). I de Nye Huse var der i modsætning til Brede indendørs toiletter; men det var fælles klosetter på trapperne, ét til hver to lejligheder, og altså ikke vandskylende. Først i 1918 blev der lagt vandledninger fra Lyngby Vandværk til Raadvad,¹¹² og indtil da skulle alt vand hentes ved kilden midt i byen. Det var navnlig besværligt for beboerne i de Nye Huse, hvor vaskerummene var anbragt i tagetagen.¹¹³ Huslejen i de Nye Huse var i 1918, da beboerne flyttede ind, 313-340 kr. om året for en toværelses og 365-391 kr. om året for en treværelses lejlighed. Raadvad kan ikke siges at have været patriarkalsk ledet, selv om boligerne tilhørte fabrikken, og huslejen var højere end gennemsnittet for provinsbyerne, jfr. tabel 3.

I Frederiksværk havde i slutningen af 1700-tallet mestrene og funktionærerne fri bolig med brændsel i værkbyen foruden lønnen. En del af svendene boede i værkbyen med boligen som en del af lønnen. Resten af svendene samt de ufaglærte arbejdere boede i de omliggende landsbyer, for svendenes vedkommende navnlig i Vinderød og Kregme sogne. Disse forhold

fortsatte gennem 1800-tallet.¹¹⁴ Det er derfor ikke helt korrekt at betegne virksomhedens boliger i værkbyen som arbejderboliger; men en undtagelse, den såkaldte »Svenskerækken« (Havnevej 1-3), der er opført omkring 1800 og bevaret i stærkt ombygget tilstand, kan med sine oprindeligt 12 ens etværelses lejligheder med kammer godt sammenlignes med den Lange Længe på Brede.¹¹⁵

Derimod giver Rørdal Arbejderby ved Limfjorden øst for Aalborg mulighed for sammenligning med Brede. Her anlagdes i 1889 Aalborg Portland Cementfabrik, og i 1891 byggedes de første boliger. Der blev kun opført en enkelt bygning med arbejderboliger, selv om der var planlagt flere: en toetages længe med 4 toværelses lejligheder på hver etage. Hver lejlighed havde sin egen indgangsdør »for at undgå nabostridigheder«, og de mange døre gav huset et pudsigt udseende. Det var tegnet af ingeniør Alex. Foss og vurderes således: »facadeudtrykket er ydmygt, og må betegnes som alm. købstadsarkitektur«.¹¹⁶ Dette hus minder i udseende og indretning meget om det Gamle Købmandshus på Brede, som fik sit udseende omtrent samtidig, i 1888. Da cementfabrikken i 1898 fortsatte udbygningen af arbejderboliger, skete det i form af et byggeaktieselskab, der udnyttede muligheden for at opnå et billigt statslån. Husene, der skulle opføres, kom også til at ligne samtidens byggeforeningshuse. Der var tale om dels tofamiliehuse, dels toetages huse med tagetage, indrettet med ialt 6 lejligheder. Lejlighederne i de sidstnævnte huse var mindre; men begge typer var indrettet med et soveværelse, et kom-

Maler Paul Rieck og hans hustru Marie i deres lejlighed i »Rom« ca. 1915. Børnene er Emmy (t.v.) og Gertrud. I 1920 flyttede familien til »Kristiania«.

Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

bineret køkken/opholdsrum og et opvaskerum. Lejlighederne i tofamiliehusene havde endvidere hver et loftsværelse. Der hørte haver til alle lejligheder. Egentlig skulle der have været opført to-en-halvetages blokke med lejligheder; men planen blev ændret til de nævnte 2- og 6-familiehusene i åben havebebyggelse, efter sigende fordi fabrikkens direktør havde besøgt en minearbejderby i Ruhr, der var udformet som haveby, og havde ladet sig inspirere af den. Det kombinerede køkken/opholdsrum tilskrives imidlertid engelsk inspiration, selv om det også kendes fra tyske arbejderboliger.¹¹⁷ Der var planlagt 125 dob-

belthuse og 25 6-familiehusene; men heraf nåede kun 30 dobbelthuse at blive opført.

Mens Bredes række- og etagehuse er typer, der er velkendte fra andre, ældre industri anlæg i Danmark, er 4-familiehusene fra 1890-1920 sværere at indpasse i en tradition. Isoleret betragtet var disse huses styrke, at de lignede almindelige danske landhuse, som man var vant til, og som man kunne gå rundt om og føle ejerfølelse for samtidig med, at de kunne rumme et betydeligt antal beboere i en fleksibel planløsning (ved fordeling af værelserne på 1. sal i forhold til lejlighederne). Det har været hævdet, at tofamiliehu-

Maler Paul Rieck hugger brænde ca. 1920 uden for sit brændselsrum i skuret ved »Stockholm«, som ses i baggrunden.

Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

set er den mest plads- og materialebesparende byggeform, der samtidig muliggør en udelt have direkte ved huset (modsat rækkehusets opdeling i smalle for- og baghave);¹¹⁸ men ved et 4-familiehus med en lejlighed i hvert hjørne af huset kunne man opnå et dobbelt så rationelt hus/have-forhold, men stadig med direkte adgang til, og med en acceptabel facon på haven. At husformen med 4 lejligheder ikke var ukendt i ældre dansk byggeri, viser eksemplerne Asylgade 13 i Bondebyen i Lyngby. Om Kæret 14 i Lundtofte og de ovenfor nævnte arbejderboliger på Brede i 1857 og 1870.¹¹⁹ Denne hustype, hvis største fordel

var dens sparsommelighed med materialer og opvarmning, kendes navnlig fra 1850'erne fra Mühlhausen (Mulhouse) i Alsace, hvorfra den bredte sig til Belgien og Tyskland («Kreutzgrundrisshäuser»);¹²⁰ De Gule og de Grå Huse i Brede var dog ikke af denne type, men snarere sammenbyggede dobbelthuse: de fire stuelejligheder lå på række med vinduer i både for- og bagfacaden, således at de kunne udluftes ved gennemtræk. Alle husene lå i retningen nord-syd, og da de ikke havde vinduer i gavlene i stueetagen, havde alle stuelejlighederne samme muligheder for at få sol i alle værelser. Også denne husform har for-

billeder i ældre dansk byggeskik.¹²¹ Selv om de Gule og de Grå Huse var udtryk for fremskridt i forhold til den ældre boligbebyggelse, var deres karakter af arbejderboliger dog tydelig. De var uden kælder (de ældste Grå Huse havde dog en lille viktualiekælder), og de Grå Huse havde ikke entreer. Når yderdøren åbnedes, var der adgang for både kulde og nysgerrige blikke helt ind i stuerne.

Tilbage står spørgsmålet om, hvorfra ideen stammer med at fordele virksomhedens bestand af enkelte værelser i små grupper på lofterne over familieboligerne. Direkte forbilleder har ikke kunnet påvises, og den specielle udformning kan for

så vidt godt være udviklet lokalt ved mødet mellem dansk og tysk tradition. Tyske arbejderboliger havde ofte køkken og stue(r) fornedet og soveværelse(r) foroven, og det var almindeligt at fremleje et værelse til en logerende. I Danmark var loftet derimod ofte udnyttet, som det f.eks. blev nævnt ovenfor om den Lange Længe. Når virksomheden nu valgte at indrette værelser på loftet, som man vidste ville blive fremlejet, kunne man lige så godt lade det være virksomheden selv, der stod for udlejningen. På denne måde undgik man at skulle bygge særlige logihuse til de enlige arbejdere («Menagen») med serveringskøkken og spisesal samt op-

Marie og Paul Riecks tre døtre Emmy, Grethe og Gertrud uden for lejligheden i »Kristiania« ca. 1920. Husene i baggrunden er fra venstre »Basel«, »Prag«, »Bergen« og »Trondhjem«.

Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

holdslokaler, som det brugtes i Tyskland, og man kunne sørge for, at pladsen i huse-
ne blev fuldt udnyttet: en familie fik ikke
tildelt et ekstra værelse, før børnenes antal
krævede det, og når børnene var flyttet
hjemme fra, kunne værelset atter lejes ud
til en enlig arbejder. Denne personale-
gruppe kunne imidlertid ikke undvære lo-
ghusets funktion med serveringskøkken
og spisesal, og disse faciliteter blev så hen-
lagt til et særligt spisehus, der også havde
andre funktioner. Af opholdsrum fandtes
der den såkaldte »borgestue« i nordenden
af den Lille Længe lige over for hoved-
bygningen.¹²²

Afslutning

Brede Klædefabriks arbejderboliger nå-
de at eksistere så længe, at de kom til at
spille flere roller i fabrikssamfundet. Først
var de en nødvendighed for en nystartet
fabrik i et område, hvor der ikke i forvej-
en fandtes boliger. Derefter blev de en
vigtig faktor i virksomhedens ledelses-
strategi over for de ansatte. Til sidst blev
de et relik, der videreførtes som en tradi-
tion, og som fik lov at ligge i fred, til
grundpriserne i 1960'erne gjorde det for-
delagtigt for den daværende ejer at sælge
dem til nedrivning. Den midterste perio-
de omfatter især Edmund Daverkosens

tid som teknisk direktør med titlen »fa-
brikant« (1880-1918) og derefter, i af-
svækket form, tiden frem til efter 2.
Verdenskrig. Det var i Edmund Daverko-
sens periode, at den patriarkalske ledel-
sesform, der i sig selv var et relik fra de
tidligere ejeres tid, fik en opblomstring
som en bevidst strategi, hvor ledelsen per-
sonliggjort i fabrikanten optrådte over for
arbejderne som en husfader over for sin
familie, som han i alle måder sørgede for,
men til gengæld krævede viljeløs lydighed
af. I denne strategi var boligerne et vigtigt
instrument; men man må gøre sig klart, at
velfærdsforanstaltninger som billige fa-
briksboliger ikke omvendt behøver at væ-
re udtryk for en patriarkalsk ledelsesstra-
tegi, jfr. ovenfor om Rosnæs. Det egent-
ligt patriarkalske er en påtagelse af roller
og en anvendelse af sprogbrug fra famili-
elivet, som skal tilsløre og legitimere et i
virkeligheden ulige magtforhold mellem
arbejdsgiver og arbejder. I denne
sammenhæng kan det nævnes, at Brandts
Klædefabrik i Odense blev anset for at
være endnu mere patriarkalsk ledet end
Brede. Men den havde ingen boliger til si-
ne ansatte. Så når fabriksboliger underti-
den omtales som »patriarkalske goder«,
er der tale om en sammenblanding af for-
skellige begreber.

Efterskrift. Arbejderboligernes navne

De fremmedartede navne på arbejderboli-
gerne, europæiske og amerikanske storby-

er, har ofte givet anledning til spekulation-
er over, hvorfor husene hed således, og

Væver Otto Jensen i sin have, der lå i de såkaldte »skolehaver«, i 1957 sammen med to af sine børnebørn. Otto Jensen boede i »Stockholm«, som anes i baggrunden helt til højre. Huset for enden af havegangen er »Kristiania«.
Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

der har været givet forskellige forklaringer. Det har således været hævdet, at fabrikan- ten gav husene navne efter de byer, han besøgte på sine rejser;¹²³ men f.eks. havde Edmund Daverkosen aldrig været i Ame- rika. Det er imidlertid rigtigt, at det var Ed- mund Daverkosen, der gav husene deres

navne, og han skal selv have udtalt, at det skyldtes hans utilfredshed med, at beboer- ne selv havde givet husene uofficielle nav- ne, som han ikke brød sig om, såsom »Ka- rens Lyst«, »Maries Fryd« osv.¹²⁴ Da arbej- derboligerne imidlertid fik deres navne al- lerede ved opførelsen,¹²⁵ må det være nav-

*Brændehus mellem »Riga« og »Stockholm« (helt til højre), fotograferet af Peter Ottosson i januar 1970. Ved brændehusets gavl ses »Kristiania«s og »Stockholm«s retirader, der var i brug lige til husets nedrivning.
Nationalmuseet*

nene på de gamle huse neden for bakken (»Fredens Hus«, »Slottet« osv.), Edmund Daverkosen har reageret på. I hvert fald valgte han et navnesystem med store udvalgsmuligheder, lige som det var hans planer med antallet af arbejderboligerne. Samtidig var det navne, der kunne give dette meget stedbundne samfund et pust ude fra den store verden, og navnene blev populære blandt beboerne. En tidligere beboer fortæller i sine erindringer, at han fejrede sit bryllup i Bethlehem og derefter tog på bryllupsrejse til Prag,¹²⁶ og andre

fortæller vidtløftigt om deres flytninger mellem Europas storbyer, selv om det hele i virkeligheden foregik inden for få hundrede meter.

Det er karakteristisk, at »Berlin« ikke optrådte blandt husnavnene, og det skyldtes sandsynligvis, at Edmund Daverkosen (der var tysker og havde været officer i den prøjsiske hær) ville undgå nationale misstemninger. Der boede et antal tyske mestre (afdelingsledere) på Brede, og selv om der ikke kendes eksempler på dansk-tyske modsætninger på selve Bre-

de, kan fabrikanten ikke have undgået at vide, at et forsøg i Lyngby i 1899 på at danne en selskabelig forening af lokalt bosiddende tyskere var endt med et slagsmål.¹²⁷ Navnene på de to sidste arbejderboliger »Sønderborg« og »Augustenborg«, der blev bygget efter Edmund Daverkosens død, var tydeligt nok inspireret af genforeningen i 1920.

Husenes navne var således givet fra be-

gyndelsen; men det er et spørgsmål, om de også kunne ses på husene før 1942. I dette år blev der angiveligt navne på de enkelte huse med store bronzebogstaver.¹²⁸ Flere ældre beboere har imidlertid i deres erindringer hævdet, at der stod navne på husene allerede i deres barndom.¹²⁹ Måske har navnene i en periode været malet på husmurene; men de ses i hvert fald ikke på de ældre fotografier af husene på de foregående sider.

Noter

Forkortelser:

BRA: Landsarkivet for Sjælland, Brandforsikringsarkivalier, taksationer og taksationsprotokoller for Sokkelund Herred 1761-1905, forsikringsprotokoller for Lyngby Sogn 1800-1872; Erhvervsarkivet, Den Alm. Brandforsikring for Landbygninger, forsikringsprotokol for Lyngby Sogn 1875-.

BYG: Lyngby-Taarbæk Kommune, Bygningsafdeling, byggesagsarkivet (1876-).

1. De Danske Byerhverv: Denne beskrivelse er ikke den eneste samtidige, jfr. Aftenposten 1894, og adskillige erindringsartikler hæfter sig ligeledes ved arbejderboligerne; men beskrivelsen i »De Danske Byerhverv« er den i eftertiden oftest citerede.
2. Dette udtryk bruges som betegnelse for boliger ejet af en virksomhed til udlejning blandt dens arbejdere. Andre typer af arbejderboliger var selvejerboliger, privat udlejningsbyggeri (der var langt det mest udbredte), byggeforeninger og andre andelsforeninger samt filantropiske boliger, jfr. Ole Hyldtoft: Arbejderboliger og bymiljøer (Poul Strømstad (red.): Mennesket og Maskinen, Nationalmuseet 1980, s. 72-97).
3. Jeppe Tønsberg: Industrialiseringen af Lyngby, 1984, s. 183-84.
4. Det næststørste eksempel var Raadvad, hvor antallet af husstande efter opførelsen af »de nye huse« i 1917 nåede op på 79 og beboerantallet på 349. (Rigsarkivet, Folketællingen 1921).
5. Industrialismens Bygninger og Boliger 1977 nr. 1 s. 11-18.
6. V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: Danmarks Statistisk, bd. 1, 1885, s. 541; Befolkningsudvikling og Sundhedsforhold 1901-60 (Statistiske Undersøgelser nr. 19, 1966) s. 52-53.
7. Rigsarkivet, Vejdirektoratet 1139.4, gengivet i Fabrik og Bolig 1992, nr. 1, s. 7.
8. Landsarkivet for Sjælland, brandforsikringsarkivalier, taksationsprotokol for Sokkelund Herred (herefter forkortet BRA) nr. 1195, 7.6.1833; nr. 1523, 11.10.1857; nr. 4167-1, 13.10.1857.
9. Industri-Tidende 1866 sp. 54.
10. Jeppe Tønsberg: Brede Klædefabriks tekniske udrustning (upubliceret manuskript 1998).
11. Fotokopi i Byhistorisk Samling, Fritz Altens arkiv, Brede Klædefabrik 1831-1873, læg mrk. »kort«. Kortet er ikke identificeret eller dateret, men må efter de viste bygninger være fra 1870'erne.
12. Forskellen skyldes navnlig, at brandtaksationen i 1874 mangler et hus til 5 familier samt indretning af længene ved gårdspladsen med 9 nye lejligheder.
13. BRA nr. E.221-1, 5.4.1870; som note 14.
14. BRA nr. 4167-1, 13.10.1857.
15. Industri-Tidende 1866 sp. 54.
16. S. Stern: Statistisk-topographisk Beskrivelse over Københavns Amt, bd. 1, 1834, s. 375.
17. BRA nr. 4167-1, 13.10.1857; nr. O.491, 29.-30.1.1890.
18. BRA nr. F.246-1, 24.8.1872. Stiftelsen tilhørte ikke virksomheden, men blev senere lejet af denne og brugt som almindelige arbejderboliger til gengæld for, at man som pensionist kunne blive boende i sin hidtidige lejlighed på Brede.

19. BRA nr. L.213, 16.9.1881; nr. O.491, 29.-30.1.1890.
20. Som forrige note.
21. D.v.s. hver med ét vindue, enten i kvisten eller i gavlen. Kvistværelserne var lidt større end gavlværelserne.
22. Lyngby-Taarbæk Kommune, Bygningsafdelingen, byggesagsarkivet (herefter forkortet BYG) nr. 11.115.
23. BYG nr. 11.122.
24. J. A. C. Rastrup: Byggeforhold i Lyngby-Taarbæk Kommune efter 1870 (Lyngby-Bogen 1933-39 s. 137-60) s. 139.
25. Jeppe Tønsberg: Brede Klædefabriks bygninger (Fabrik og Bolig 1992, nr. 1, s. 3-28) s. 26-27.
26. De Gule Huses grundplan fremgår af BYG nr. 11.115-11.122. Rekonstruktionstegninger af husene findes i Jens Finn Rasmussen: Bygninger i Brede, 1974, s. 39-40.
27. N. Malmgreen: Danmarks industrielle Etablissemeter, bd. 1, 1888, s. 89-90.
28. Aftenposten 31.12.1894.
29. Jeppe Tønsberg: Industrialiseringen af Lyngby. 1984.
30. BYG nr. 1597, 1970, 2120, 2276, 2749, 2900.
31. BYG nr. 2900.
32. Blikkenslager Svend Aage Petersen, håndoptagelse ca. 1968 i Nationalmuseet, Nyere Tid.
33. Maria Jennes, mundtligt til forf. 1998. En tysk arbejderlejlighed fra ca. 1910 i Textilmuseum Bocholt viser netop disse træk, spisekøkkenet til gården og den fine stue til gaden.
34. Kay Larsen: I. C. Modeweg & Søn A/S 1810-1935, 1935, s. 19.
35. Byhistorisk Samling, Lilly Graves erindringer: Helmuth Jensen, mundtligt til forf. 1998.
36. BYG nr. 6832, 6846, 6864, 6872, 6878.
37. Jeppe Tønsberg: Brede Klædefabriks bygninger (jfr. note 25).
38. BYG nr. 2900.
39. Erhvervsarkivet, I. C. Modeweg & Søn A/S, kartotek over udlejning af arbejderboliger 1941-49.
40. »Paris« fik dog én treværelses, to toværelses og en étværelses lejlighed samt 3 enkelte værelser. »Helsingfors« fik tre, senere fire treværelses lejligheder, og »Bethlehem« 2 toværelses og 4 1/2-værelses lejligheder samt 2 store og 4 små enkelte værelser (BYG nr. 11.115, 11.122 og 11.112).
41. Oplysninger fra tidligere driftsinspektør Niels Daverkosen, mundtligt til forf. 1988.
42. Når tidligere beboere i de Grå Huse bliver mindet om det, indrømmer de, at retraderne stank forfærdeligt, navnlig om sommeren. En af dem, der boede der som barn i 1950'erne, har fortalt, at hun ikke ville have sine skolekammerater med hjem - de måtte ikke opdage, at hun boede et sted, hvor der var lokum i gården (Tidligere forretter Thure Pettersson, mundtligt til forf. 1988).
43. Fra Spisehuset kunne man få værelset møbleret med seng, bord og stol, hvis man ikke selv havde møbler, og man kunne en gang om ugen få udleveret rent sengetøj (tidligere farvemester Hans Larsen, mundtligt til forf. 1979).
44. BYG nr. 299 (heri liste over lejlighederne i 1956 udarbejdet af prokurist Sophus Pedersen hos I. C. Modeweg & Søn A/S).
45. Kay Larsen, jfr. note 34.
46. Som note 44.
47. Erhvervsarkivet, I. C. Modeweg & Søn A/S, prokuristens arkiv, B.8.
48. Svend Aage Petersen, jfr. note 32, Niels Daverkosen, jfr. note 41.
49. BYG nr. 2049, 2075, 2083, 2089 samt BBR-registret. I 1907 og 1912 opførtes to tofamiliehuse (arkitekt: Povel Baumann), i 1913 og 1916 ialt 6 enfamiliehuse (arkitekt Johan Speyer), jfr. Hans Erling Langkilde i Lyngby-Bogen 1990 s. 70-72. Den heri nævnte anmeldelse med omtale af byggeforeningen findes i Social-Demokraten 24.11.1910.
50. Nationalmuseet, I. C. Modeweg & Søn A/S, bestyrelsens forhandlingsprotokol 1944-1955.
51. Som forrige note
52. Som note 50.
53. Niels Daverkosen, jfr. note 41.
54. Iflg. Signe Veel (f. 1879), der var ansat på fabrikkens kontor fra 1904, var der ikke ventelister. Lejlighederne var altid fuldt udlejet, og formidlingen af dem foregik mundtligt (håndoptagelse 1968 i Nationalmuseet, Nyere Tid). For den senere tid omtales ventelisterne imidlertid af flere meddelere.

Arbejderboligerne i Brede set fra syd ca. 1920. På arealet i forgrunden ligger i dag bebyggelsen på vejen Borekrattet. De tre nærmeste huse er »Amsterdam«, »Rom« og »Venedig«. »Rom« brændte i 1915 og fik derefter halvvalmet tegltag, de to andre huse havde stråtag til 1942. Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

55. Thure Pettersson, mundtligt til forf. 1988.
56. Edmund Hansen, mundtligt til forf. 1989.
57. Hans Larsen, mundtligt til forf. 1979, udskrift i Byhistorisk Samling.
58. Optagelse på lydånd ca. 1970 i Nationalmuseet, Nyere Tid. Med udtrykket »flyttedes frem og tilbage mellem afdelingerne« menes, at arbejdsmænd i modsætning til specialister (f.eks. spindere og vævere) jævnligt blev forflyttet til andre afdelinger, hvor der var brug for arbejdskraft. I tilfælde af lav beskæftigelse blev disse folk afskediget, og specialisterne fik midlertidigt deres arbejde. Denne politik skulle sikre, at specialisterne var til rådighed, når fabrikken efter en sløj periode igen fik ordrer. Arbejdsmænd kunne man hurtigt skaffe, vævere ikke.
59. Elisabeth Jensen, mundtligt til forf. 1990.
60. Niels Daverkosen (jfr. note 41) erindrer et tilfælde, hvor fire familier blev boende i Modewegs Stiftelse, der ellers ikke regnedes for specielt gode boliger, i 30 år.
61. I Nyboder var lejlighederne i gavlene af de lange rækkehuse beregnet for officerer netop af dette hensyn (Annette Vassstrøm: Holmens by, 1985, s. 24 og 38).
62. Dette forhold kan ikke bevises; men der foreligger udsagn om, at »Kristiania« og »Stockholm« var attraktive boliger, og beboerne ses gennemgående at have været mestre, funktionærer og vævere. Valkemester Hugo Schubert var en af de mestre, der blev boende (i »Kristiania« 1912-ca.1956). Han fik tilbud om at flytte ned i en af mestervillaerne; men da huslejen dér var højere, og han havde en stor familie, valgte han at blive boende i sin treværelses lejlighed suppleret med to værelser på 1. sal (Maria Jennes f. Schubert, mundtligt til forf. 1998).
63. Byhistorisk Samling, kommunale mandtalslister 1913-1923.
64. Væver Henry Lundstrøm, optegnelser i Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (nr. 15.103).
65. Elisabeth Jensen, jfr. note 59.
66. Niels Daverkosen, jfr. note 41: Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Dansk Tekstilarbejderforbunds arkiv, pakke 50 (Brede afd., mappe 1) nr. 11.
67. Byhistorisk Samling, overenskomst mellem I. C. Modeweg & Søn A/S og Kristine Holm om lejligheden Brede 22.
68. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Håndværks- og industritællingen 1855, skrema vedr. firmaet I. C. Modeweg & Søn. Tilsvarende nævnes for papirfabrikkerne på Ørholm og Strandmøllen, at »alle de bedre Arbejdere have frit Huus med en Have til« og for J. A. Glæsels klædefabrik på Nymølle, at »Mestrene og de duelige Arbejdere have alle frit Huus«. På Brede er der i oplysningen om fri bolig ikke taget sådanne forbehold for arbejdernes kvalitet.

Foruden længerne og de to "standardhustyper" havde Brede Klædefabrik nogle ældre småhuse, der anvendtes som arbejder- eller funktionærboliger, oprindeligt med særlige funktioner. Til dem hørte Jernporthusene på hjørnet af Bredevej og I. C. Modewegsvej. Her, ved Bredes hovedindkørsel, stod frem til 1890 den smedjærnsport, som nu står nede ved fabrikken. Fotografiet er fra 1910, og udsmykningen skyldes virksomhedens 100 års jubilæum. Jernporthusene blev revet ned i 1957.

Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

69. Industri-Tidende 1866, jfr. note 8.
70. Københavns Amts Avis 12.11.1887.
71. Aftenposten 31.12.1894.
72. Nationalmuseet, Nyere Tid, båndoptagelse med Svend Bengtsson 1968.
73. Byhistorisk Samling, kommunale mandtalslister 1904-1923.
74. Endnu i 1923, hvor rækken af kommunale mandtalslister slutter, var huslejen den samme som i 1913, jfr. tabel 3. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Tekstilarbejderforbundets arkiv, pakke 50 (Brede afd., mappe 1) nr. 9. -
75. Tidligere væver Henry Lundstrøm, båndoptagelse 1969 i Nationalmuseet, Nyere Tid. - I udlejningsprotokollen og -kartoteket (jfr. note 76 og 77) optræder 5 talserier, som kan bestemmes til at være huslejerne ca. 1896, ca. 1913, et tidspunkt mellem 1923 og 1938, 1. april 1938, og ca. 1950. I disse år kendes altså huslejerne i stort set samtlige lejemaal på Brede.
76. Erhvervsarkivet, I. C. Modeweg & Søn A/S, protokol over udlejning af arbejderboliger 1896-1941.
77. Erhvervsarkivet, I. C. Modeweg & Søn A/S, kartotek over udlejning af arbejderboliger 1941-1949.
78. Hannelene Toft Jensen og Per Axelsen: Fabriksboliger i Danmark, Lolland-Falster, 1982, s. 9.
79. Jeppe Tønsberg: Industrialiseringen af Lyngby, 1984, s. 165-66.
80. Iflg. blikkenslager Svend Aage Petersen (jfr. note 32) fik man københavnerløn i Lyngby og provinssløn på Brede, idet grænsen gik ved Fuglevad - Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Dansk Tekstilarbejderforbunds arkiv, pakke 50 (Brede afd., mappe 1) nr. 11.
81. Før 1908, hvor der blev indlagt vand i husene, var man henvist til selv at pumpe vand op fra en af de fælles brønde. Der var fem brønde: oppe ved Stiftelsen, ved Hovedbygningen, ved købmand Aagesen, ved »Paris« og »London« samt ved skriver Pedersens hus (»Helsingfors«)(blikkenslager Svend Aage Petersen, jfr. note 32).

82. Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk Kommunes Sundhedskommission, journalsager 1901/58, 1902/30, 1906/4.
83. Kædeskærer Svend Aage Lassen, båndoptagelse ca. 1970 i Nationalmuseet, Nyere Tid.
84. Blikkenslager Svend Aage Petersen, jfr. note 32.
85. Lyngby-Taarbæk Kommune, Bygningsafdelingen, byggesag nr. 6826; blikkenslager Svend Aage Petersen, båndoptagelse i Nationalmuseet, Nyere Tid.
86. Jfr. Hans Larsens beskrivelse ovenfor (jfr. note 57).
87. Valdemar Georg Skjoldager: Skjoldager-slægten og Lyngby (Lyngby-Bogen 1980 s. 66-119) s. 118.
88. Tidligere adm. direktør H. V. Jacobæus, båndoptagelse 1970 i Nationalmuseet, Nyere Tid.
89. Jeppe Tønsberg: Børnearbejde i dansk tekstilindustri. Brede Klædefabrik ca. 1870-1913 (Arbejderhistorie 1997 nr. 3 s. 33-50 (specielt s. 46).
90. En sådan episode fandt sted så sent som i 1951, hvor den pågældende blev fyret (Hans Larsen, jfr. note 57).
91. Niels Daverkosen, jfr. note 41; spindemester Svend Bengtsson og blikkenslager Svend Aage Petersen, jfr. note 72 og 32.
92. Bruno de Meulder: Fabriksboliger i Belgisk Congo (Fabrik og Bolig 1991 nr. 2 s. 38-49).
93. Svend Bengtsson, jfr. note 72.
94. Væver Henry Lundstrøm, optegnelser i Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (nr. 15.324).
95. Chr. Rung, båndoptagelse i Nationalmuseet, Nyere Tid.
96. H. V. Jacobæus 1970, jfr. note 88.
97. Båndoptagelse med Marius Jensen 1971 i Nationalmuseet, Nyere Tid.
98. Poul Waidentløw: Fabriksliv (1947) s. 230-31.
99. Formuleringen skyldes Edmund Daverkosens barnebarn, Franz Daverkosen (brev til forf. 1995).
100. Carl Madsen: Fortids møre mur. 1971, s. 58.
101. Michael Clarke og Daniel Stemmrigh (udg.): Vom Hausen zum Wohnen. Essen 1988, s. 35 (citater oversat af JTØ.).
102. Alfred Krupp: Ein Wort an die Angehörigen meiner gewerblichen Anlagen. Als Manuskript gedruckt. Essen 1877, her citeret efter: Eduard Führ og Daniel Stemmrigh: »Nach gethaner Arbeit verbleibt im Kreise der Eurigen«, Wuppertal 1985, s. 313-15 (citater oversat af JTØ.).
103. »Brede Klædefabrik«, 1956 (Stadsbiblioteket i Lyngby).
104. Edith Petersen, mundtligt til forfatteren 1998.
105. Niels Daverkosen (jfr. note 41).
106. Hannelene Toft Jensen og Per Axelsen: Fabriksboliger i Danmark. Lolland-Falster, Mariibo Amt. København 1982.
107. Mundtligt meddelt til forf. 1998 af tidligere borgmester Carl Emil Hansen (forfatter til byhistorien »Egeskov og Ørnklo - en bog om Nakskov« 1989) og værftingeniør Per Koch (leder af Nakskov Skibs- og Søfartsmuseum).
108. Som note 104, s. 58.
109. Som note 105.

Ved lågen til Brede Indelukke fra øst ligger Indelukkeshuset, nu meget ombygget. Fotografiet er fra 1960'erne, hvor Lydia og Karl Zimmermann boede i huset, og det er Lydia, der her bliver fulgt på vej af sine gæ.

Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

110. Jfr. note 4.
111. Kjeld Kayser: Raadvad - en historisk billedbog, 1980.
112. J.A.C. Rastrup: den tekniske Forvaltning af Lyngby-Taarbæk Kommune 1904-1929, 1929, bilag e s. 73.
113. Som note 109, s. 80-81.
114. Frederiksværk Byarkiv, udateret speciale(?) af Annette Ottendal: »Arbejdsstyrken på Frederiksværk 1751-1793«, konklusionen. Øvrige specialer om Frederiksværk omhandler ikke arbejderboligerne. - J. P. Trap: Danmark, 2. udgave, 3. del, 1872, s. 62-63.
115. Gunvor Petersen (red.): Gamle huse i Frederiksværk, 1986, s. 22-24; Ellen Williams: Studier over arbejderboliger (...) 1985 (jfr. kildefortegnelse).
116. Hannelene Toft Jensen og Per Axelsen: Rørdal Arbejderby (Fabrik og Bolig 1980, nr. 1, s. 4-24) s. 7.
117. Som forrige note; jfr. note 33.
118. Ellen Williams (jfr. note 113), s. 79-80.
119. Jfr. s. 68 med note 13; Et stykke af Lyngby. Registrant over Bondebyens bygninger. 1981, s. 60-62; Lise Skjøt-Pedersen: Lundtofte, 1994, s. 44-45, 152-53.
120. Rudolf Manega: De Anlage von Arbeiterwohnungen vom wirthschaftlichen, sanitären und technischen Standpunkte, Weimar 1871, s. 92-99 og tavle XII-XIV; Olaf Schmidt: Arbejderboliger (Den Tekniske Forenings Tidsskrift 1890-91, s. 83-94, tavle 1). Planerne er desuden gengivet i sidstnævnte forfatters artikel »Arbejderboliger« i Salmonsens Konversations Leksikon, 2. udgave.
121. Et ofte fremhævet eksempel er Juniors Stiftelse i Saksøbing (Danmarks Arkitektur). Et lokalt eksempel er Lyngby Kirkestræde 4-6 (Et stykke af Lyngby. Registrant over Bondebyens bygninger, 1981, s. 101; Jeppe Tønsberg: Brede Klædefabriks bygninger (Fabrik og Bolig 1. 1992 s. 3-28, 62) s. 23-24.
123. I Lyngby-Taarbæk Bladet 9.1.1964 foreslog journalist Frede Lundstrøm denne forklaring, som han havde hørt af sin far (jfr. note 94); men Edmund Daverkosens enke (Olga Daverkosen, 1873-1970) svarede tilbage og afviste påstanden (i Berlingske Tidende, citeret i Lyngby-Taarbæk Bladet 23.1.1964).
124. Niels Daverkosen (jfr. note 41).
125. Navnene er nævnt i de samtidige brandtaksationer og folketællinger straks fra husenes opførelse.
126. Kædeskærer Svend Aage Lassen, jfr. note 83.
127. Københavns Amts Avis 17. og 25.11.1899.
128. De originale navnebogstaver er bevaret fra enkelte huse og viser, at der ikke var tale om bronze, men støbejern. Københavns Amts Avis 7.11.1942.
129. Således fortæller Elisabeth Jensen, der er født på Brede i 1898, at hun og hendes kammerater lærte at stave ved hjælp af bogstaverne på husene (jfr. note 59).

Kilder og litteratur

Utrykt

Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv:

Dansk Tekstilarbejderforbunds arkiv, pakke 50-52 (Brede afd., mappe 1-3).

Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune:

fotografier og kort

mandtalslister for Lyngby-Taarbæk Kommune 1904-1923

Lyngby-Taarbæk Kommunes Sundhedskommission, journalsager

Fritz Altens arkiv. Brede Klædefabrik

erindringer og interviews (Grethe og Benny Andersen, Børge Bengtsson, Poul Bundgaard, Franz Daverkosen, Niels Daverkosen, Lilly Grave, Edmund Hansen, Maria Jennes, Elisabeth Jensen, Helmuth Jensen, Hans Larsen, Edith Petersen, Thure Pettersson, Gertrud Rasmussen, Lydia Zimmermann).

Erhvervsarkivet:

Den Alm. Brandforsikring for Landbygninger, brandforsikringsprotokol for Lyngby Sogn ca. 1875-

I. C. Modeweg & Søn A/S, protokol over udlejning af arbejderboliger 1896-1941; do., kartotek over udlejning af arbejderboliger 1941-1949.

Gartnerboligen på Brede i 1905, set fra vest med drivhuset på den lune sydside. Gartneriet leverede dels til fabrikantens husholdning, dels til salg til arbejderne. Fra Edmund Daverkosens jubilæumsalbum.

Frederiksværk Byarkiv:

Annette Ottendal: Arbejdsstyrken på Frederiksværk 1751-1793. Udateret speciale(?).

Landsarkivet for Sjælland:

Brandforsikringsarkivalier, taksationer og taksationsprotokoller for Sokkelund Herred 1761-1905, forsikringsprotokoller for Lyngby Sogn 1800-1872.

Lyngby-Taarbæk Kommune (Lyngby Rådhus):

Bygningsafdelingen, byggesagsarkivet 1876-.

Nationalmuseet, Nyere tid, Brede:

I. C. Modeweg & Søn A/S, forhandlingsprotokoller 1895-1956.

båndoptagelser med tidligere beboere og medarbejdere på Brede Klædefabrik (Svend Bengtsson, H. V. Jacobæus, Marius Jensen, Sv. Aa. Lassen, Henry Lundstrøm, Sv. Aa. Petersen, Chr. Rung, Signe Vecl).

Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, j.nr. 15.103, 15.324 (Henry Lundstrøm)

Undersøgelser, specialer

Jeppé Tønsberg: Brede Klædefabriks tekniske udrustning (upubliceret manuskript 1998).

Ellen Williams: Studier over arbejderboliger, opført i forbindelse med det 18. årh.'s industrielle anlæg med udgangspunkt i Hellebæk. Afgangsupgave, Afd. for Nordisk Arkitekturhistorie og Opmåling, Arkitektskolen, Det Kongelige Danske Kunstakademi, 1985.

Trykt

Amstrup, Niels: Nogle billeder af Brede fra 19. århundrede (Budstikken 1962, s. 123-34).

Broch, Birte: Arbejderboliger i Køge købstad omkring 1900 (Fabrik og Bolig 1990 nr. 1 s. 3-15).

Bull, Edvard: Arbeidermiljø under det industrielle gennembrudd. Oslo, 1958.

Clarke, Michael, og Daniel Stemmerich (red.): Vom Hausen zum Wohnen. Wohnungsbau für Arbeiter zur Zeit der Industrialisierung: Essen, ein Beispiel. Essen 1988.

Crawford, Margaret: Building the Workingman's Paradise. The Design of American Company Towns. London 1995.

Dansk industri efter 1970. Bd. 1- . Odense, 1988- .

Gauldie, Enid: *Cruel Habitations. A History of Working-Class Housing*. London 1974.

Hallerdt, Björn: *Leva i brukssamhälle. En studie över sociale relationer vid Surahammars bruk 1845-1920*. Stockholm, 1957.

Hyldtoft, Ole: *Arbejderboliger og bymiljøer* (Poul Strømstad (red.): *Mennesket og Maskinen*, Nationalmuseet 1980, s. 72-97).

-: *Boligforhold i det centrale København* (Bebyggelsehistorisk tidskrift 1983, nr. 6, s. 86-101).

-: *Københavns industrialisering 1840-1914*. Herning, 1984.

-: *Litteratur om arbejderboliger* (Årbog for arbejderbevægelsens historie 1984, s. 205-48).

Kayser, Kjeld: *Raadvad - en historisk billedbog*. Nationalmuseet, 1980.

Lisberg, B., og J. Schovelin (red.): *De danske Byerhverv i Tekst og Billeder*. København, 1904.

Madsen, Carl: *Fortids møre mur*. København, 1973.

Malmgreen, N.: *Danmarks industrielle Etablissementer i Billeder med Tekst*. Bd. 1-2. København 1888-90.

Manega, Rudolf: *Die Anlage von Arbeiterwohnungen vom wirthschaftlichen, sanitären und technischen Standpunkte*. Weimar 1871.

Møller, Jan: *Mølleåen*. 2. udgave. København, 1992.

Nielsen, Niels Jul, og Lykke Pedersen: *Fra morgen til aften - fra vugge til grav*. Fabrikksamfund og arbejderliv i Brede omkring 1900 (Arbejdsliv, Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 1992, s. 95-115).

Ottosson, Peter: *Brede Werck - Fabrik og samfund*. Nationalmuseet, 1971.

-: *Brede Klædefabrik i perioden 1890-1920* (Industrialismens bygninger og boliger, 1. 1977 s. 11-18).

Paulsson, Gregor: *Svensk stad, Del 2, Från bruksby till trädgårdsstad*. Lund 1953/1972.

Pedersen, Lykke Lafarque m. fl.: *Industriens vugge. Brede - et fabrikksamfund ved Mølleåen 1800-1956*. Nationalmuseet, 1993.

Persson, Mats: *Textilindustrins arbetarbostäder* (F. Bedoire (red.): *Textilindustriens miljöer* (Bebyggelsehistorisk tidskrift nr. 15), Umeå 1988, s. 113-28).

Petersen, Gunvor (red.): *Historiske huse i Frederiksværk*. 1986.

Pooley, Colin G. (ed.): *Housing Strategies in Europe, 1880-1930*. Leicester 1992.

Post, Jul.: *Musterstätten persönlicher Fürsorge von Arbeitgebern für ihre Geschäftsangehörigen*. Berlin, 1889-1893. Bd. 1-2. (Bd. 2 s. 215-338: *Wohnung*).

Rasmussen, Jens Finn: *Bygninger i Brede*. København, 1974.

Rastrup, J. A. C.: *Byggeforhold i Lyngby-Taarbæk Kommune efter 1870* (Lyngby-Bogen 1933-39 s. 137-60).

-: *Den tekniske Forvaltning af Lyngby-Taarbæk Kommune 1904-1929*. Lyngby, 1929.

Schlüter, Anne: *Et fabrikksamfund år 1900* (Industrialismens bygninger og boliger, 2. 1975 s. 3-12).

Schmidt, Olaf: *Arbejderboliger* (Den Tekniske Forenings Tidsskrift 1890-91, s. 83-94, tavle 1).

Teuteberg, Hans J. (red.): *Homo habitans. Zur Sozialgeschichte des ländlichen und städtischen Wohnens in der Neuzeit*. Münster 1985.

- og Clemens Wischermann: *Wohnalltag in Deutschland 1850-1914*. Münster 1985.

Toft Jensen, Hannelene: *Arbejderboligerne ved Holger Petersens fabrik på Tagensvej i København* (Fabrik og Bolig 1990 nr. 1 s. 39-42).

- og Per Axelsen: *Fabrikboliger i Danmark*. Lolland-Falster, Maribo Amt. København 1982.

- og -: *Rørdal Arbejderby* (Fabrik og Bolig 1980, nr. 1, s. 4-24).

Tønsgaard, Jeppe: *Brede Klædefabriks bygninger 1831-1956* (Fabrik og Bolig 1992, nr. 1, s. 3-28).

-: *Brede Klædefabriks sidste år 1944-1956*. Spekulation, afvikling, pengetank (Erhvervshistorisk Årbog 1994 s. 63-79).

-: *Børnearbejde i danske tekstilindustri - Brede Klædefabrik ca. 1870-1913* (Arbejderhistorie 1997, nr. 3, s. 33-50).

-: *Frynssegoder dengang - eller: patriarkalske ledelsesformer i industrien* (Journalen 1995, nr. 1, s. 6-10).

-: *Industrialiseringen af Lyngby*. Træk af byens udvikling 1840-1916. (Lyngby-Bogen 1984).

Waidtløw, Poul: *Fabriksliv. En Studiebog for Arbejdsledere*. 1947.

Vasström, Annette: *Holmens by. Nyboder og dets beboere - især i nyere tid*. København 1985.

København og DTU som grundejere i Lyngby-Taarbæk

Forhistorien

Siden København med udgangen af 1500-tallet var blevet Danmarks hovedstad, havde dens voksende befolkning stillet stadig større krav til byens omegn. Landsbyerne i Københavns Amt skulle først og fremmest levere levnedsmidler til hovedstadens beboere, og »københavnsbønderne«, hvoraf en stor del i 1767 blev selvejere, blev velhavende gennem disse leverancer. I Lyngby Sogn, den senere Lyngby-Taarbæk Kommune, tilhørte landbrugsjorden forholdsvis få, men arealmæssigt store gårde.

Men også på mange andre måder imødekom omegnen Københavns behov. Den vandrige Mølleå blev sæde for dele af Danmarks første industri, som var opstået i København, men som efterhånden fik behov for vandkraft for at kunne udvikle sig. Det kuperede landskab med skove og søer på Lyngby-egnen var attraktivt som rekreativt område. Velhavende københavnere byggede landsteder, og både de og deres mindre velhavende medborgere tog i skoven og på Dyrehavsbakken.

Da Københavns befolkning i 1800-tallets anden halvdel for alvor begyndte at vokse, sprængte byen sine rammer. Volde blev sløjfede, brokvartererne bebyggedes, og efterhånden nåede bebyggelsen ud over den grænse, hvortil magistratens myndighed strakte sig. Omkring København lå en krans af selvstændige kommu-

ner, hvor det var de lokale sogneråd, der bestemte over socialvæsen, skolevæsen og vejvæsen: Gentofte, Brønshøj-Rødovre, Frederiksberg (der i 1857 var blevet udskilt af Hvidovre Kommune), Hvidovre og Sundbyerne (der i 1895 var blevet udskilt af Taarnby Kommune). At disse områder var under et andet kommunestyre end Københavns, hæmmede ikke tilflytningen og udbygningen; men det blev de lokale kommuner og ikke København, der kom til at indkassere skatterne fra de nye beboere, og navnlig Frederiksberg og Gentofte blev gode skattely for velhavere, der her kunne nøjes med at betale lavere skatter end i hovedstaden. Hvis København ville have indflydelse på byudviklingen i de omgivende kommuner, måtte det i første omgang være som grundejer, og i 1897 købte Københavns Kommune på initiativ af borgmester L. C. Borup et stort antal gårde i Bispebjerg og Emdrup i Brønshøj Sogn.

Få år senere blev imidlertid ikke blot disse områder, men hele Brønshøj Sogn, Valby-distriktet i Hvidovre Sogn samt Sundbyerne indlemmet i Københavns Kommune. Det var områder med forholdsvis fattige beboere, som ville få bedre forhold som borgere i Københavns Kommune, og som de lokale sogneråd så en umiddelbar besparelse i at skille sig af med. I 1901 indlemmedes Brønshøj og Valby i København, i 1902 Sundbyerne, og

hovedstadens areal blev derved tredoblet, hvorimod befolkningen kun voksede med godt 10%. Velhaverkommunerne Frederiksberg og Gentofte kunne København derimod ikke komme til at indlemme, fordi sognerådene her modsatte sig det.¹

I en årrække havde København nu tilstrækkelige udvidelsesmuligheder inden for sine egne grænser, og de store indlemmelser i 1901-02 var til at begynde med en hård økonomisk belastning for bystyret. Men efter 1. Verdenskrig begyndte pladsmangelen igen at kunne mærkes, og i 1920'erne ønskede dele af Københavns bystyre (med finansborgmester Peder Hedebo i spidsen) at indlemme ikke bare Frederiksberg, men også Gentofte, Lyngby-Taarbæk og Gladsaxe kommuner. Navnlig de to førstnævnte kommuner med deres velhavende befolkning ville kunne forbedre Københavns skattegrundlag; men kunne man ikke få dem, var Lyngby-Taarbæk og Gladsaxe det næstbedste. Kommunerne vest for København, der var mindre populære som udflytningsområder, havde foreløbig ingen interesse.²

Københavns køb af gårdene i Lyngby og Lundtofte

En dag først på sommeren i 1930 kom sognerådsformand Ingvar Nørgaard gående hen over torvet i Lyngby, da han blev råbt an af en cyklende bekendt, dyrlæge N. P. Jacobsen. Dyrlægen sprang af cyklen og spurgte, om sognerådsformanden havde hørt, at Københavns Kommune havde købt 13 gårde i Lyngby og Lundtofte. Det havde sognerådsformanden ikke; men nu fik han travlt med at protestere over for si-

ne socialdemokratiske partifæller på Københavns Rådhus. Der var imidlertid intet at stille op. Københavns Kommune havde via en stråmand købt 13 bøndergårde i Lyngby og Lundtofte, uden at sognerådet vidste noget om det.³

Således har Ingvar Nørgaard selv fortalt i sine erindringer, og det er bestemt en god historie. Men selv om der rigtignok var tale om et kup, gik det ikke helt således til. I Lyngby-Taarbæk Sogneråds forhandlingsprotokol læser man under mødet den 26. maj 1930: »Formanden meddelte, at Borgmester Hedebo havde oplyst, at et Konsortium havde taget samtlige Landbrugs-ejendomme mellem Fæstningskanalen, Lundtoftevej og Dyrehaven paa Haanden og havde forhandlet med Københavns Kommune om dennes Overtagelse af disse Arealer. Borgmesteren havde forespurgt, om Lyngby-Taarbæk Kommune havde nogen Interesse i at erhverve disse Ejendomme, hvortil Formanden havde svaret benægtende. Sogneraadet tiltraadte Formandens Standpunkt.«

Forklaringen på denne holdning hos sognerådet kan være, at Lyngby-Taarbæk Kommune simpelthen ikke havde råd til at købe gårdene. I en situation, hvor finansborgmester Peder Hedebo havde sikret sig, at København kunne købe det store samlede areal, kunne han derfor godt tillade sig at være høflig og spørge Lyngby-Taarbæk Kommune, om denne ville overtage købet. Svaret var givet på forhånd.

Derfor er det måske heller ikke helt rigtigt, når overborgmester H. P. Sørensen langt senere under en forhandling i Københavns Borgerrepræsentation sagde, at

»de køb, som vi foretog i Lyngby-Taarbæk kommune, skete i fuld forståelse med Lyngby-Taarbæks sogneråd, med dets formand og dets flertal; ja jeg er ikke engang sikker på, at mindretallet derude var imod, det erindrings jeg ikke, men jeg ved i hvert fald, at såvel flertallet som sognerådets formand meget gerne så, at Københavns kommune købte de pågældende arealer, af den grund, at Lyngby-Taarbæk på det daværende tidspunkt ikke magtede selv at foretage købet og gerne så disse arealer sikret for offentligheden, således at man kunne undgå spekulation og uberettiget stigning i grundpriserne for disse meget store arealer, hvor alle måtte vide, at der ville komme en bebyggelse i løbet af kortere eller længere åremål.«^d

Siden 1913 havde der været socialdemokratisk flertal i Lyngby-Taarbæk Sogneråd, og selv om sognerådet naturligvis kunne frygte, at Københavns køb af de store arealer var begyndelsen til et indlemmelsesforsøg, havde man i virkeligheden de samme ønsker for arealernes udnyttelse: der skulle bygges boliger til Storkøbenhavns voksende befolkning, ikke mindst arbejderbefolkningen, og derfor måtte man undgå, at der gik spekulation i grundene, således at de blev for dyre. Så længe der var socialdemokratisk flertal i sognerådet, d.v.s. til 1950, kunne man derfor samarbejde med København om arealernes bebyggelse.

Først tre uger efter, at sognerådet var blevet orienteret, sivede nyheden ud. Den 14. juni skrev Københavns Amts Avis under overskriften »Hovedstaden har Fangarmene ude efter Oplandskommunerne«, at »da Indlemmelsen ikke synes at

glide, køber Københavns Kommune 1100 Tønder Land af Lyngbys Jorder for 3½ Million Kroner.« På dette tidspunkt var handelen ikke gået i orden; men det fremgår af artiklen, at Københavns Kommune med ritmester G. A. Clauson-Kaas som medlemmand havde indsamlet tilbud på de forskellige gårde, således at Københavns Borgerrepræsentation nu skulle tage stilling til et samlet køb. Dagen efter, den 15. juni, bragte Københavns Amts Avis nogle udtalelser af Københavns finansborgmester Peder Hedebo, som bl.a. nævnte, at det forestående køb var blevet røbet ved en indiscretion, som han frygtede ville presse priserne op. Han var dog ikke i tvivl om, at når grundene blev udstykket og bebygget, ville Københavns Kommune få pengene igen.

Den 26. juni blev magistratens forslag om at købe gårdene behandlet i borgerrepræsentationen. Det blev her formuleret således, at de pågældende gårdejere under alle omstændigheder ønskede at sælge jorderne til udstykning, at kun en offentlig institutions samlede køb af jorderne kunne sikre en fælles udstykningsplan for området og »en god Udnyttelse af disse smukt beliggende Arealer«, samt at arealerne ganske vist lå i Lyngby-Taarbæk Kommune, men at denne »ikke mente at kunne løse den Opgave at sikre dem for det Offentlige« af økonomiske grunde. Magistraten havde anonymt orienteret sig om prisen for de enkelte ejendomme og kunne derfor fremlægge et samlet tilbud, som var gældende frem til 1. juli. Det omfattede 1026 2/3 tønder land til prisen 3.424.500 kr. Et udvalg under borgerrepræsentationen havde allerede overvejet forslaget og an-

befalede det, idet dog et mindretal på tre af udvalgets 11 medlemmer ønskede tilføjet, at købet ikke måtte udnyttes politisk med henblik på evt. indlemmelse af nabokommuner. Forslaget vedtoges, og pr. 1. juli 1930 blev København langt den største grundejer i Lyngby-Taarbæk Kommune.

De omhandlede 13 gårde var i Lyngby Stenrødgård (105 tdr. land), Hvidegård 57¼ tdr. land), Dyrehavegård (126 tdr. land), Toftebæksgård (69 tdr. land), Lyngbygård (64 tdr. land), Lindegård (50 tdr. land), Krogbjerggård (55 tdr. land). Desuden købtes Baunegård (80 tdr. land). Hertil kom to andre arealer på 63½ og 45 tdr. land. I Lundtofte drejede det sig om Rævehøjgård (70 tdr. land), Bjælkeagergård (83 tdr. land), Østergård (46 tdr. land), Søgård (33 tdr. land), Sognefogedgården (45 tdr. land) og Lundtoftegård (35 tdr. land). Desuden købtes i 1931 Lille Ørholm (45 tdr. land). Hertil kom Lundtofte Flyveplads på 40 tdr. land, som staten forventedes at ville give Københavns Kommune forkøbsret til i tilfælde af flyvepladsens nedlæggelse. Herved kom det samlede areal op på 1067 tdr. land og den samlede forventede købesum ca. 3.544.500 kr. Desuden vedtog borgerrepræsentationen at bevilge 35.000 kr. til reparationer på nogle af gårdenes bygninger, idet ejendommene foreløbig skulle fortsætte som landbrug med de hidtidige ejere som forpagtere.⁵

Ulrikkenborg

Selv om de tre udvalgsmedlemmers udtalelse om, at de var imod indlemmelse, ikke behøver at betyde, at de øvrige sigtede imod

en indlemmelse af Lyngby-Taarbæk i Københavns Kommune, var tanken som nævnt ikke fremmed for samtiden. Og når man ser på, hvad der blev tilbage af ubebygget jord i Lyngby-Taarbæk Kommune, forekommer Københavns opkøb temmelig massivt: af Lyngbys gårde øst for byen manglede kun Carlshøj, som blev dyrket som gartneri. Sorgenfrigård var allerede blevet udstykket i 1900. Vest for Lyngby lå i kort afstand fra Lyngby Station Ulrikkenborg, hvis ejer Georg Lehwald skal have sagt, at hvis han skulle sælge, skulle det være til hans egen kommune, altså Lyngby-Taarbæk. Ingvar Nørgaard har fortalt, at Københavns finansborgmester Peder Hedebo en søndag eftermiddag kom til kaffe hos ham for at forhøre sig om mulighederne for at købe Ulrikkenborg også; men at han - altså Nørgaard - afviste det og gik i rette med Hedebo om det allerede skete opkøb.⁶

Ulrikkenborg var utvivlsomt den mest velbeliggende af de nævnte gårde for en udstykning, og Lyngby-Taarbæk Kommune havde allerede i 1920 købt 25 tdr. land af gårdens areal. Her var bl.a. Lyngby Statskole blevet opført, og i 1923 var Buddingevejs viadukt blevet åbnet og havde muliggjort en nem forbindelse mellem Lyngby og Vestkvarteret trods den hindring, jernbanen udgjorde. Derfor var udbygningen af Vestkvarteret allerede i gang og kunne nu yderligere fremskyndes, mens Københavns jorder øst for Lyngby stort set forblev ubebyggede frem til efter 2. Verdenskrig. Lyngby-Taarbæk Kommune købte resten af Ulrikkenborg sidst i 1930'erne.

Set fra et lokalt synspunkt kan det måske undre, at København ikke også rettede

blikket mod gårdene i Virum. Måske skyldtes det, at den mand, der forhandlede på hovedstadens vegne - ejeren af Hvidegård og direktør for Klampenborg Galopbane, ritmester G. A. Clausen-Kaas, ikke havde den samme kontakt til Virum som til Lyngby og Lundtofte, eller måske var Virum af andre årsager mindre interessant. København opkøbte også jord i andre omegnskommuner. Under alle omstændigheder blev det nye Virum med Virum Station og Virum Torv som midtpunkt anlagt få år senere uden Københavns og kun delvis ved Lyngby-Taarbæk Kommunes mellemkomst; men det er en anden historie.

Ritmester Clausen-Kaas blev set fra Lyngby-Taarbæk Kommunes side betragtet som en slags forræder og kaldt en stråmand for Københavns Kommune. Men når man tænker på, at han var direktør for Galopbanen og dermed en mand, hvis interesser og kontakter klart rettede sig imod hovedstaden mere end mod lokalsamfundet, forekommer hans handlemåde ganske naturlig. Han var selv i aktieselskabsform ejer af Hvidegård og medejer af Dyrehavegård, Lundtoftegård, Bjælkeagergård og Rævehøjgård. Selv var han efterhånden en ældre mand - det gjaldt også flere af de gårdejere, der valgte at sælge - og han havde derfor ikke interesse i selv at deltage i den spekulation, han lige som andre vidste måtte komme. Derimod kunne han have glæde af nogle kontante penge, f.eks. til at pleje sin store interesse for hesteavl. For en sikkerheds skyld beholdt han det stykke af Hvidegårds jord, som lå nord for Klampenborgvej, og hvor i dag vejnavnet Gustav Adolphs Vej skyldes ham.

Man må gå ud fra, at G. A. Clausen-Kaas næppe har opsøgt de enkelte gårdejere på eget initiativ. Selv var han en ivrig konservativ, og hans københavnske kontakter har næppe været de ledende socialdemokrater som f.eks. finansborgmester Peder Hedebo; men de præcise personforhold omkring handelen kendes ikke.

København som største grundejer i Lyngby-Taarbæk

Hvordan udnyttede så København sine arealer i Lyngby-Taarbæk? Da 2. Verdenskrig sluttede, var kun få grunde bebygget, men der var lagt planer, og som følge af den opsparede bolignød skete der i slutningen af 1940'erne en kraftig udbygning, hvor hele kvarteret »Fortunbyen« voksede frem.

Det var navnlig de socialdemokratiske boligselskaber, der fik mulighed for at bygge på de københavnske jorder: Arbejdernes Andels-Boligforening, Arbejdernes Kooperative Byggeförening og Københavns Almindelige Boligselskab. Derimod fik det borgerlige Dansk Almennyttigt Boligselskab kun mulighed for at bygge ganske lidt i Fortunbyen (»Solparken«, Lyngbygårdsvej 3-33), men udfoldede sig til gengæld i Virum. Ikke desto mindre har direktøren for D.A.B., Niels Peter Thomsen, udtalt sig meget positivt om Fortunbyen ved at sige, at man sjældent i omegnskommunerne finder et så harmonisk og smukt sammenbygget kvarter som Fortunbyen. »De har ikke misbrugt deres muligheder.«

Også Lyngby-Taarbæk Kommune købte til egen brug nogle grunde af de københavnske arealer, nemlig til renselanlægget i

Lundtofte, til Lyngby Stadion og til plejehjemmet Baunehøj.

Tilbagekøbet

Selv om Lyngby-Taarbæk Kommune ikke var ejer af de ubebyggede arealer, kunne kommunen efter vedtagelsen af Planloven i 1938 som byplanmyndighed bestemme, hvad grundene måtte bruges til, og i den tid, hvor der var socialdemokratisk flertal i sognerådet (frem til 1950), havde man som nævnt den samme holdning til arealanvendelsen som København: der skulle bygges boliger til arbejderbefolkningen. I 1943 vedtog sognerådet en dispositionsplan, som man havde udarbejdet i samarbejde med Københavns Kommune, og hvorefter Lyngby-Taarbæk Kommune ville nå et indbyggertal på 100.000, når kommunen var fuldt udbygget. I 1949 blev dispositionsplanen revideret; men da sognerådsflertallet i 1950 skiftede til konservativt, ville det nye flertal opsiges dispositionsplanen. Ingvar Nørgaard udtrykker det således, at »det første det nyvalgte konservative flertal foretog sig var at tilbagekalde og annullere byplanen, og alle planerne om et fremtidens Lundtofte gik i papirkurven.«⁷

Naturligvis ville det konservative flertal søge at tilgodese tilflytningen af befolkningsgrupper, der kunne tjene til at fastholde flertallet, og derfor satse på parcelhuse frem for etagebebyggelse. Det var derfor naturligt, at sognerådet ret hurtigt søgte at indlede forhandlinger med Københavns Kommune om tilbagekøb af de arealer, København endnu ejede i Lyngby-Taarbæk Kommune. Den 25. september 1950 vedtog sognerådet at anmode Køben-

havns Kommune om at standse salg af arealer i Lyngby-Taarbæk til andre, at indlede forhandlinger om overdragelse af arealerne til Lyngby-Taarbæk Kommune og at overdrage sin forkøbsret til Lundtofte Flyveplads til Lyngby-Taarbæk Kommune.⁸

Hermed begyndte sagen om tilbagekøbet, som lykkedes i 1957, og som af mange dengang blev betegnet som »Fennebergs mesterstykke«. Egentlig var der ikke tale om et tilbagekøb, for Lyngby-Taarbæk Kommune havde aldrig tidligere ejet de pågældende arealer. Ejerne havde i 1930 valgt at sælge til København og ikke til Lyngby-Taarbæk. Dengang havde Lyngby-Taarbæk Kommune ikke været i stand til at købe gårdene til samme pris; men nu var forholdene anderledes. Lyngby-Taarbæk var blevet en velhaverkommune med en god økonomi, hvorimod København var i pengetrang. Derfor var der grundlag for forhandlinger.

I 1953 gav borgmester Paul Fenneberg København et godt tilbud. Han tilbød at købe samtlige Københavns Kommunes jorder i Lyngby-Taarbæk for 7 millioner kr., hvis jorderne kunne købes med klausulfri skøder.⁹ Tilbuddet gjorde indtryk; men situationen var ikke så enkel, som den havde været i 1930, og der forestod lange og svære forhandlinger, før tilbagekøbet lykkedes.

København Magistrat udarbejdede forslag til et svar, som den 15. oktober 1953 blev forelagt borgerrepræsentationen.¹⁰ Svaret var en accept af Lyngby-Taarbæk Kommunes tilbud, men med en række betingelser:

For det første krævede Københavns

Kommune, at igangværende salg af en række enkeltarealer blev gennemført som planlagt. Der var navnlig tale om nogle ret store byggegrunde til sociale boligselskaber.

For det andet forlangte København, at tilbagekøbsretten på arealerne blev opretholdt. København havde ved de hidtidige salg af grunde fra arealerne i Lyngby-Taarbæk betinget sig en tilbagekøbsret, som kunne gøres gældende i år 2040 (i nogle tilfælde 2030) og senere. Det vil sige, at Københavns Kommune i 2040 kunne forlange at købe den tidligere solgte ejendom tilbage til samme pris, som den i sin tid var solgt for, uden erstatning for værdistigning og bygninger på grunden. Denne fremgangsmåde havde København også benyttet ved salg fra sine arealer i andre omegnskommuner. Formålet var, at værdistigningen skulle tilkomme det offentlige. Derimod betød det mindre, om tilbagekøbsretten skulle forblive hos København eller kunne overgå til Lyngby-Taarbæk Kommune; den måtte blot ikke ophæves. Altså måtte Lyngby-Taarbæk Kommune overtage tilbagekøbsretten på de allerede solgte grunde samt lægge tilbagekøbsklausul på alle grunde, som man fremover videresolgte fra de tidligere københavnske arealer.

For det tredje betingede København sig, at arealet syd for de kommende rækkehuse ved Klampenborgvej (altså Agervang-Torsvang) ned til Fæstningskanalen (nu Ermelundsstien) skulle forblive grønt område.

For det fjerde forventede København ved salget at blive frigjort for vej- og kloak-anlægsforpligtelser vedrørende arealerne.

På disse betingelser var København ifølge forslaget villig til at sælge arealerne, ca. 400 hektar (ca. 725 tdr. land) for de 7 millioner kr. Borgerrepræsentationen vedtog at lade et udvalg vurdere udkastet, og på et nyt møde den 1. juli 1954 at sende det til Lyngby-Taarbæk Kommune.¹¹ Brevet gav anledning til en række drøftelser mellem Københavns overborgmester H. P. Sørensen, senere Sigvard Munk, og Lyngby-Taarbæks borgmester Paul Fenneberg. Drøftelserne mundede ud i et forslag til overenskomst, som blev forelagt borgerrepræsentationen ved mødet den 7. juni 1957. Den indeholdt følgende hovedpunkter:

De førnævnte arealer samt andre arealer, som Københavns Kommune i mellemtiden havde solgt, udgik af handelen, hvorefter købesummen 7 millioner kr. blev reduceret til 4.374.539,62 kr. Heraf skulle Lyngby-Taarbæk Kommune betale kontant 2.064.075,50 kr. og udstede pantebrev til Københavns Kommune på 2 millioner kr. samt overtage pantegæld på beløbet 310.464,12 kr. Gældsrevet skulle afdrages på 4 år.

Af de tilbageværende arealer, som Lyngby-Taarbæk Kommune altså kunne købe for ca. 4,4 millioner kr., forpligtede Lyngby-Taarbæk Kommune sig til at sælge et areal på 2400 m² i Lundtofte til boligselskabet »Samvirke« til opførelse af en biograf og et areal på 300.000 m² til Arbejdernes Andels-Boligforening (A. A. B.) til opførelse af ca. 800 boliger.

De arealer som ved den reviderede dispositionsplan fra 1949 var udlagt som grønne områder, blev pålagt en servitut om, at de ikke måtte bebygges uden Københavns

Københavns jorder i nabokommunerne i 1945 markeret med sort. Jorderne i Lyngby-Taarbæk Kommune udgør det største samlede areal. De hvide områder inde i det sorte felt er (øverst) landsbyen Lundtofte og (firkanten) Lundtofte Flyveplads. Som et dybt indhak i venstre side af det sorte område ses bl.a. gården »Carlshøjs jord. Fra Hovedstadskommissionens Betænkning 1948, her efter Københavns historie bd. 6, 1983, s. 46.

tilladelse. Herudover forpligtedes Lyngby-Taarbæk Kommune til også i øvrigt at følge dispositionsplanen, som kommunen ellers havde opsagt, dog med indrømmelser fra Københavns side vedrørende fire enkeltområder, som nu måtte bebygges med parcelhuse i stedet for etagebyggeri.

Københavns Kommune overdrog sine tilbagekøbsrettigheder til arealer i Lyngby-Taarbæk Kommune til denne, som forpligtede sig til ikke at ændre tilbagekøbsbestemmelserne før år 2040. Ved salg af grunde fra de tidligere københavnske arealer forpligtede Lyngby-Taarbæk Kommune sig til at pålægge grundene tilbagekøbsdeklaration, som ikke måtte ændres før år 2040.

I sin forelæggelsestale til borgerrepræsentationen meddelte overborgmesteren (Sigvard Munk), at det areal, man kunne sælge til Lyngby-Taarbæk Kommune, nu var væsentligt mindre end 4 år tidligere, da København fik tilbudet om at sælge det for 7 millioner kr. Det omfattede nu kun 610 tdr. land eller 337 hektar, og af disse 337 hektar var de 222 hektar i dispositionsplanen udlagt til grønne områder, således at der kun blev 115 hektar tilbage at bygge på, og en del af dette areal måtte endda påregnes at skulle anvendes til veje. Købesummen var på grundlag af de mellemliggende salg, hvor indtægterne fra salgene var fratrukket de oprindeligt tilbudte 7 millioner kr., reduceret til 4.374.000 kr.

Under den efterfølgende diskussion udtrykte den konservative opposition, at det var et dårligt resultat for København, at de 7 millioner kr. kontant var skrumpet ind til 2 millioner kr. kontant »og resten i små drag over en lang årrække«. Prisen burde

være forhøjet, når ikke hele beløbet blev betalt kontant, og desuden burde den værdistigning, der var sket i de mellemliggende år, have været lagt til beløbet. Efter de konservatives mening havde København trukket det korteste strå i handelen med Lyngby-Taarbæk. Overborgmesteren forsvarede sig med, at København ved at trække sagen i langdrag havde opnået, at store etagebyggerier var blevet sat i gang på grundene, således at mange udflyttere fra København havde kunnet få bolig i nærheden af hovedstaden. Overenskomstforslaget blev efter endnu nogle få indlæg henvist til et udvalg.¹²

Den 4. juli 1957 blev overenskomstforslaget efter udvalgets anbefaling vedtaget af borgerrepræsentationen. Et konservativt mindretal, der i øvrigt gik ind for vedtagelsen, fastholdt, at de 7 millioner kr., der var blevet tilbudt i 1953, burde have været forhøjet på grund af værdistigning og mindre kontant udbetaling. De arealer, der i mellemtiden var blevet solgt til andre købere, var blevet solgt for højere priser, end de var sat til i 1953, således at Lyngby-Taarbæk Kommune nu kom til at købe restarealerne for mindre end tilbudt. Udvalgets ordfører påpegede derimod, at Københavns hensigt med først at købe, og nu at sælge disse grunde, ikke var spekulation, men at skaffe boliger til den voksende befolkning. Den reviderede dispositionsplan fra 1949, som Lyngby-Taarbæk Kommune havde ønsket at opsiges, var af Boligministeriet blevet forlangt opretholdt, indtil en ny dispositionsplan var udarbejdet og evt. godkendt af Boligministeriet, og 1949-planen var derfor fortsat gældende. Den for-

udsatte opførelsen af 3350 etagelejligheder, 900 rækkehuslejligheder og et antal parcelhuse, og med de indrømmelser, Københavns Kommune havde givet til ændring af dispositionsplanen, ville der nu blive tale om 3000 etagelejligheder, 850 rækkehuslejligheder og et antal parcelhuse. Antallet af lejeboliger var altså kun blevet 400 mindre, og denne reduktion kunne København godt tillade sig. Efter nogle få yderligere indlæg godkendtes overenskomstforslaget.¹³

Lyngby-Taarbæk Kommunalbestyrelse godkendte overenskomsten den 16. september 1957, og den lokale avis kundgjorde, at »Lundtofteslettens genforening med Lyngby er nu en kendsgerning«. På kommunalbestyrelsesmødet, der for en gangs skyld behandlede et grundkøb for åbne døre, gennemgik Paul Fenneberg hovedpunkterne i såvel sagens forløb som i overenskomsten.

Om forløbet nævnte Paul Fenneberg, at Lyngby-Taarbæk Kommune havde afgivet tilbud på køb af jorderne i februar 1953 (7 mio. kr. for samtlige grunde med klausulfrie skøder) og modtaget Københavns svar i juni 1954 (accept af handelen, men med betingelser, jfr. ovenfor). I marts 1955 havde Paul Fenneberg og Københavns overborgmester H. P. Sørensen forhandlet sig tættere på et kompromis, selv om der stadig var uenighed bl.a. om hjemfaldsretten, og i februar 1956 havde København fremsendt ændrede betingelser. I september 1956 havde Paul Fenneberg igen forhandlet med overborgmesteren, nu Sigvard Munk, og i foråret 1957 forelå det udkast til overenskomst, som nu var blevet godkendt af Københavns

Borgerrepræsentation og skulle godkendes af Lyngby-Taarbæk Kommunalbestyrelse.

Om indholdet af overenskomsten nævnte Paul Fenneberg, at Lyngby-Taarbæk Kommune havde forpligtet sig til at respektere dispositionsplanen, dog med ændring af byggemulighederne på fire nærmere angivne arealer, samt at respektere og videreføre nogle allerede påbegyndte videresalg fra jorderne samt garantere for statslån til byggerierne på disse grunde. Endvidere skulle Lyngby-Taarbæk Kommune overtage vej- og kloakgæld. Det vigtigste og vanskeligste punkt havde været hjemfaldsretten. København havde ved frasalg fra jorderne som nævnt betinget sig tilbagekøbsret til uændret pris i 2030 eller 2040, og dette princip forlangtes videreført af Lyngby-Taarbæk Kommune. Lyngby-Taarbæk Kommune overtog på de allerede solgte grunde Københavns tilbagekøbsret og måtte ikke give afkald på den, og kommunen var forpligtet til at pålægge tilbagekøbsklausul på nye grundsalg fra de tidligere københavnske arealer. Dog var der nu tilføjet den bestemmelse, at Lyngby-Taarbæk Kommune i 2040 frit kunne bestemme, om man ville gøre brug af tilbagekøbsretten.

Prisen for arealerne var som nævnt faldet fra 7 til ca. 4,4 mio. kr., fordi København i mellemtiden havde solgt en del af grundene, og heraf skulle godt 2 mio. kr. betales kontant, medens resten skulle afdrages (2 mio. kr.) eller betales ved overtagelse af prioritetslån, der stod i de på grundene opførte ejendomme (ca. 400.000 kr.).

Paul Fenneberg sluttede med at udtrykke, at »det spiller en stor rolle, at Lyngby-

Taarbæk Kommune bliver herre i sit eget hus, selv om der er pålagt os en del forpligtelser. Vi har ment, at vi måtte strække os så vidt, som tilfældet er blevet, for at få sagen til at glide.«

Den socialdemokratiske oppositions synspunkter udtryktes af ordføreren, Kaj Kramer Mikkelsen. Han gennemgik det historiske forløb og fremhævede, at udbygningen i Lyngby-Taarbæk hidtil var sket i samarbejde mellem Lyngby og København. Med de indrømmelser, København nu havde givet i dispositionsplanen, således at der kom flere parcelluse og færre etageboliger, ville det blive dyrere at komme til at bo i Lyngby-Taarbæk. »Vi i vor gruppe skal ikke vurdere, om Københavns Kommune har svigtet den boligsøgende ungdom med jævne indtægter.« Den socialdemokratiske gruppe erklærede sig dog indforstået med de opnåede vilkår ud fra det synspunkt, at ingen kommune burde eje arealer i en anden kommune. Derefter blev købet af de københavnske arealer enstemmigt vedtaget i kommunalbestyrelsen.¹⁴

Man kan undre sig over, hvorfor tilbudet til København i 1953 kom til at lyde på netop 7 millioner kr. Beløbet refererede sig efter sigende (men uofficielt og kun på Lyngby Rådhus) til en avismeddelelse om et regnskab i Københavns Kommune, der netop var blevet afsluttet med et deficit på 7 millioner kr. Det måtte da være et ganske passende beløb at tilbyde Københavns Kommune!

Danmarks Tekniske Universitet

Men endnu inden begejstringen havde lagt sig, begyndte en endnu farligere trussel at

kaste sin skygge ind over de genvundne arealer. Midt i november nævnte den lokale avis muligheden af, at den elektrotekniske afdeling af den daværende Polytekniske Læreanstalt (senere Danmarks tekniske Højskole, i dag Danmarks Tekniske Universitet) ville flytte ud på Lundtoftesletten. Læreanstaltens hidtidige bygningskompleks ved Østervoldgade i København rummede ikke flere udvidelsesmuligheder, med mindre man ville nedrive nogle fredede huse i Rigensgade.¹⁵

I januar 1958, hvor der i mellemtiden var blevet tale om at flytte hele DTU, så det ud til, at man ville vælge det såkaldte »Albertslund«-areal (et dengang ganske ukendt navn) i Vridsløselille, hvor imidlertid den nærliggende radiosender i Herstedvester sagdes at ville volde problemer. Et areal i Kokkedal var også på tale, og Læreanstalten ville hellere flytte nordpå end vestpå - men helst ikke for langt. Derfor kom Lundtoftesletten igen på tale, og den var i hvert fald velegnet. Da undervisningsminister Jørgen Jørgensen første gang skuede ud over det store areal, skal han have udbrudt: »Det er jo eventyrligt! Ikke siden Christian den Fjerdes tid har man kunnet planlægge offentligt byggeri i en sådan størrelsesorden, som der her er mulighed for.«

På dette tidspunkt (januar 1958) udtalte borgmester Paul Fenneberg sig positivt om forslaget: »Lyngby-Taarbæk Kommune er nu så stor, at jeg personlig med glæde så, at man stillede sig velvillig, således at Danmarks tekniske Højskole - ligesom Universitetet og enhver anden videnskabelig institution, museer samt andre kulturelle

og kunstneriske institutioner - kunne få arealer i kommunen. Jeg er af den opfattelse, at det er vor samfundspligt at byde dem velkommen - selv om Danmarks tekniske Højskole og andre videnskabelige og kulturelle virksomheder, der kunne blive tale om, ikke i sig selv udgør skatteobjekter for kommunen.¹⁶

Når Paul Fenneberg udtrykte sig således, skyldtes det muligvis, at staten ganske vist skulle bruge 72 hektar til opførelse af DTU, men at de 30 hektar heraf var det areal, som Lyngby-Taarbæk Kommune af Københavns Kommune var blevet pålagt at sælge til Arbejdernes Andels Boligforening til opførelse af 800 lejligheder. Andre 6 hektar var reserveret til permanente kolonihaver, og for en stor del var det således i realiteten københavnske interesser, der blev modarbejdet af forslaget. Staten ejede i forvejen selv 27 hektar i form af Lundtofte Flyveplads. København forsøgte at betinge sig erstatningsarealer i Lyngby-Taarbæk Kommune; men da der ikke længere fandtes disponible sammenhængende arealer i kommunen, der var store nok, tilbød regeringen at stille nogle statsarealer til rådighed i Herstederne (det senere Albertslund) og ved Roskilde.¹⁷

Den 1. juni besluttede Lyngby-Taarbæk Kommunalbestyrelse at afhænde det ønskede kommunale areal på 45 hektar til staten. Den socialdemokratiske opposition havde først forsøgt at få DTU flyttet over på østsiden af Hørsholmvejen, hvor staten dengang havde reserveret et stort areal en evt. flyveplads; men da dette ikke kunne lade sig gøre, tiltrådte oppositionen afhændelsen af det ønskede areal til DTU.¹⁸ Der

var ret stor bitterhed hos den socialdemokratiske gruppe over, at A. A. B.s store byggeri ikke kunne gennemføres, og bitterheden blev ikke mindre af, at kommunalbestyrelsens flertal i marts 1959 besluttede at udstykke 400 parcelhusgrunde på Lundtoftesletten, bl.a. ved Granåsen og ved Dyrehavegårdsvej. Hermed var de ledige byggegrunde ved at være opbrugt, og det planlagte A. A. B.-byggeri helt umuliggjort.¹⁹ Derimod egnede parcelhusene sig fortrinligt til de mange ingeniører, der gerne ville bo i nærheden af deres nye arbejdsplads på DTU.

Når også det konservative flertal i Lyngby-Taarbæk Kommune nu skiftede tone og vendte sig imod udflytningen af DTU, skyldtes det bl. a., at staten uventet havde udvidet sit krav fra 72 til 103 (senere 106) hektar. Direkte modstand var umulig, for undervisningsminister Jørgen Jørgensen havde i regeringen sikret sig, at staten kunne ekspropriere arealet, hvis det ikke kunne købes. Lyngby-Taarbæk Kommune skulle nu afgive 49 hektar, og entreprenørfirmaet Johan Christensen & Søn måtte afstå en tidligere købt byggegrund på 13,5 hektar. Som nævnt kunne staten i forvejen disponere over de 27 hektar på Lundtofte Flyveplads, og handelsgartner Frode Sørensen havde solgt 13,5 hektar af Carlshøjs jord til staten.²⁰

Lyngby-Taarbæk Kommune fik af ekspropriationskommissionen tilbudt 2,4 mio. kr. for de 49 hektar, hvilket kommunalbestyrelsen afviste som alt for lidt i forhold til arealets betydning for kommunen. Kommunalbestyrelsen stillede krav om et beløb på 10,7 mio. kr., hvoraf de 5 mio. kr. var ud-

Lundtoftesletten i 1949, set fra syd. Hørsholmvejen (nu Helsingørmotorvejen) er under anlæg og krydser Klampenborgvej (med vejtræer) og Carlshøjs gartnerijord. På de københavnske arealer er dele af Fortunbyen samt elementbyen i Hjortekær opført, og Lundtofteparken er påbegyndt. Nederst i billedet ses i midten Vintappersøen.

tryk for værdien af mistede skatteindkomster fra de indbyggere, som der nu ikke blev plads til.²¹ Beløbets fastsættelse overgik derfor til en taksationskommission, der ikke helt uventet afviste kravet om erstatning for tab af skatteydere. Erstatningsbeløbet for grundene blev fastsat til 3.057.500 kr.²² Kommunalbestyrelsen overvejede at indbringe sagen for en domstol, men indså, at chancen for at vinde en retssag var meget lille, og den 14. december 1959 accepterede kommunalbestyrelsen erstatningen på de godt 3 mio. kr.²³ I sin nytårsartikel i den lokale avis to uger senere rundede borgmester Paul Fenneberg de foregåen-

de måneders ophidsede debat af med følgende ord: »kommunen ser gerne Polyteknisk Lærestanstalt placeret herude; men vi havde rigtignok regnet med, at staten ville nøjes med 72 hektar i stedet for de nu eksproprierede 106 hektar, idet undervisningsministeren jo udtrykkelig havde erklæret, at man ved at flytte til Lyngby ville kunne nøjes med 72 hektar.«²⁴

Gennemførelsen af eksproprieringen medførte et så anspændt forhold mellem Lyngby-Taarbæk Kommune og staten (Undervisningsministeriet), at Paul Fenneberg ikke ønskede at deltage i grundstensnedlæggelsen på DTU, som fandt sted den

12. november 1960. Senere kom han på andre tanker, og ved årsmødet i Foreningen af Kommuner i Københavns Amt i 1966, hvor han var formand, glædede det ham at få lejlighed til at fremvise to af sin kommunes seværdigheder: generalforsamlingen foregik i festsalen på DTU og den efterfølgende middag på Dyrehavsbakken.

Det dårlige forhold mellem Lyngby-Taarbæk Kommune og staten blev også bemærket af statslige embedsmænd og politikere. Ved indvielsen af et af DTU's institutter i 1964, hvor viceborgmester Ole Harkjær mødte på Lyngby-Taarbæk Kommunes vegne, gav kulturminister Hans Sølvhøj udtryk for beklagelse over, at han ikke kunne komme i kontakt med borgmester Fenneberg. Ole Harkjær mente nok at kunne bane vej for bekendtskabet, hvilket fik Hans Sølvhøj til at udtale, at »det ville han være lykkelig for«. Det stærkeste udtryk for, at staten gerne så forholdet til Lyngby-Taarbæk Kommune normaliseret, kom med Jens Otto Krag's tilbud til kommunen om at købe Virumgårds jorder, da statens forsøgs-gård stod for at skulle flytte til Jylland. Tilbuddet var ment som en delvis kompensation for det tab, kommunen i sin tid havde lidt ved eksproprieringen til DTU.

Forholdet til København efter 1957 - de grønne områder, Rævehøjparken og ridehallen ved Stenrødgård.

Selv om København nu ikke længere var grundejer i Lyngby-Taarbæk Kommune (bortset fra børnehjemmet »Stockholmsgave« ved Fortunen og nogle kolonihaver ved Stenrødgård), havde København stadig gennem klausulerne i skødet

fra 1957 indflydelse på anvendelsen af arealerne. Tilbagekøbsretten skulle indtil videre fastholdes, og hvis der skulle bygges på de grønne områder, skulle København først give tilladelse til det - og det fremgik af skødets ord, at en sådan tilladelse ikke ville blive givet gratis. Det kom Lyngby-Taarbæk Kommune til at mærke i 1979 ved opførelsen af ungdomsboligerne »Rævehøjparken« i Lundtofte. For at få plads til boligerne, der skulle ligge på nordsiden af Rævehøjvej øst for Helsingørmotorvejen, var man nødt til at bygge ind på et areal, der var servitutbelagt som grønt område. Man udlagde så et andet areal, som ellers gerne måtte bebygges, som grønt område; men det var ikke lige så stort, og Lyngby-Taarbæk Kommune var derfor indstillet på at betale en tillægskøbesum for differencen, 3100 m². Københavns Kommune ville imidlertid ikke acceptere denne beregningsmåde, men forlangte, at hele det pågældende areal, der oprindeligt var udlagt til grønt område (23.935 m²), skulle betragtes som byggegrund, og at prisen skulle være 260 kr. pr m², altså i alt 6.223.100 kr. Dette måtte Lyngby-Taarbæk Kommune acceptere, idet en direkte forhandling mellem borgmester Ole Harkjær og overborgmester Egon Weidekamp den 13. september 1979 ganske vist foregik i en venskabelig tone, men ikke kunne ændre Københavns Kommunes beslutning.

Ole Harkjær nævnte ved denne lejlighed også, at Lyngby-Taarbæk Kommune tidligere havde betalt en tillægskøbesum på 3.695.360 kr. til Københavns Kommune for at bygge på den såkaldte »skolegrund« mellem Kulsviervej og Lundtoftevej. Det

var i sin tid planlagt, at Lyngby Statsskole skulle udvides og flyttes til denne grund; men udflytningen blev opgivet. Alligevel ville Københavns Kommune ikke betale tillægskøbesummen tilbage, og da Ole Harkjær ved mødet den 13. september vendte tilbage til denne sag, gentog Egon Weidekamp afvisningen og foreslog, at Lyngby-Taarbæk Kommune jo i stedet kunne bebygge grunden med et plejehjem! Langt senere opførtes på denne grund boligbebyggelsen Bøgeparken.

Tillægskøbesummen for Rævehøjparkens grund blev endda forhøjet, fordi det viste sig, at opmålingen af grunden var forkert. Stadskonduktørembedet i København nåede frem til, at det målte 24.625 m². Lyngby-Taarbæk Kommune lod derefter en landmåler opmåle grunden, og resultatet blev 24.562 m². Til sidst enedes man om, at de to kommuner skulle dele differencen mellem opmålingerne lige imellem sig, og forhøjelsen blev derefter på 172.000 kr.²⁵

Den hidtil sidste større enkeltsag om bebyggelse på de grønne arealer drejede sig om opførelsen af et ridehus på Stenrødgård. Gården er udlejet til Lyngby-Taarbæk Ridecenter Aps., som i 1983 ønskede at opføre et ridehus. Lyngby-Taarbæk Kommune bad derfor Københavns Kommune om tilladelse til opførelsen, idet Stenrødgård ligger på de grønne arealer, og der udarbejdedes en lokalplan for området. Ridecentret opførte imidlertid bygningen, inden tilladelsen forelå, og det nye ridehus blev indviet den 7. april 1984.²⁶ På det tidspunkt havde Københavns Kommune netop meddelt, at tillægskøbsprisen for det bebyggede grundareal (9500 m²)

skulle være 1.102.000 kr., og at summen skulle forrentes fra 1. januar 1984 frem til betalingsdagen, fordi ridehuset allerede var opført. Tilsyneladende kom det bag på Lyngby-Taarbæk Kommune, at Københavns Kommune krævede betaling for opførelse af ridehuset, fordi det fremgik af dispositionsplanen fra 1949 - men ikke af overenskomsten fra 1957 - at der på de grønne områder bl.a. måtte opføres »bygninger for sporten«. Borgmester Ole Harkjær påtog sig at tage til København med en af sine embedsmænd for at forhandle med overborgmester Egon Weidekamp om nedsættelse af beløbet. Da Ole Harkjær havde fremsat sin kommunes synspunkter, og Egon Weidekamp havde talt med sine embedsmænd i enrum, kom han tilbage og tilbød, at beløbet kunne nedsættes til 950.000 kr. Ole Harkjær accepterede dette tilbud, men beklagede sig dog ved afskeden over, at »det var ikke meget, vi opnåede ved at tage helt til København for at forhandle.« Egon Weidekamp svarede: »Nå hva', du fik da til taxaen hjem.« - Forhandlingsklimaet var blevet mere afslappet og foregik i en langt mere venlig tone end i gamle dage, når det var Peder Hedebo og Ingvar Nørgaard, der stod over for hinanden - uanset partifarve.

Lyngby-Taarbæk Kommunalbestyrelse ønskede imidlertid at lade sagen prøve ved domstolene, og kommunen blev ved Østre Landsret dømt til at betale tillægskøbesum og renter som ønsket af Københavns Kommune.²⁷ Lyngby-Taarbæk Kommune appellerede sagen til Højesteret, hvor Østre Landsrets dom blev stadfæstet med 4 mod 3 af de 7 dommere, dog med nedsæt-

telse af renterne og frafald af sagsomkostninger.²⁸ På grund af den lange tid, der var gået, var tillægskøbesummen med renter i mellemtiden løbet op til godt 2 millioner kr., som Lyngby-Taarbæk Kommune betalte med regres over for Lyngby-Taarbæk ridecenter Aps.²⁹

Frikøb fra tilbagekøbsklausulen

Tilbagekøbsdeklarationerne betyder som nævnt, at kommunen (først Københavns Kommune, men fra 1957 Lyngby-Taarbæk Kommune) i 2040 (2030) kan forlange at købe den pågældende ejendom tilbage til den pris, den er solgt for - altså uden tillæg for værdistigning eller bygninger, der i mellemtiden er opført på grunden. Dette var ingen hindring for salg af grundene i

slutningen af 1950'erne; der var jo længe til 2040. Køberne stod i kø og betragtede det næsten som et privilegium at få lov at købe en byggegrund af kommunen. Først senere meldte eftertanken sig.

Siden 1992 har det været muligt at købe sig fri af tilbagekøbsklausulen, hvilket allerede mange har benyttet sig af. Når det sker, får Københavns Kommune 30% af frigørelsesvederlaget, Lyngby-Taarbæk Kommune resten. Københavns andel skal betales kontant, hvorimod betalingen af de 70% til Lyngby-Taarbæk Kommune kan udskydes i 10 år. Frigørelsesvederlagets størrelse afhænger af ejendomsværdien og frikøbstidspunktet, og der var i slutningen af 1999 frikøbt ca. 100 ejendomme.

Noter

1. Sigurd Jensen og Claus M. Smidt: Rammerne sprænges (Københavns historie bind 4, 1830-1900). 1982, s. 276-78; Sigurd Jensen: Under fælles ansvar (Københavns historie bind 5, 1900-45). 1981, s. 290-96; Lisa Elsbøll: Fra Sundby til København S. 1998, s. 158-82.
2. Torben Ejlersen: Kraftcenter og fristad (Københavns historie bind 6, efter 1945). 1983, s. 46-51.
3. Hans E. Struckmann og Palle Lassen: Et portræt fra Kongens Lyngby. Ingvar Nørgaard. Lyngby 1982, s. 36.
4. Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger 1953-54 s. 1064, 15. oktober 1953.
5. Københavns Borgerrepræsentanters forhandlinger 1930-31 s. 607-14.
6. Et portræt fra Kongens Lyngby, s. 36-37.
7. Ingvar Nørgaard: Erindringer om Lyngby (Lyngby-Bogen 1978 s. 5-18) s. 18.
8. Lyngby-Taarbæk Kommunes arkiv. Sognerådets forhandlingsprotokol, 25.9.1950 nr. 263.
9. Lyngby-Taarbæk Kommunes arkiv, afskrift af brev af 11.2.1953.
10. Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger 1953-54, Tillæg s. 877-86.
11. Do. 1953-54 s. 1058-86; 1954-55 s. 619-36.
12. Do. 1957-58 s. 390-412.
13. Do. 1957-58 s. 570-98.
14. Lyngby-Taarbæk Bladet 19.9.1957.
15. Do. 14.11.1957.
16. Do. 16.1.1958.
17. Do. 29.5.1958.
18. Do. 4.6.1958.
19. Do. 12.3.1959.
20. Do. 11.6.1959.
21. Do. 15.10.1959
22. Do. 22.10.1959.
23. Do. 17.12.1959.
24. Do. 30.12.1959.
25. Lyngby-Taarbæk Kommunes arkiv, sager vedr. opførelsen af Rævehøjparken.
26. Lyngby-Taarbæk Bladet 3.4.1984.
27. Østre Landsret, dombog, dom afsagt 21.2.1989.
28. Højesteret, dombog, dom afsagt 29.4.1991.
29. Lyngby-Taarbæk Kommunes arkiv, kommunalbestyrelsens beslutningsprotokol, møde 21.5.1991 pkt. 19.

Beretning om Byhistorisk Samlings virksomhed 1993-1998

Besøgende

Der har i perioden været årligt ca. 5000 besøgende på Frieboeshvile for at se udstillinger, købe bøger, deltage i foredrag og rundvisninger eller arbejde i arkivets læsesal. Naturligvis har de fleste været udstillingsgæster, som ikke har krævet egentlig betjening; men til gengæld er ekspeditionerne på læsesalen ofte meget tidkrævende, fordi publikum bliver mere og mere kvalificeret, efterhånden som slægts- og lokalhistorie vinder frem som hobby.

Efter de sammenlagte besøgstal burde hele Lyngby-Taarbæks befolkning i løbet af de seneste 10 år have besøgt Byhistorisk Samling; men naturligvis kommer her alligevel jævnlige folk, som aldrig har været her før. Fra forskellig side er det blevet foreslået at lave et reklamefremstød, selv om der ikke er personaleressourcer til at ekspedere flere besøgende. Det er imidlertid vores indtryk, at kommunens beboere generelt er klar over Byhistorisk Samlings eksistens og ikke tøver med at henvende sig, når behovet opstår. Derimod skal der naturligvis gøres reklame for særlige arrangementer.

Særudstillinger

14.4.-6.5.1993 arkitekt og polarforsker John Andersens vandrestilling »Mølleåen«. Byhistorisk Samling har leveret størstedelen af de ældre billeder, der indgår i

udstillingen, og den blev derfor præsenteret på Frieboeshvile og vil indgå i Byhistorisk Samling, når den er færdig med at turnere som vandrestilling.

19.5.-31.7.1993 plancheudstillingen »Op og ned ad Lyngby Hovedgade« i Nordre Mølle. Udstillingen var arrangeret af byplanarkitekt Finn Solgård med bidrag fra Lars Hovgaard Jensen, konservator Niels Wivel og Jeppe Tønsberg. Den omfattede 64 plancher med tegninger og fotos af Hovedgadens huse, byplanlægning, trafik og begivenheder.

26.8.-25.9.1993 en udstilling af grafiske arbejder af Jane Muus. Udstillingen var en del af »Danmarks længste kunstudstilling« fra Frieboeshvile ad Jernbanevej til Jernbanepladsen, arrangeret i anledning af Lyngby-Taarbæk Kultur- og Festuge.

6.5.-13.5. og 13.7.-13.8.1994 plancheudstillingen »Lyngby-Taarbæk og dens nordiske venskabsbyer«.

5.5.-30.6.1995 Lyngby-Taarbæk under Besættelsen (billedplancher, originale dokumenter og genstande).

9.-10.9.1995 plancheudstilling om Københavns Sø- og Landbefæstning, vist på Lyngbyfortet i anledning af »Bygningskulturens Dag«. Desuden ialt 6 udendørs farveplancher om samme emne, opstillet langs Fæstningskanalen fra Frederiksdal til Lyngby Storcenter.

15.11.1995-31.1.1996 udstilling af akvareller af arkitekt Vagn Rud-Petersen.

13.4.-29.4.1996 Foreningen Nordens vandrestilling »På sporet af Norden« (plancher).

2.11.-14.12.1996 »Høns i haven«, en udstilling om hønseavl som hobby i Lyngby-Taarbæk fra 1920'erne til i dag. I åbningsweekenden den 2.-3. november i Nordre Mølle deltog medlemmer af Danmarks Fjerkræavlerforening for Raceavl med udstilling af høns, og mølleværket blev demonstreret. Derefter stod udstillingen på Frieboeshvile.

21.12.1996-30.6.1997 »Elverhøj i Ulvedalene« (fotos og dragter fra Det Kongelige Teaters og Lyngby-Taarbæk Kommunes opsætning af »Elverhøj« i Dyrehaven i 1996).

18.10.-30.12.1997 »Udflugt til Klampenborg« (fotos samt indlånte arkæologiske genstande fra Nationalmuseet, fundet på den såkaldte Bloksbjerg-boplads ca. 6000 år før Kristus). Udstillingens planchedel, der var fremstillet i samarbejde med Gentofte Lokalhistoriske Arkiv, blev vist på Klampenborg Station den 2. august i forbindelse med veteranotgskørsel ved Kystbanens 100 års jubilæum og derefter på Gentofte Kommunes Hovedbibliotek og på Taarbæk Bibliotek.

20.2.-30.6.1998 »Fra almisse til hjemmepleje. 200 års omsorg for ældre i Lyngby-Taarbæk Kommune«. Udstilling af fotografier og genstande fra den kommunale ældreomsorgs institutioner og aktiviteter.

13.9.-30.12.1998 (fortsat i 1999) »Fabriksliv ved Mølleåen«. Udstilling af gamle og nye fotografier fra fabrikkerne langs Mølleåen og Lyngby Sø.

Andre arrangementer

Hvert år har der den første eller anden lørdag eftermiddag i januar været afholdt nytårsconcert i salen på Frieboeshvile, med musik fra omkr. 1800 spillet på originalinstrumenter ved levende lys. I 1993 og 1994 spillede »Det Harmoniske Selskab« under ledelse af Claus Johansen, i 1995-98 »Trio Klassik« (Bente Hogrefe, sopran, Mads Johansen, klassisk traversfløjte, Inga Bay, hammerklaver).

Ligeledes har der hvert år været afholdt julestue i Nordre Mølle, hvor der har været kørt med møllen i forbindelse med salgsudstillingerne. Også ved andre lejligheder har der været kørt med møllen, f.eks. på »Dansk Mølledag« den 3. søndag i juni. Egentlige demonstrationer af møllen og dens funktioner for besøgende grupper (navnlig skoleklasser) efter forudgående aftale finder sted ca. en gang om ugen året rundt.

Det er også blevet en tradition, at der den 4. maj om aftenen sættes levende lys i vinduerne i Frieboeshviles hovedbygning. Frieboeshvile har som G. F. Duckwitz' hjem spillet en rolle i besættelsestiden, som gør det naturligt at fortsætte skikken med de levende lys i netop dette hus, og lysene får den gamle rokokobygnings facade til at træde ekstra smukt frem, når den ses ude fra Kongevejen.

Byhistorisk Samling har deltaget med lokalhistoriske arrangementer i de kommunale kultur- og festuger m.m. i 1995, 1997 og 1998.

I 1995 deltog Byhistorisk Samling i »Bygningskulturens Dag« den 9.-10. september med den ovenfor nævnte udstilling

»Trio Klassik« ved nytårskoncerten på Frieboeshvile i 1995. Fra venstre Inga Bay, Mads Johansen og Bente Hogrefe.

Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

på Lyngbyfortet, hvor der var åbent hus med rundvisninger. Der kom mellem 500 og 600 besøgende, hvoraf ca. 300 deltog i rundvisningerne. Der var desuden udarbejdet en vejledning til en cykeltur langs fæstningsværkerne, som uddeltes til interesserede. Ved »Bygningskulturens Dag« i 1998 afholdtes en række arrangementer på Mølleåens møller, og Byhistorisk Samling

deltog med kørsel med Nordre Mølle og åbning af den ovennævnte udstilling »Fabriksliv ved Mølleåen«.

I 1996 deltog Lise Skjøt-Pedersen i Lyngby-Taarbæk Kommunes arbejdsgruppe i Kulturby 96-projektet »Tidskapsler«, hvor 50 fyldte kapsler skulle afspejle kommunen i 1996. Byhistorisk Samlings kapsel kom til at indeholde en brosten og to fotografier af hhv. gammel og ny brostensbelægning på Lyngby Hovedgade.

En lang række grupper og foreninger har aflagt besøg med rundvisning eller foredrag på Frieboeshvile, f.eks. Dansk Arkivselskab og Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring.

Personale

Det faste personale har i 1993-98 bestået af stadsarkivar, cand.mag. Jeppe Tønsberg (37 timer/ugen) og arkivar Lise Skjøt-Pedersen (29½ timer/ugen).

Jeppe Tønsberg fejrede den 7. oktober 25 års jubilæum i Lyngby-Taarbæk Kommunes tjeneste. Jubilæet var uofficielt og internt for kolleger i Biblioteksvæsenet, fordi de første år (fra 5. oktober 1972) som timelønnet medhjælper i Taarbæk Bibliotek ikke var anciennitetgivende.

Undersøgelser, kurser

Jeppe Tønsberg: undersøgelser over Mølleåværkernes bygninger og drivkraft fra 1700-tallet til nutiden (1993). Resultaterne blev i første omgang publiceret i en registratur over danske møllebygninger udgivet af Skov- og Naturstyrelsen i 1993. I 1998 blev undersøgelserne opdateret og suppleret til brug for særudstillingen »Fa-

briksliv ved Mølleåen« samt for artiklen »Drivkraft og bygninger på Mølleåens møller og fabrikker« i Lyngby-Bogen 1998. - Sammen med arkæologi-klubben »Flækken« undersøgelse af en middelalderlig møllesten, som ligger genbrugt som fundament i voldstedet Hjortholm ved Furesøen. Der er udarbejdet udgravningsrapport til Skov- og Naturstyrelsen.

Indsamling af materiale om Klampenborg, Taarbæk, Springforbi og Strandmøllen (1994) til et værk om Strandvejen, redigeret af Bo Bramsen og udgivet af Politikens Forlag i 1995. - Undersøgelse af omstændighederne omkring lukningen af Brede Klædefabrik i 1956 (nu Nationalmuseet). Resultatet publiceredes i Erhvervshistorisk Årbog 1995.

Arkivundersøgelser af Lyngby Hovedgades bygningshistorie (1995-96) samt gennemfotografering af Hovedgadens nuværende bygninger til brug for registranten »Lyngby Hovedgade«, jfr. nedenfor.

Deltagelse i det nordiske forskerkursus »Industriminnen i Norden« (1996-97) arrangeret af Kungliga Tekniska Högskolan i Stockholm med undervisningen koncentreret på 4 uger i hhv. Danmark, Finland, Norge og Sverige. Kurset afsluttedes med en skriftlig eksamen og bedømmelse af en afhandling. - Forelæsning »Børnearbejde i dansk tekstilindustri« ved et tekstilhistorisk seminar på Aalborg Universitet den 2.-4. november 1996 (publiceret i »Arbejderhistorie« 1997).

Lise Skjøt-Pedersen: Indsamling af materiale om Lundtofte (1993-94) med henblik på en bog om denne bydel, udkommet som Lyngby-Bogen 1994. - Udarbejdelse

af en registratur over Socialforvaltningens arkiv med administrationshistoriske kommentarer.

Indsamling af materiale om Hovedgadens butikker (1995-96) til et særligt afsnit i registranten »Lyngby Hovedgade«. - Registrering af gravsteder og monumenter på Lundtofte Kirkegård med henblik på fredning.

Deltagelse i Sammenslutningen af Lokalkiver's IT-møde i Aalborg (1997). - Indsamling af materiale og udnyttelse af Socialforvaltningens arkiv som grundlag for udstillingen om Lyngby-Taarbæk Kommunes ældreomsorg gennem tiden, jfr. ovenfor.

Undersøgelse af papirproduktionen ved Mølleåen i tiden 1793-1921 (1998) til brug for artiklen »Ørholm-Nymølle i dansk papirfabrikation« i Lyngby-Bogen 1998. - Publicering i Lyngby-Bogen 1998 af genopdagelsen af »Fuursø-Møllestrøms Interesseskabs ældste forhandlingsprotokol«. - Indberetning af bevarede jord- og stendiger fra udskiftningstiden til brug for den lovbeftalede, landsdækkende registrering af disse fortidsminder.

Indsamling

Byhistorisk Samling har i foråret 1993 i forbindelse med en oprydning på Lyngby Rådhus, hvor bl.a. hele loftet og nogle kælderrum skulle tømmes, modtaget den største samlede mængde arkivalier nogensinde, nemlig Skoleforvaltningens ældre arkiv 1810-1989 (foreløbig 178 pakker), Sundhedskommissionens arkiv 1861-1989 (157 pakker) og nogle store serier udtagne sager fra Teknisk Forvaltning (indtil videre

opstillet i 115 flyttekasser). Hertil kommer en række sager fra andre forvaltninger, bl.a. Borgmesterkontoret, som endnu ikke er ordnet. De øvrige arkiver, der var omfattet af oprydningen, lykkedes det ved flytninger at finde plads til på Rådhuset. - I 1993 blev nogle hidtil savnede protokoller m.m. fra Socialforvaltningen genfundet i en kælder under en kommunal boligblok. De blev sammenført og registreret i Socialforvaltningens arkiv.

I foråret 1994 fik Byhistorisk Samling tilbud om at modtage Akkumulatorfabrikken Lyacs teknologihistorisk meget spændende arkiv. Dette tilbud blev på grund af arkivets omfang videreformidlet til Erhvervsarkivet i Århus. - På årets sidste åbningsdag modtog Byhistorisk Samling et andet interessant virksomhedsarkiv, nemlig fra De Grønne Rutebiler i Hjørtetekær.

Udstillingen i 1995 om Lyngby-Taarbæk under Besættelsen medførte supplerende afleveringer i forhold til den indsamling, Byhistorisk Samling gennemførte i 1985. Blandt erhvervelserne i 1995 kan i øvrigt nævnes et meget stort maleri af »Villa Kowal« på Strandvejen, malet af den sene guldaldermaler Georg Emil Libert i 1867.

I 1996 modtog Byhistorisk Samling topografen Fritz Altens industrihistoriske samling, et fyldigt materiale af optegnelser om dansk industris historie.

I 1997-98 er der modtaget flere større fotosamlinger, bl.a. en samling pressefotos fra Erik Borch (»Bamse«). Byhistorisk Samling har desuden over en lang årrække modtaget lokale fotos fra tidligere fotohandler Jørgen Gregersen.

De nordiske venskabsbyer

I en periode i 1993-94 var reklametegner og indretningsarkitekt Dorte Schleimann ansat i Byhistorisk Samling med henblik på udarbejdelse af en plancheudstilling om Lyngby-Taarbæk og dens fem nordiske venskabsbyer, jfr. ovenfor.

Udstillingen blev til ved et samarbejde, hvor hver af de 6 byer leverede billeder og tekster til samlet montering i Byhistorisk Samling. Den åbnede som et led i Foreningen Nordens arrangement »Sommer i Norden« den 6.-8. maj 1994. Det var meningen, at udstillingen skulle stå i Nordre Mølle i sommerperioden; men da der mod forventning ikke kunne skaffes vagtpersonale som beskæftigelsesprojekt, måtte udstillingen i stedet vises i en ledig periode i Stadsbibliotekets sal. Derefter blev den sendt videre som vandreudstilling til de øvrige venskabsbyer: Huddinge, Vanda, Seydisfjörður og Askim.

Da et stort og lettilgængeligt materiale nu var samlet, var det nærliggende at ønske de indsamlede oplysninger fastholdt på tryk i en brochure. Brochuren blev udarbejdet med tekst på hhv. »skandinavisk« (d.v.s. dansk, norsk og svensk), grønlandsk, finsk og islandsk. Den giver et både hurtigt og samtidig veldokumenteret overblik over de seks venskabsbyer og deres samarbejde. Takket være et tilskud fra Johannes Fogs Fond kunne den trykkes i et ret stort oplag.

Registrant over Lyngby Hovedgades bygninger

Byplanarkitekt Finn Solgård var i en periode i 1992-93 ansat i Byhistorisk Sam-

ling, hvor han udarbejdede hovedparten af den ovenfor nævnte udstilling om Lyngby Hovedgade. Under forarbejderne til udstillingen blev der indsamlet så mange oplysninger om Hovedgaden, at der ikke var plads til dem i udstillingen. De blev derfor samlet i en registrant, som var fremlagt på udstillingen, og som Byhistorisk Samling i efteråret 1993 udgav i en foreløbig udgave trykt i et ganske lille oplag.

I foråret 1995 fik Byhistorisk Samling mulighed for at ansætte arkitekt Finn Solgård i endnu en periode, hvorved der blev mulighed for at udarbejde en egentlig bygningshistorisk registrant over Hovedgaden med Finn Solgård som hovedforfatter og Byhistorisk Samlings personale som medforfattere og redaktion. Historisk-topografisk Selskab påtog sig udgivelsen af registranten og skaffede de nødvendige tilskud fra fonde og myndigheder til trykningen. Registranten indeholder beskrivelser, fotografier og tegninger af den nuværende og tidligere bebyggelse langs Hovedgaden siden midten af 1700-tallet samt lister over ejere og butikker gennem tiden. Bogen er på 496 sider og dermed Byhistorisk Samlings hidtil største formidlingsprojekt. Den adskiller sig fra de fleste registranter dels ved at omfatte alle bygninger på Lyngby Hovedgade og dels ved i de afsluttende kapitler at indeholde konklusioner på det indsamlede og fremlagte materiale. Registranten er en dokumentation af den gamle Hovedgade, som den havde udviklet sig fra 1760'erne frem til de omfattende ændringer, der skete i 1996-97.

Lyngby Nordre Mølle

I de seneste år har der været en voksende kulturhistorisk og miljømæssig interesse for Mølleåen, kulminerende i 1993 med genåbningen af Nationalmuseet i Brede og med Danmarks Naturfredningsforenings omfattende fredningsforslag for Mølleådalene.

Hvor Nationalmuseet med sin udstilling »Industriens vugge« sætter focus på industrien og fabrikkerne, kan Byhistorisk Samling til gengæld fremvise Mølleåens eneste køreklare mølle. I foråret 1993 blev Nordre Mølle færdigrestaureret med alle de processer og maskiner til behandling af korn, som den havde, da den blev bygget i 1846/1850. Møllen har været besøgt af mange skoleklasser i forbindelse med det nye fag »Natur og Teknik«, og de tekniske funktioner, man nu kan se i møllen, illustrerer vigtige sammenhænge i udnyttelsen af naturressourcer.

Dette arbejde blev muliggjort med økonomisk støtte fra en god nabo, forsikrings-selskabet Alm. Brand, og en tilsvarende tillægsbevilling fra Lyngby-Taarbæk Kommune selv. Foruden færdiggørelsen af restaureringen har bevillingen muliggjort indlægning af udstillingsbelysning i bygningen, og der er planlagt en moderne toiletbygning tilpasset til at ligge i kort afstand fra den gamle møllebygning. Nordre Mølle er fredet, og bygningen har en særlig værdi derved, at den bortset fra belysningen står uændret fra opførelsen i 1850.

Konservering

Konservator Niels Wivel var i en periode i 1993 ansat i Byhistorisk Samling, hvor han gennemgik Lyngby-Taarbæk Kommunes

Sorgenfri Slot, sommeren 1914. Værtsparet, kong Christian den Tiende og dronning Alexandrine, står til højre med ryggen op ad muren. Deres børn ses i matrostøj bagest (Frederik) og forrest (Knud). Siddende fra venstre enkedronning Lovisa, enkekejsersinde Dagmar og dronning Alexandra. Stående i midten prins Valdemar, yderst til venstre hans ældste søn prins Aage. Fra fotograf Collins album

Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

Kunsthondsbilleder og registrerede deres fysiske tilstand med henblik på evt. restaurering. Enkelte malerier er blevet repareret eller skal restaureres; men der er konstateret forbløffende få alvorlige skader i betragtning af, at samlingen i mange år ikke er blevet fysisk vedligeholdt, og billederne ofte skifter plads.

Byhistorisk Samling har undertiden fået udført konserveringsopgaver som undervisningsprojekter på Konservatorskolen ved Kunstakademiet i København. Såle-

des er et kulturhistorisk meget værdifuldt maleri af J. P. Møller og C. W. Eckersberg (udsigt over en del af Bondebyen i 1810, jfr. s. 25) under restaurering på grund af olielagets afskalning fra lærredet, og 6 protokoller fra 1844-54 fra Skatteforvaltningen befinder sig ligeledes på Konservatorskolen for at blive behandlet for svampeangreb.

I foråret 1994 opstod der imidlertid en større konserveringsopgave, idet et af Byhistorisk Samlings klenodier - det såkaldte

Collins Album med ca. 350 originale fotografier fra Lyngby-Taarbæk omkring 1900 - fik misfarvninger på fotografierne på grund af syre i en lim anvendt ved efterligning i 1950'erne. Fotografierne måtte hurtigst muligt fjernes fra albummet og renses, og selv om en del af arbejdet kunne udføres som semesteropgave af to konservatorstuderende, Dorte Poulsen og Linda Persson, måtte resten udføres som lønnet studenterarbejde i sommerferien. Collins Album eksisterer ikke længere fysisk; men fotografierne er reddet.

Bevaring af kommunale arkivalier

En stor del af arbejdet i Byhistorisk Samling omfatter arkivalier fra Lyngby-Taarbæk Kommunes forvaltninger. Som forberedelse til en ny bekendtgørelse om bevaring/kassation i kommunale arkiver gennemførte Kommunernes Landsforening i foråret 1994 en spørgeskemaundersøgelse omfattende udvalgte arkivaliegrupper i samtlige danske kommuner. Som uddybning heraf ønskedes en totalregistrering af 10 udvalgte kommuners arkiver. Byhistorisk Samling udførte en sådan registrering af Lyngby-Taarbæk Kommunes arkiv, hvoraf det fremgik, at arkivet aktuelt fyldte 4292 hyldemeter, og at det voksede med 173 meter om året (til sammenligning kan nævnes, at Stadsbibliotekets reoler kan rumme ca. 4800 meter bøgger). I de seneste år er der med Byhistorisk Samling som konsulent udført omfattende kassationer,

og i enkelte forvaltninger er der mulighed for yderligere kassation. Derfor er der ikke aktuelle pladsproblemer. Derimod er der pladsmangel i Rigsarkivet og Landsarkiverne, som sammen med Kommunernes Landsforening fastsætter kravene for, hvor meget kommunerne skal bevare af deres arkivalier. I bekendtgørelsen er bevaringskravene derfor sat så lavt, at kommunernes virke kun vil kunne ses som et lands gennemsnit. Det er derfor den enkelte kommunes ansvar at sikre bevaringen af tilstrækkeligt kildemateriale til dokumentation af sin egen, individuelle historie. Det kan for Lyngby-Taarbæks vedkommende godt lade sig gøre med de eksisterende pladsforhold; men det kræver en omhyggelig overvejelse af de enkelte arkivaliegrupperes værdi som historiske kilder for at sikre, at det er det rigtige materiale, der bliver bevaret.

Ønsker og planer for fremtiden

Byhistorisk Samlings mest påtrængende problem er manglende reolplads. Det er vanskeligt at lægge nye ting på plads, når alle reoler er fyldt, og pladsproblemet kan ikke længere løses ved at anbringe sjældent brugte arkivalier i fjernmagasin - det er allerede gjort. Der må skaffes mere plads på Frieboeshvile. Der er derfor i 1998 rettet henvendelse til Teknisk forvaltning om at undersøge mulighederne for at opføre en magasinbygning i Frieboeshviles park, helst med indvendig forbindelse.

Jeppe Tønsberg

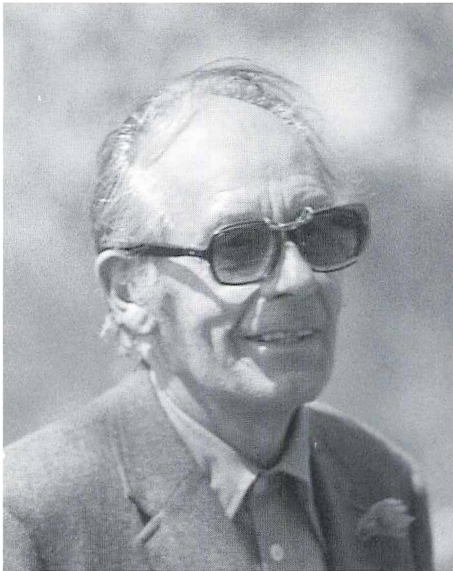
Beretning om Historisk Topografisk Selskabs virksomhed 1993-1998

I 1996 døde selskabets æresmedlem, arkæologen Johannes Boager, 89 år gammel. Johannes Boager var grundlægger af arkæologiklubben »Flækken« og dens formand i en lang årrække, og den betydning, som Frieboeshvile gennem årene har fået som centrum for udforskningen af Lyngby-Taarbæks fortid, skyldes i høj grad hans virksomhed. Johannes Boager er almindeligt anerkendt som en dygtig amatørarkæolog og har stået for adskillige fremragende udgravninger i Lyngby-Taarbæk. I det daglige arbejde var han en inspirerende personlighed, og så var der det særlige, at vi andre muligvis er lærde, eller i hvert fald prøver at blive det - men Johannes var *vis*, og det gav samværet med ham en ekstra værdi.

Det er ikke sædvanligt, at denne beretning indeholder mindeord om andre end selskabets bestyrelsesmedlemmer og æresmedlem; men det bør alligevel nævnes, at et af selskabets mangeårige medlemmer og bidragyder til Lyngby-Bogen, fabrikant Lars Erik Storm, døde i 1996. Lars Erik Storm var også en god ven af Byhistorisk Samling, som han ofte hjalp med oplysninger og indsamlet materiale. Han svarede ualmindelig godt til sit navn, når han energisk trådte ind på arkivets læsesal for at delagtiggøre os i de nyeste resultater af sine lokal- og personalhistoriske undersøgelser. Vi har ikke i Lyngby-Taarbæk et or-

ganiseret lokalhistorisk skriveværksted; men Byhistorisk Samlings læsesal fungerer som mødested for kommunens aktive lokalhistorikere, og Lars Erik Storm deltog energisk i denne uformelle gruppe. Vi savner ham i det daglige arbejde.

I 1997 døde et andet af vores medlemmer, som ganske vist heller ikke sad i bestyrelsen, men som også fortjener at nævnes her. Det var Fritz Alten, der både som medarbejder ved Det Kongelige Biblioteks Billedafdeling og senere som pensionist indsamlede viden om ældre dansk industri. Hertil hører værkerne langs Mølleåen, hvor Fritz Alten har nedlagt noget af sin viden i artikler, om Brede i Lyngby-Bogen og om Stampen i Søllerødbogen. Men vigtigst var Fritz Altens store viden og lige så store beredvillighed til at dele ud af denne viden, som mange fik lov at nyde godt af. I sin pensionisttid tilbragte Fritz Alten mange timer på Byhistorisk Samlings læsesal, hvor også det derværende personale kunne glæde sig over hans hjælpsomhed. Til sidst testamenterede Fritz Alten sine industrihistoriske samlinger, omkring 50 arkivpakker, til Byhistorisk Samling, således at arkivet derved kom i besiddelse af et værdifuldt industrihistorisk materiale, der peger ud over Lyngby-Taarbæk Kommune. Det kan vi godt have brug for, for at vores forskning ikke skal blive for snævert baseret.

Johannes Boager på en »Flække«-studietur i 1979, fotograferet af Aksel Thomsen. »Flækken«

1993

Ved generalforsamlingen den 10. marts 1993, hvor selskabet sluttede sin 65. sæson, var alle valg genvalg, og arkæologiklubben »Flækken«s grundlægger og mangeårige formand Johannes Boager udnævntes til selskabets æresmedlem. Derefter fortalte forfatteren og lokalhistorikeren Jan Møller, som også er medlem af selskabets bestyrelse, om Strandmøllen med udgangspunkt i sin bog fra 1992 om virksomheden.

Den 3. maj holdt orlogskaptajn Peter Thorning Christensen, p.t. Skov- og Naturstyrelsen, et lysbilledforedrag om Københavns Landbefæstning, herunder navnlig om Fæstningskanalen, Garderhøjfortet og Lyngby Fort.

Den 25. maj afholdtes selskabets som-

merudflugt, som gik til Garderhøjfortet umiddelbart uden for Lyngby-Taarbæks grænse mod Gentofte Kommune. Garderhøjfortets tilsynsførende Peter Juul viste de ca. 60 fremmødte rundt i fortet i 2 hold, og man fik et godt indtryk af, under hvilke forhold soldaterne har opholdt sig i fortet, da det var i brug.

Den 28. august kørtes en cykeltur langs Mølleåen under ledelse af Jeppe Tønsberg. Der deltog ca. 20 medlemmer, som bl.a. kunne nyde udsigten over Øresund fra Strandmøllen i det klare solskinsvejr.

Den 4. september var der for 3. gang åbent hus på vandtårnet på Baunehøj. Til at begynde med var ethvert udsyn umuliggjort af et voldsomt tordenvejr; men derefter klarede det op, og de ca. 20 fremmødte kunne nyde den sædvanlige storslåede udsigt.

Den 6. september afholdtes en byvandring i det centrale Lyngby under ledelse af Jeppe Tønsberg. Byvandringen, hvor ca. 130 personer deltog, var lige som adgangen til vandtårnet et offentligt arrangement som led i Lyngby-Taarbæk Kultur- og Festuge. Den gik fra Lyngby Kirkestræde over Lyngby Assistens Kirkegård og parkarealet bag de lige numre på Lyngby Hovedgade og sluttede med et besøg på Rådhuset.

Den 25. september kørtes en rundtur med bus i Lyngby-Taarbæk med 51 deltagere. Turen, der gav et godt indtryk af kommunen i sin helhed, varede 3 timer med besøg ved voldstedet Hjortholm og en kort spadseretur i Dyrehaven.

Den 2. oktober aflagde 40 medlemmer af selskabet besøg på Frederiksdal Slot, hvor lensgrevinde Vibeke Schulin bød velkommen. Sammen med museumsinspek-

tør Inge Mejer Antonsen viste fru Schulin rundt på slottet, og til sidst blev gæsterne budt på et glas vin.

Den 2. november besøgte ca. 70 medlemmer af selskabet Nationalmuseets nye permanente udstillinger i Brede. De fremmødte blev rundvist i to hold af museumsinspektørerne Ingeborg Cock-Clausen og Lykke L. Pedersen, som havde deltaget i udarbejdelsen af udstillingerne.

Den 24. november holdt tidligere arkivar i Rigsarkivet Thelma Jexlev et foredrag om Lyngby i senmiddelalderen med udgangspunkt i den skatteliste fra 1492, hvori møllerne i Lyngby og Fuglevad nævnes første gang.

1994

Ved generalforsamlingen den 9. marts var alle valg genvalg. Efter generalforsamlingen holdt tidligere direktør for Danmarks Geologiske Undersøgelser, dr.phil. Ole Berthelsen, et lysbilledforedrag om »Træk af geologien og råstofudnyttelsen på Lyngby-Taarbæk egnen«. Foredraget viste eksempler på grus- og tørvegravning samt teglværksdrift, men var navnlig interessant ved at give et indblik i geologernes diskussioner og teoridannelser om landskabsformernes tilblivelse.

Den 19. april holdt arkivar Jeppe Tønsberg lysbilledforedrag om »Historiske gadebilleder på Lyngby Hovedgade«. Dette foredrag foregik i Lyngby Sognegård og havde ca. 90 tilhørere.

Den 3. maj udkom selskabets bog »Baadfarten« af Jeppe Tønsberg. Den blev udgivet i anledning af Baadfartens 100 års jubilæum, og præsentationen for

pressen foregik i rum sø på Baadfartens to ældste både, »Prinsesse Alexandrine« og »Prins Christian«.

Senere på måneden fik selskabets medlemmer lejlighed til at sejle en tur med disse 100 år gamle passagerbåde. Sejlturen foregik onsdag den 25. maj om aftenen, og der deltog 85 medlemmer.

Den 15. juni afholdtes sommerudflugten, der denne gang gik til Lundtofte og formede sig som en rundvandring i den gamle landsby. Rundvandringen, der blev ledet af arkivar Lise Skjøt-Pedersen og havde ca. 30 deltagere, begyndte ved Lundtofte Kirke og sluttede i Lundtofte Medborgerhus.

Lørdag den 3. september om eftermiddagen var der åbent hus på Vandtårnet på Baunehøj, hvor ialt ca. 200 personer deltog. Selskabet har anskaffet en kraftig kikert, som var til rådighed; men på grund af dis var sigtbarheden begrænset. Det lykkedes dog at få øje på Roskilde Domkirkes ene tårn - det andet er skjult bag en skorsten.

Den 13. september om aftenen var der arrangeret mølletur til Frilandsmuseet. I løbet af de to timer, besøget varede, foretog arkitekt Erik Haubo Christensen en saglig og informativ præsentation af 5 forskellige mølletyper. De 40 deltagere fik et overbevisende indtryk af, at Frilandsmuseet ikke kun handler om byggeskik og boligindretning, men også om erhverv og teknologi.

Lørdag den 24. september om eftermiddagen afvikledes den årlige cykeltur, denne gang langs Københavns Befæstning mellem Lyngby og Øresund. Turen, der

foregik under ledelse af Jeppe Tønsberg, gik på hjemturen gennem Dyrehaven, hvor der også findes rester af befæstningen, og sluttede med et besøg på det meget dårligt vedligeholdte Fortunfort.

Lørdag den 8. oktober var der igen arrangeret besøg på Frederiksdal Slot. 40 medlemmer havde fået mulighed for at besøge slottet, hvor lensgrevinde Vibeke Schulin og museumsinspektør Inge Mejer Antonsen viste rundt.

Den 10. november var Bibliotekssalen på Stadsbiblioteket ramme om et arrangement om Nærumbanen, hvor banens direktør Lars Aage Jensen og tidligere direktør Hans Grundsøe holdt foredrag, og der vises film og lysbilleder. 150 personer deltog.

Den 28. november fortalte universitetslektor, dr. phil. Aage Trommer om »Kampen om drengene«: de første spejdere i Danmark og forholdet til FDF og DUI. Der var ca. 40 tilhørere.

1995

Generalforsamlingen, der afsluttede selskabets 67. sæson, afholdtes tirsdag den 21. marts på restaurant Lottenborg. Alle valg var genvalg. Efter generalforsamlingen fortalte dr. phil. Holger Rasmussen om Bernhard Olsen i hans forskellige roller som Tivolidirektør, udstillingsarrangør og grundlægger af Dansk Folkemuseum.

Lørdagene den 1. og 8. april var der arrangeret besøg i Brede Hovedbygning for ialt 80 deltagere. Museumsinspektør mag. art. Inge Mejer Antonsen foretog den indvendige rundvisning, medens arkivar cand. mag. Jeppe Tønsberg under en vandring

gennem fabriksanlægget fortalte om bygningerne og deres tidligere anvendelse.

Den 11. april holdt Jeppe Tønsberg et lysbilledforedrag om »En vandring på Prinsessesstien« for ca. 80 tilhørere.

Den 17. maj besøgte selskabet Lyngby-Taarbæk Kommunes renseanlæg i Lundtofte. På grund af tæt regnvejrs mødte kun 20 op til det i øvrigt meget interessante arrangement.

Den 14. juni havde selskabet endnu en gang fået lov at besøge Eremitageslottet, denne gang med ialt 80 deltagere. Inge Mejer Antonsen forestod den indvendige og Jeppe Tønsberg den udvendige rundvisning.

Sommerudflugten fandt sted den 20. juni om aftenen, hvor ca. 40 personer gennemførte en rundvandring i Springforbi og ved Strandmøllen under ledelse af Jeppe Tønsberg. Rundvandringen blev bl.a. en afsked med nogle af de bygninger i Springforbi, som skulle nedrives efter revisionen i 1995 af Springforbiplanen.

Efterårssæsonen begyndte med festugen »Lyngby i Farver«, hvor flere af selskabets bestyrelsesmedlemmer var aktive i en række offentlige lokalhistoriske arrangementer tilrettelagt af forfatteren Jan Møller. Besøget i Vandtårnet på Baunehøj og den årlige cykeltur, der i år foregik i Dyrehaven, havde kun ringe tilslutning i det disede og regnfulde vejr. Andre af arrangementerne var bedre besøgt, og Jan Møller satte rekord med 262 deltagere i rundvisningen i Sorgenfri Slotspark.

En henvendelse fra et andet medlem af selskabets bestyrelse, ingeniør Niels Fridrichsen, på vegne af Foreningen til Hoved-

stadens Forskønnelse, førte med sig, at selskabets efterårsprogram også kom til at indeholde et offentligt arrangement på Lyngby Fort. I anledning af den fælleseuropæiske Bygningskulturens Dag den 9.-10. september viste Byhistorisk Samling en plancheudstilling om Københavns Sø- og Landbefæstning i fortet, og der var fri adgang med rundvisninger i og på fortet begge dage. Mellem 500 og 600 personer besøgte fortet, og heraf deltog ca. 300 i rundvisningerne.

Den 2. oktober holdt universitetslektor dr. phil. Hans Kirchhoff et foredrag på Stadsbiblioteket om »Oktober 1943 på 50 års afstand - er der grund til en omvurdering?«. Foredraget understregede den tyske passivitet som en hovedårsag til de danske jøders redning.

Den 14. november besøgte ca. 60 medlemmer Lyngby Radio. Trods den overvældende tilslutning, som stationen næsten ikke kunne rumme, blev besøget en spændende og usædvanlig oplevelse. Man kunne gå rundt og tale med telegrafisterne, som selv havde en stille aften, men som fulgte ivrigt med i et skibsforslis i Middelhavet ved Gibraltar.

1996

Det første arrangement i 1996 var en film-aften den 29. januar med gamle sort/hvide stumfilm og nyere farve/tonofilm fra Lyngby-Taarbæk, fra omkring 1930 til 1960'erne.

Den 4. marts holdt fhv. arkivar i Rigsarkivet Jørgen Nybo Rasmussen et lysbilledforedrag om Jean Marmillod og Kongevejens anlæggelse gennem Lyngby i

1760'erne. Foredraget, der var en gentagelse fra 1981, var meget vellykket og velbesøgt (ca. 90 tilhørere).

Ved generalforsamlingen den 17. april 1996 var alle valg genvalg, idet dog stadsbibliotekar Jørgen Bro Glistrup ikke ønskede at genopstille. Jørgen Bro Glistrups plads i bestyrelsen blev i første omgang ikke genbesat.

Der var af et medlem stillet forslag til generalforsamlingen om, at selskabet skulle nedsætte et bevarings- og fredningsudvalg med virksomhed navnlig over for Lyngby-Taarbæk Kommune; men uanset den gode hensigt måtte bestyrelsen på baggrund af selskabets nære samarbejde med kommunen indstille forslaget til forkastelse.

Under »eventuelt« blev der fremsat ønske om udsendelse af referat af generalforsamlingen, lige som man gerne på forhånd ville vide, hvem der var på valg. Siden har navnene fremgået af dagsordenen. Referatet af generalforsamlingen sendes til lokalpressen, som ikke bringer det, og det bringes i Lyngby-Bogen, men først længe efter. Bestyrelsen har i første omgang besluttet, at referatet fremover kan rekvireres fra selskabets sekretariat i Byhistorisk Samling. Man kan afhente det i åbningstiden eller ringe og bede om at få det tilsendt; men en udsendelse til alle medlemmer vil koste 4500 kr., og den udgift vil bestyrelsen helst undgå, hvis det alligevel kun er et fåtal af medlemmerne, som ønsker at få referatet.

Efter generalforsamlingen talte forfatteren Søren Sørensen om »Vandring og opdagelse. Chr. Winthers digte fra Lyngby-

egnen«. Titlen var delvis hentet fra den bog, som Søren Sørensen udgav senere på året. Ved foredraget havde Søren Sørensen medbragt dupliserede sangtekster. Han akkompagnerede selv fællessangen på flygelet, og senere fremførte han Chr. Winthers digt »Vandring og opdagelse« til eget guitarakkompagnement.

Den 29. april viste filmeksperten Aage Hansen »Filmen vi glemte at vise 4. maj« (nemlig 4. maj 1995 ved 50 års jubilæet for befrielsen). Der var tale om en værdifuld, men ret ukendt film på næsten en times længde, og arrangementet havde god tilslutning.

Sommerudflugten i Frederiksdal den 8. maj om aftenen foregik i strålende solskin i den nyudsprungne bøgeskov. Projektleder Ole Vestbirk fra Københavns Amt fortalte om naturgenopretningen, som udføres i samarbejde mellem amtet og Frederiksdal Gods, og man besøgte den retablerede karpedam, hvor nu kun karperne mangler. Siden nåede man frem til Baadfartens nye anløbsbro ved Kollekolle, hvor deltagerne blev hentet af forpagter Henning Schubert og sejlet tilbage til Frederiksdal.

Efterårssæsonen indledtes med en busstur i Nordsjælland, som vognmand Jesper Blach fra Blachs Turisttrafik havde tilbudt selskabet til den forbløffende pris af 50 øre pr. deltager. Jesper Blach ville gerne gøre en gestus over for selskabet i anledning af, at det var 50 år siden hans firma startede med turistkørsel, og de 58 pladser i bussen blev omgående udsolgt. Turen gik til Hammermøllen i Hellebæk, Esrum Møllegård og Søborg, hvor museumsinspektør Søren

Frandsen fra Gilleleje Museum viste rundt på slotsruinen og fortalte om udgravningerne af den middelalderlige købstad.

Den 30. oktober fejrede selskabet sammen med Lyngby-Taarbæk Kommunes Biblioteker forfatteren Soyas 100 års fødselsdag. Fotohandler Jørgen Gregersen, som selv har kendt Soya, viste lysbilleder og fortalte om forfatteren, kgl. skuespiller Anders G. Koch oplæste to noveller af Soya, og operasangeren Sven Ulstrup sang tre sange med tekst af Soya, akkompagneret af komponisten Jørgen Storch. Desuden vises nogle filmglimt om Soya. Også til dette arrangement, hvor antallet af adgangskort var begrænset, blev der hurtigt udsolgt.

Årets sidste arrangement var præsentationen af selskabets bog »Lyngby Hovedgade. Registrant over Hovedgadens bygninger« den 3. december. Teknisk direktør Tarquini Mårtensson indledte med at fortælle om Lyngby-Taarbæk Kommunes igangværende arbejde med renoveringen af Hovedgaden, og bogens tre forfattere viste lysbilleder og fortalte om udvalgte emner fra bogen. Registrantens hovedforfatter Finn Solgård talte om bygningstyper på Hovedgaden, Lise Skjøt-Pedersen om Lyngby Hovedgade som handelsgade og Jeppe Tønsberg om Hovedgadens tilblivelse og ældre historie.

1997

Årets første arrangement fandt sted den 5. februar, hvor tidligere statskovrider E. Laumann Jørgensen holdt foredrag for 150 tilhørere om rillesten. E. Laumann Jørgensen har i mange år forsket i disse

Soya og hans hustru hygger sig på terrassen hjemme på Christian den Tiendes Allé (nr. 100), fotograferet af Jørgen Gregersen. Fra Jørgen M. Gregersens Billedsamling. Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

sten og deres mulige betydning, og i 1996 opnåede han, at en række rillestensanlæg blev erklæret for at være fredede fortidsminder.

Ved generalforsamlingen den 9. april var alle valg genvalg, og til besættelse af en ledig bestyrelsesplads valgtes direktør Vagn Andersen, Lyngby Turistfart. Generalforsamlingen vedtog at udnævne tidligere fotohandler Jørgen Gregersen som selskabets æresmedlem, og at støtte renoveringen af et damplokomotiv med 10.000 kr. Efter generalforsamlingen fortalte for-

fatteren Jan Møller om det 275 år gamle »Fuursø Møllestrøms Interessentskab«, som han netop havde skrevet en bog om.

Den 22. april var der filmaften på Stadsbiblioteket. Gamle film er altid populære, og vi er så heldige, at filmentusiasten og -eksperten Aage Hansen i Hjortekær gerne vil hjælpe os med at vise dem. Det var også tilfældet denne aften, hvor den såkaldte »Lyngby-Taarbæk Kulturfilm« og et par andre gamle film vist.

Den 14. maj talte sognepræst Leif Bork Hansen om »Søren Kierkegaard og Lyng-

by«. Pastor Bork Hansen har i mange år forsket i Søren Kierkegaards forfatterskab og ofte talt om dette emne, og det var et medlemsønske, at vi også i vores kreds skulle høre om den berømte filosof og hans færden i Lyngby.

Den 20. maj om aftenen afholdtes selskabets sommerudflugt, som gik til Fri-landsmuseet. I anledning af museets 100 års jubilæum senere på sommeren overrakte formanden et gavekort til Johannes Fogs tømmerhandel til museets leder Lars Friis, som sammen med museumsinspektør Mette Boritz rundviste de ca. 100 fremmødte på museet.

Efterårssæsonen begyndte tidligt. Den 2. august fejrede Kystbanen sit 100 års jubilæum, og Historisk-topografisk Selskab havde været medarrangør af en udstilling på Klampenborg Station og medudgiver af en bog om Kystbanen. Udstillingen blev lavet som vandreudstilling i samarbejde med vores kolleger i Gentofte Kommune, og dele af den er i 1999 endnu ikke færdig med at vandre. Til gengæld er bogen udsolgt. Den 2. august var der desuden mulighed for at køre med veteranog, selv om Nordsjællands Jernbaneklub ikke var blevet færdig med restaureringen af det lokomotiv, selskabet havde bidraget til. Maskinen er stadig ikke blevet køreklar, og 20 af selskabets medlemmer, som hver har vundet en billet til indvielsesturen, venter stadig spændt på datoen.

Som selskabets bidrag til Lyngby-Taarbæk Kultur- og Festuge 1997 vistest den 26. og 27. august en række gamle film. Selskabet havde igen engageret filmeksperterne Age Hansen, som valgte at vise nogle af

Preben Franks fremragende kulturfilm fra 1940'erne sammen med nogle gamle film fra Byhistorisk Samling.

Den 13. september var der arrangeret besøg på Marienborg. Det var et arrangement, som mange medlemmer havde ønsket, og vi er i bestyrelsen meget glade for, at det kunne lykkes, oven i købet uden pladsbegrænsning. Mag. art. Inge Mejer Antonsen havde påtaget sig rundvisningen, og ved at opdele de ca. 100 fremmødte i to hold lykkedes det at skaffe plads til alle.

Den 27. september var der åbent hus hos Nordsjællands Jernbaneklub i Rungsted Remise, hvor de ca. 20 fremmødte kunne se jernbaneklubbens restaureringsarbejde skride frem.

E. Laumann Jørgensens foredrag tidligere på året blev den 4. oktober fulgt op af en vandretur fra Sophienholm ind i Frederiksdals Skov for at se på rillesten. Det blev en spændende tur med besøg bl.a. ved en formation af bevidst anbragte sten, som kunne tolkes som en solkalender - et kæmpestort solur, som viser solens opgang på bestemte dage i året.

Den 10. november havde selskabet besøg af rigsantikvar dr. phil. Johan Peter Noack, som talte om et sønderjysk emne: »1864-1920-1945. Kritisk perspektiv på episoder af fædrelandets historie«. Det var et foredrag, hvor man trods tidsafstanden følte, at man sammen med foredragsholderen kom tæt på de personer, der traf beslutningerne dengang, og fulgte med i deres overvejelser.

Den 21. november udkom Lyngby-Bogen, som i 1997 var en monografi om Lyng-

by Kirke, skrevet af kunsthistorikerne Birgitte Bøggild Johannsen og Hugo Johannsen. Bogen blev præsenteret ved et arrangement i Lyngby Kirke den 2. december. Menighedsrådets formand Wilhelm Hansen bød velkommen i kirken, hvorefter bogens forfattere fortalte om kirken og arbejdet med at skrive bogen. Efter foredraget, som overværedes af ca. 100 personer, havde menighedsrådet inviteret de fremmødte på et glas vin i sognegården. Det blev en hyggelig aften med god tilgang af nye medlemmer.

1998

Ved generalforsamlingen den 15. april 1998 var alle valg genvalg. Der var ikke fremsat forslag fra medlemmerne. Under »eventuelt« blev forskellige udflugtsmål foreslået, bl.a. Hven. Der blev spurgt til restaureringen af damplokomotivet »S 740«, som selskabet har støttet, og formanden svarede, at der stadig arbejdes på lokomotivet, men at dets bevaringstilstand har vist sig at være dårligere end ventet, og at restaureringen derfor trækker ud. Et antal medlemmer har som nævnt vundet en billet til første tur med det nyrestaurerede lokomotiv; men de pågældende må væbne sig med tålmodighed.

Efter generalforsamlingen viste teknisk direktør Tarquini Mårtensson lysbilleder og fortalte om »de seneste 30 års byggeri i Lyngby-Taarbæk«. Det var i 1998 ikke lykkedes at arrangere kaffebord i salen, fordi Bibliotekscafeen netop var lukket; men som følge af medlemmernes ønske om at fastholde denne tradition fandt vi i 1999 en løsning af problemet, som viste sig acceptabel.

Lørdag den 2. maj var der udflugt med

bus til Nordsjælland. En fyldt bus kørte kl. 13 fra Lyngby Nordre Mølle til Esum Kloster, hvor deltagerne hørte et foredrag om klostret som eksempel på middelalderens munkevæsen i Nordsjælland. Derefter var der kaffebord på Esum Møllegård og lejlighed til at se den restaurerede vandmølle med turbine og el-værk. På hjemvejen besøgte Bastrupårnet.

Den 14. maj fortalte tidligere overbibliotekar Torben Nielsen om »Strandmøllen og det litterære liv i familien Drewsens tid«. Foredraget var ledsaget af lysbilleder, og dele af det udkom senere som artikel i Lyngby-Bogen 1998.

Den 8. juni afholdtes sommerudflugten, der i 1998 foregik i Raadvad. Deltagerne var de første gæster i en netop åbnet udstilling arrangeret af »Nordisk Center til Bevarelse af Håndværk«, hvor arkitekt Anne Lindegaard rundviste. Derefter besøgte Raadvad Naturskole, hvis leder biolog Vibeke Lynghøj Frederiksen fortalte om naturskolens arrangementer for de mange skoleklasser fra Lyngby-Taarbæk og Søllerød. Til sidst ledede arkivar Jeppe Tønsberg en byvandring mellem de gamle huse i Raadvad.

Efter sommerferien var der annonceret lokalhistoriske filmforestillinger i Byhistorisk Samling i anledning af Lyngby Natten fredag den 28. august. Da temaet i 1998 imidlertid var »musik i natten«, blev arrangementet ændret til en kammerconcert. Dette og det følgende arrangement var åbne og ikke forbeholdt selskabets medlemmer, men omtales i efterårsprogrammet, fordi medlemmerne måtte antages at være særligt interesserede.

Bygningskulturens Dag afholdtes i weekenden den 12.-13. september. Temaet var i år »kommunale værker«; men desuden gennemførtes om søndagen en række »åbent hus«-arrangementer langs Mølleåen, hvor både Håndværkercentret, Nationalmuseet, Frilandsmuseet og Byhistorisk Samling medvirkede.

Lørdag den 26. september aflagdes virksomhedsbesøg på papirfabrikken »Klippan« i Skåne, som går tilbage til 1500-tallet og dermed både er Sveriges og det daværende Danmarks ældste papirfabrik. Meningen med besøget var at få et indblik i det miljø, som tidligere også fandtes på papirfabrikkerne ved Mølleåen. Tidligere vagtmester Nils Claesson viste rundt på fabrikken og i sit fabriksmuseum. 30 personer deltog i busturen, som ialt varede 7 timer.

Søndag den 4. oktober ledede arkivar Jeppe Tønsberg en byvandring på Lyngby Hovedgade, arrangeret efter medlemsønske. Trods kulde og regn deltog 20 personer, og turen varede næsten 2 timer.

Den 2. november holdt arkivar Karen Hjorth, Rigsarkivet, foredrag om »Hvad arkivet gemte«. Titlen dækkede over, at Karen Hjorth i Frederiksdal godsarkiv har fundet en skat af oplysninger om livet på Frederiksdal i 1700- og 1800-tallet. Meget af dette materiale er fra foredraget omarbejdet til en artikel i Lyngby-Bogen 1998.

Den 26. november ankom Lyngby-Bogen 1998 fra bogtrykkeren og blev straks leveret til boghandlerne. Medlemmerne kunne hente deres eksemplar indtil præsentationen ved medlemsmødet den 8. december, hvor arkivar Lise Skjøt-Pedersen

og Jeppe Tønsberg talte hhv. om arbejdsstyrken på Ørholm-Nymølle og om arbejderboliger langs Mølleåen.

Udgivelser m.m.

I løbet af de seks år 1993-98 er der udkommet fire bind af Lyngby-Bogen, hvoraf de tre er temabind (hhv. om Lundtofte, Lyngby Kirke og Mølleåen). I 1995 og 1996 udkom i stedet for Lyngby-Bogen en bygningshistorisk registrant over Lyngby Hovedgade, som er selskabets hidtil største udgivelse. Med sine næsten 500 sider i kvartformat er den både blevet et værdigt monument over kommunens fornemste gade, som i nutiden mister mere og mere af sit købstadspræg for at blive et anonymt storbystrøg, og samtidig en god reklame for selskabet. Sammen med en ganske lille tryksag - en hvervebrochure trykt og uddelt i 10.000 eksemplarer - har den været med til at udvide selskabets medlemstal op over den magiske grænse på 1000 medlemmer. Det er vigtigt for en forening, der udgiver bøger, at den har mange medlemmer, fordi der skal et stort oplag til for at holde den enkelte bogs pris nede, og det er naturligvis også fornøjeligt for en formand at kunne udtale sig på vegne af en tusindtallig skare.

Selskabets størrelse og arrangementer med pladsbegrænsning

Til gengæld har vi i højere grad end tidligere mærket, at selskabets størrelse også er en hindring for de enkelte medlemmers adgang til arrangementerne. Det er naturligvis utilfredsstillende for medlemmerne, når de gentagne gange bliver afvist på

Lyngby Hovedgade 12, set fra »Møllebo«s tag ca. 1980.

Byhistorisk Samling, Lyngby-Taarbæk

grund af pladsmangel, og vi kunne sagtens undgå situationen ved at lade være med at lave arrangementer med pladsbegrænsning. Det var også tidligere bestyrelsens politik; men vi har i de senere år gjort eksperimentet ud fra den betragtning, at hvis vi ikke gjorde det, ville *ingen* af vores medlemmer få chancen for at komme på besøg på et af slottene - eller hvad det gode tilbud nu kunne være. Nu fik *nogle* dog chancen, og de øvrige var ikke dårligere stillet, end de alligevel ville have været. Meningen var, at disse arrangementer skulle være ekstra i forhold til årsprogrammet, og at vi så vidt muligt ville gentage dem, til alle havde haft mulighed for at deltage. Vi må imidlertid erkende, at den vej ikke er farbar; det bli-

ver stadigvæk vanskeligere at få adgang til Eremitageslottet, og på Frederiksdal er man, efter at en sjælden bog er forsvundet, formentlig under et af vores besøg, betænkelig ved at give os adgang. Samtidig overstiger den årlige udskiftning i medlemsskaren det begrænsede deltagerantal i disse arrangementer, således at vi aldrig ville kunne tilfredsstille samtlige medlemmer.

Selskabets rolle i bevaringsarbejdet

I foråret 1993 kom selskabets bestyrelse via Jan Møller, som også er medlem af Miljøforeningens bestyrelse, i kontakt med denne i spørgsmålet om en truende nedrivning af den bevaringsværdige ejendom »Lille Sorgenfri«, Lyngby Hovedgade 8.

Det medførte et fælles møde mellem repræsentanter for de to foreninger og Lyngby-Taarbæk Kommunes tekniske direktør og byplanchef, hvoraf det fremgik, at kommunen ikke længere ønsker huset nedrevet. Derimod har det vist sig, at nedrivning af ejendommen Lyngby Hovedgade 12 ligger inden for både kommunens planer og Danmarks Naturfredningsforenings fredningsforslag for Mølleådalene. Komplekset Lyngby Hovedgade 10-12 er bevaringsværdigt af både arkitektoniske og kulturhistoriske grunde. Det er Lyngbys ældste industriområde og stadig i brug til erhvervsformål, det rummer karakteristisk arkitektur fra flere byggeperioder, det er velholdt, og det er et fint eksempel på den tidlige industris kombination af bolig og arbejdsplads. Det snævre kig ind på den tidligere tekstilfabrik mellem forhusene ud til Hovedgaden er vigtigt for oplevelsen af komplekset, og alene af denne grund er Lyngby Hovedgade 12 bevaringsværdigt.

Dette enkelte eksempel illustrerer, hvilke problemer Historisk-topografisk Selskab kan komme ud for, hvis selskabet går ind i debatten om bygnings- og miljøbevaring i Lyngby-Taarbæk. Selskabets formålsparagraf nævner udtrykkeligt »...at støtte bestræbelser for at bevare, hvad der har historisk eller æstetisk værdi«; men selskabet har ikke i den tid, nogen i bestyrelsen kan huske, ytret sig i bevarings-spørgsmål. Idet Historisk-topografisk Selskab har et meget tæt samarbejde med Lyngby-Taarbæk Kommune, som ikke altid deler disse bevaringsønsker, er selskabets muligheder for at deltage direkte i bevaringsarbejdet begrænsede. Men med vores foredrag, ekskursioner og udgivelser kan vi bidrage til, at de gamle bygningers og miljøers kulturhistoriske værdi bliver kendt og accepteret blandt kommunens beboere. En bred erkendelse af disse værdier er under alle omstændigheder en forudsætning for deres bevaring.

Navneregister

Registeret gør ikke krav på fuldstændighed, idet et antal uvæsentlige stednavne er udeladt. Navne på lokaliteter uden for Lyngby-Taarbæk Kommune kan ikke forventes at være optaget i registeret.

- Abildgaard, Nicolai 18, 19
Agervang 127
Ahlefeldt, Carl 3-4, 6, 8, 10, 11
-, Ulrikke 10
Albeck, Carl E. 37
Albertinelyst 25
Albertslund 131, 132
Alexandra (dronning) 143
Alexandrine (dronning) 28, 143
Alm. Brand 142
Alten, Fritz 141, 145
Andersen, John 137
-, Vagn 151
Antonsen, Inge Mejer 147, 148, 152
Arbejdernes Andels-Boligforening (A.A.B.) 125, 127, 132
- Kooperative Byggeforening (A.K.B.) 125
Argentinavej 86
- Baunegård 124
Baunehøj 146, 147, 148
- (plejehjem) 126
Bay, Inga 138, 139
Bendtsen, B. B. 57
Bengtsson, Oluf 95
-, Svend 95
Bernær Nielsen, V. 85
Berthelsen, Ole 147
Binders Klædefabrik 51
Bjælkeagergård 124, 125
Blach, Jesper 150
Blachs Turisttrafik 150
Boager, Johannes 145, 146
Bodi-Hansen, P. 83
Bondebycn 22, 25, 27, 108, 143
Borch, Erik (»Bamse«) 141
Boritz, Mette 152
Bork Hansen, Leif 151-52
Borrekraattet 115
Borup, L. C. 121
Bransen, Bo 140
Brandts Klædefabrik 43, 54, 55, 56 110
Brede 145
- Allé 66, 82, 93
- Asyl (Brede Børnehavn) 56, 66
- Brugsforening 65
- Hovedbygning 148
- Idrætsforening 91
- Indelukke 100
- Klædefabrik 2, 35-120, 140
- Kobberværk 36, 62, 63, 68
- Ladegård 92
- Missionshus 65
- Ringvej 85
- Skole 56, 77, 98
- Spisehus 56, 65, 66, 84
Bredevej 39, 91
Bruun, J. J. 9, 10, 13, 14
Buddingevej 124
- Bundgaard, Poul 91
Byhistorisk Samling fo Lyngby-Taarbæk Kommune 2, 16, 17, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 33, 43, 44, 45, 49, 51, 52, 54, 65, 70, 79, 80, 81, 82, 83, 90, 94, 95, 99, 101, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 115, 116, 117, 133, 137-44, 145-56 passim
Bøgeparken 135
Baadfarten 147, 150
- Carlshøj 124, 128, 132
Caroline Amalie (dronning) 19, 24, 26
- - Vej 85
Caroline-Mathilde (arveprinsesse) 28
Christensen, Jensine 33
Johan Christensen & Søn 132
Christian VII 14
- VIII 19
- IX 28
- X 28, 30, 143
- -s Allé 151
Christiani & Nielsen 45, 57
Claesson, Nils 154
Clauson-Kaas, G. A. 123, 125
Cock-Clausen, Ingeborg 147
Collin, A. Th. 143
- Dagmar (kejserinde) 143
Danmarks Fjerkræavlforening for Raceavl 138
- Naturfredningsforening 142, 156
- Tekniske Højskole: se DTU
- - Universitet: se DTU
Danmarksvej 92
Dansk Almennyttigt Boligselskab (D.A.B.) 125
- Arkivselskab 139
- Farveri & Merceriserings Anstalt 51, 56
- Folkemuseum 148
- Gardin & Textil Fabrik 43, 52, 54, 55
- Landbrugsmuseum 29
- Tarifforening 42
De Danske Bomuldsspindereier 51, 54, 55, 56
Det Danske Spejderkorps 148
Daverkosen, Carl Leo 90-91
-, Edmund 42, 46, 50, 61, 67, 71, 74, 75, 76, 77, 81, 98, 100, 101-02, 111, 112-13, 119
-, Niels 85
Dieussart, Francois 4, 8, 10, 11, 32
Drewsen (familien) 153
DTU 131-34
Duckwitz, G. F. 138
DUJ 148
Dyrhavgård 124, 125
Dyrhavgårdsvej 132
Dyrhaven 122, 138, 146, 148
Dyrhavsbakken 100, 121, 134
- Eckersberg, C. W. 24, 25, 143
Egggården 65
Eilling, Christian 19-20
Eremitageslottet 148, 155

- Erhvervsarkivet 141
 Ermelundstien 127
 Evens, Otto 26
- Farvergården (Ebeltoft) 55
 FDF 148
 Fenneberg, Paul 126, 127, 130-34
 Floryan, Margrethe 17
 »Flækken« 32, 140, 145, 146
 Johannes Fogs Fond 141
 -- Tommerhandel 152
 De Forenede Klædefabrikker (Hjørring) 55
 -- Textilfabrikker (Aalborg) 55
 Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring 139
 -- Hovedstadens Forskønnelse 148-49
 Fortunbyen 125, 133
 Fortunfortet 148
 Fortunvænget 148
 Foss, Alexander 106
 Frandsen, Søren 150
 Frank, Preben 152
 Frederik (arveprins) 14, 15, 18, 19
 - IV 4
 - V 10-11, 18
 - VII 19, 21, 23
 - IX 28, 143
 Frederiksberg Kommune 121, 122
 Frederiksdal 137, 150, 152, 154
 - Slot 146, 148, 155
 Frederiksværk 71, 106
 Friderichsen, Niels 148
 Frieboeshvile 25, 137, 138, 139, 144
 Friis, Lars 152
 Frilandsmuseet 26, 29, 34, 71, 147, 152, 154
 Fuglevad 26, 29, 66, 68, 147
 Fuursøen 140
 Fuursø-Møllestrøms Interessentskab 140, 151
 Fæstningskanalen 122, 127, 137, 146
- Gabriel (Aalborg) 55, 56
 Garderhøjfortet 146
 Gentofte Kommune 121, 122
 -- Hovedbibliotek 138
 - Lokalthistoriske Arkiv 138, 152
 Glistrup, Jørgen Bro 149
 Granåsen 132
 Gregersen, Jørgen 141, 150, 151
 Grejs Klædefabrik (Vejlø) 39, 54, 55
 Grenaa Dampvæveri 55
 Grundsøe, Hans 148
 Grundtvigs Højskole 29
 De Grønne Rutebiler 141
 Gustav Adolphs Vej 125
 Gyltenløve, Ulrik Frederik 3, 4
 Günther, August 25
- Haderslev Klædefabrik 54, 55, 56
 Hansen, Chr. 65
 -, Edmund 91
 -, Wilhelm 153
 -, William 92
 -, Aage 150, 151, 152
 Harkjær, Ole 121, 134, 135
 »Det Harmoniske Selskab« 138
 Haubo Christensen, Erik 147
- Hedebol, Peder 122, 123, 124, 125, 135
 Hellebæk 71
 - Klædefabrik 54, 55
 Helsingørmotorvejen 132, 133, 134
 Herning Klædefabrik 51, 55, 56
 Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune 142, 145-56
 Hjelholts Uldspinderi (Hesselager) 54
 Hjortekær 133, 141, 151
 Hjorth, Karen 154
 Hjortholm 140, 146
 Hogrefe, Bente 138, 139
 Holm, H. G. F. 16
 Holmegård (Sydsjælland) 71
 Hop-Ind: se Lottenborg
 Hosebinderlaugets Hus (Herning) 55
 Hotel Lyngby 56
 Hovgaard Jensen, Lars 137
 Hvidegård 124, 125
- Islandsvej 65
- Jacobsen, N. P. 122
 Jacobæus, H. W. 93, 98, 100
 Jens Amunds, Marie 104
 Jensen, Ejvy 105
 -, Elisabeth (f. Larsen) 92
 -, Elma 104
 -, Lars Aage 148
 -, Marie 104, 105
 -, Marius 100
 -, Oluf 104
 -, Otto 93, 111
 -, Valborg (Madsen) 104
 Jernbaneplassen 137
 Jernbanevej 137
 Jexlev, Thelma 147
 Johannsen, Birgitte Bøggild 153
 -, Hugo 153
 Johansen, Claus 138
 -, Mads 138, 139
 Juul, Jens 17, 18
 Juul, Peter 146
 Jægergården 25
 Jørgensen, Jørgen 131, 132
- Kalsgård Poulsen, Erik 6
 Kayser, Kjeld 44
 Kierkegaard, Søren 151-52
 Kirchhoff, Hans 149
 Kjærs Mølle (Aalborg) 55, 56
 Klampenborg 138, 140, 152
 - Galopbane 125
 Klampenborgvej 133
 Klint, Kaare 28
 Knud (arveprins) 28, 143
 Koch, Anders G. 150
 Kollekolle 150
 Det Kongelige Bibliotek 145
 -- Teater 138
 Kongevejen 7, 14-15, 138, 149
 Krag, Jens Otto 134
 Kramer Mikkelsen, Kaj 131
 Kristensen, Eske 57
 Krogbjerggård 124

Krupp, Alfred 102
 Kulsviervej 134
 Kystbanen 138, 152
 Københavns Almindelige Boligselskab (K.A.B.) 85, 125
 - Amt 150
 -s Avis 123
 - Befæstning 28, 137, 139, 146, 147, 149
 - Gardinfabrik 51
 - Kommune 121-36 passim
 -
 Larsen, Hans 91-92, 102
 Laumann Jørgensen, E. 150-51, 152
 Lehwald, Georg 124
 Lemche, Gyrithe 28
 Libert, Georg Emil 141
 »Lille Sorgenfri« se Lyngby Hovedgade 8
 - Ørholm 124
 Lindegaard, Anne 153
 Lindegården (Lyngby) 124
 Lippert, August Frederik 56, 77
 Lorrain, Claude 16
 Lottenborg 19, 148
 Lottenborgvej 19, 28
 Louise (Frederik Vs dronning) 10
 - (Frederiks VIIs dronning) 143
 Lundtofte 102, 108, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 133, 140, 147, 154
 - Flyveplads 124, 126, 128, 132
 - Kirke 147
 - Kirkegård 140
 - Medborgerhus 147
 Lundtoftesgård 124, 125
 Lundtoftesletten 130-33
 Lundtoftevej 122, 134
 LYAC 141
 Lyngby Assistens Kirkegård 146
 - Gasværk 98
 - Hovedgade 137, 139, 140, 142, 146, 147, 150, 154
 -- 8 156
 -- 10 156
 -- 12 155-56
 - Kirke 24, 152-53, 154
 - Kirkestræde 56, 146
 - Nordre Mølle 137, 138, 139, 141, 142, 153
 - Radio 148
 - Rådhus 131, 140, 141, 146
 - Sognegård 144, 153
 - Stadion 126
 - Station 124
 - Statsskole 124, 135
 - Storcenter 137
 - Sø 20, 21, 24, 30, 138
 - Turistfart 151
 - Vandværk 106
 Lyngbygård 124
 Lyngbygårdsvej 3-33 125
 Lyngby-Nærum (Vedbæk) Jernbane 30, 45, 46-47, 49, 50, 51, 66, 76, 98, 148
 Lyngby-Taarbæk Kommune 24, 42, 56, 62, 63, 76-77, 85, 98, 121-36 passim, 138, 139, 142, 156
 --s Biblioteker 150
 --s Borgmesterkontor 141
 --s Kunstfond 142-43
 --s Renseanlæg 148
 --s Skatteforvaltning 143
 Lyngby-Taarbæk Kommunes Skoleforvaltning 140
 --- Socialforvaltning 140, 141
 --- Sundhedskommission 140
 --- Tekniske Forvaltning 140, 144, 156
 -- Ridecenter 135-36
 Lyngbyfortet 137, 139, 146, 149
 Lyngbøj Frederiksen, Vibeke 153
 Lystoftevej 83
 Læsø Uldspinderi 55
 Løgstør Klædefabrik 55, 56
 Madsen, Axel 102
 -, Carl 102
 Mandrup-Poulsen, Chr. 80, 83
 Marienborg 152
 Marmillod, Jean 14-15, 149
 Meldahl, F. 28
 Meyn, Peter 15
 Den Militære Klædefabrik 47-48, 54, 55
 Miljøforeningen for Lyngby-Taarbæk Kommune 155-56
 Modeweg, Anna Elisabeth 38
 -, I. C. 36, 37, 62-63
 -, Julius Emil 37, 38
 I.C. Modeweg & Søn: se Brede klædefabrik
 Modewegs Stiftelse for Gamle Arbejdere 71, 84, 86, 92
 Munch, Jacob 23
 Munk, Sigvard 127, 129, 130
 Muus, Jane 137
 Møllebo 155
 Møller, J. P. 24, 25, 143
 -, Jan 86, 87, 146, 148, 151, 155
 -, Rudolf 92
 Mølleådalens 3, 142, 156
 Mølleåen 19, 24, 30, 45, 52, 53, 121, 137, 138, 139, 140, 142, 146, 154
 Mølleåparken 87
 Mårtensson, Tarquini 150, 153
 Nationalmuseet 35, 37, 42, 49-50, 56, 67, 78, 112, 138, 140, 142, 147, 154
 Nellemann, George 78
 NESA 48, 49, 98
 Nielsen, Torben 153
 Noack, Johan Peter 152
 Nordisk Center til Bevarelse af Håndværk 153, 154
 Norske Skov 20, 21, 25, 30
 Nybo Rasmussen, Jørgen 149
 Nymølle 43, 57
 - Papirfabrik 62, 65, 140, 154
 Nystrom, Eiler 19
 Nærumbanen: se Lyngby-Nærum Jernbane
 Nørgaard, Ingvar 122, 124, 126, 135
 Odencrants, Thor August 22, 24
 Olsen, Bernhard 148
 Ortman, Henning 85
 Ottosson, Peter 61, 64, 73, 89, 112
 Pedersen, J. Th. 92
 -, Lykke L. 147
 -, Niels 92
 Persson, Linda 144
 Petersen, Adolf 99
 -, Agnes 99, 101
 -, Ane 99

Petersen, Anna 99, 101
-, Johanne 99
-, Marie: se Marie Rieck
-, Minna 99, 101
-, Niels 99, 101
-, Olga 99
-, Oluf 99, 101
-, Peter 99
-, Svend Aage 92
-, Aage 99
Holger Petersens Fabrik (København) 51, 54, 55
Petersson, Thure 90
Piper, Emil 28
Planstyrelsen 35
Polyteknisk Lærestanstalt: se DTU
Poulsen, Dorte 144
Poussin, Gaspard 16
Prinsessestien 148

Rasmussen, Holger 148
Ravnholm 57
- Papirfabrik 65
Rebstrup Uldspinderi 54, 55
Rieck, Emmy 80, 107, 109
-, Gertrud (Rasmussen) 80, 107, 109
-, Grethe (Andersen) 80, 109
-, Marie (f. Petersen) 80, 99, 107
-, Paul 80, 107, 108
Rigsarkivet 8, 144, 147, 149, 154
Rosenborg 9
Rosnæs (Nakskov) 103-05, 110
Rud-Petersen, Vagn 137
Rævehøjgård 124, 125
Rævehøjparken 134, 135
Rævehøjvej 134
Rørdal (Aalborg) 96, 97, 106-07
Raadvad 52, 62, 105-06, 153
- Naturskole 153

Salomonsen, William 37
Saly, J. F. J. 18, 22
»Samvirke« (boligselskab) 127
Schall, Claus 22, 24
Schaumann, M. 54, 55, 56
Scheller (stenhugger) 28
Schleimann, Dorte 141
Schmidt, Albrecht Ludvig 25
-, Andreas 92
C. Schous Fabriker 57
Schubert, Henning 150
-, Hugo 81
-, Maria (Jennes) 81
Schulin, Vibeke 146, 148
Selskabet til Bevaring af Industrimiljøer 35
Skjøt-Pedersen, Lise 137, 139, 140, 147, 150, 154
Skov- og Naturstyrelsen 139, 140, 146
Skærbæk Uldspinderi 54, 55
Sognefogedgården 124
Solgård, Finn 137, 141-42, 150
»Solparken«: se Lyngbygårdsvej 3-33
Sophie Caroline (enkefyrstinde) 14
- Frederikke (arveprinsesse) 18
Sophienholm 152
Sorgenfri Slot 3-34 passim, 143
- Slotshave 3-34, 148, kortbilag 1-4

Sorgenfrigårdkvarteret 28
Soya, C. E. 150, 151
Springforbi 140, 148
Stadsbiblioteket i Lyngby 141, 144, 148, 151, 153
Stampen 39, 62, 145
Stenrødgård 124, 134, 135
»Stockholmsgave« (børnehjem) 134
Storch, Jørgen 150
Storm, Lars Erik 145
Strandmøllen 62, 140, 146, 148, 153
Strandvejen 140, 141
Stuckenborg, Viggo 28
Suhr, Vilhelm 56-57
Det Særlige Bygningssyn 35
Søgård 124
Sølvhøj, Hans 134
Søndermølle Klædefabrik 55
Sørensen, Frode 133
-, H. P. 122-23, 127, 130
-, Søren 149-50

Tekstilfabrikantforeningen 100
Textilforum (Herming) 56
Thiele, J. H. 7
Thomsen, Niels Peter 125
Thorning Christensen, Peter 146
de Thurah, Lauritz 10-15 passim, 25, 31
TICCIH 35
Toftebæksgård 124
Torsvang 127
»Trio Klassik« 138, 139
Trommer, Aage 148
Tønberg, Jeppe 35, 61, 121, 137, 139, 146, 147, 148, 150, 153, 154
Taarbæk 61, 76, 122, 140
- Bibliotek 138, 139

Ulrikkenborg 124
Ulstrup, Svend 150
Usserød Klædefabrik: se Den Militære Klædefabrik

Valby 121
Valdemar (prins) 143
Weidekamp, Egon 134, 135
Wernerfeldt, B. W. 54
Vestbirk, Ole 150
Wibe, Michael 3
»Villa Konow« 141
Windfeld-Hansens Bomuldsspinderi 51, 55
Winther, Chr. 149-50
Virum 124-25
Virumgård 133
Wivel, Niels 137, 142
Waage Rasmussen, Christine 3

Zimmermann, Karl 117
-, Lydia 117

Ørregaard Museet 14
Øresund 146
Ørholm Papirfabrik 62, 65, 140, 154
Østergård 124

Aage (prins) 143

*Historisk-topografisk Selskab for
Lyngby-Taarbæk Kommune*

Bestyrelsen i 1999:

Vognmand Vagn Andersen, formand
Museumsinspektør mag.art.

Inge Mejer Antonsen

Ingeniør Niels G. S. Friderichsen,
næstformand

Tidl. borgmester Ole Harkjær

Direktør Bjarne Jespersen,
kasserer

Programmør Hanne Lise

Jørgensen

Cand.jur. Jan Møller

Dr. phil. Holger Rasmussen

Landsretssagfører Elsebeth Sundbo

Arkivar cand.mag. Jeppe Tønsberg,
redaktør

Borgmester Kai Aage Ørnkov

Selskabets adresse:

Byhistorisk Samling for

Lyngby-Taarbæk Kommune

Frieboeshvile

Lyngby Hovedgade 2

2800 Lyngby

Telefon 45 88 43 83

Telefax 45 88 86 27

Til Lyngby-Bogen 1999 hører et bilag
med kort over Sorgenfri Slotshave

UDGIVET AF HISTORISK-TOPOGRAFISK SELSKAB
FOR LYNGBY-TAARBÆK KOMMUNE

ISBN 87-87298-30-9

